

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI**

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA’LIMI MARKAZI

**A. NURMONOV, A. SOBIROV,
N. QOSIMOVA**

**HOZIRGI O‘ZBEK
ADABIY TILI**

*Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarning
1-bosqich talabalari uchun darslik*

Qayta ishlangan, to‘ldirilgan uchinchi nashri

TOSHKENT — «ILM ZIYO» — 2010

*Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

Taqrizchilar: **D. Nabiyeva** — filologiya fanlari doktori,
G. Qobiljonova — filologiya fanlari doktori, dotsent.

AKADEMIK LITSEYGA XUSH KELIBSIZ,
AZIZ O'QUVCHILAR!

Muhtaram o'quvchi! Siz mustaqillik sharofati va Prezidentimizning jahon andozalari talablariga to'la javob beradigan ta'lim tizimini yaratish to'g'risidagi tashabbusi asosida ishlab chiqarilgan tamomila yangi tipdagi o'quv dargohiga — akademik litseyga iqtidorli o'quvchi sifatida qadam qo'ydingiz.

Siz — erkin va ijodiy fikrlovchi, izlanuvchan, tirishqoq, yangilikka intiluvchi, o'z Vatanini jon-u dilidan sevuvchi va uning porloq kelajagi uchun ich-ichidan qayg'uruvchi, zamonaviy bilimlarni egallash uchun charchamas, fidokorlarsiz.

Ona tili barcha fanlarni bilishning kaliti sanaladi, shuning uchun ham uni yaxshi egallamasdan turib, boshqa fanlarni chuqur o'zlashtirish mumkin emas. Zero, nutq insonning ko'rkidir. Insonning kimligi uning nutqiga qarab bilinadi. Nutqning ta'sir qilish quvvati kuchli bo'lganligidan jamiyatni boshqaruvchi kishilarning eng muhim sifatlaridan biri ham nutq mahoratiga ega bo'lishi hisoblanadi. Ana shunday sifatga ega bo'lgan shaxs xalq qalbiga o't yoqa oladi, ulkan vazifalarni amalga oshirishga kishilarni da'vat eta oladi.

Shunday ekan, Siz qo'lingizdagi kitobni o'qish, ona tilingizning ichki qonun-qoidalarini o'zlashtirish orqali uning boy imkoniyatlarini amaliyotga qo'llashga, o'z nutqingizni o'stirishga, muayyan bir fikrni turli shaklda ifodalashga o'rganasiz.

Ilmni egallash yo'lida Sizlarga omad yor bo'lsin!

KIRISH

Siz o'rta umumiy ta'limning 5—9-sinflarida «Ona tili» izchil kursi bilan tanishdingiz. Qo'lingizdagi kitob ana shu kursda olgan bilimlaringizga tayangan holda sizni «Hozirgi o'zbek adabiy tili», uning dunyodagi boshqa tillar sistemasidagi o'rni, o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtiradi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili deganda nimani tushunamiz?

Avvalo, bu atama tarkibidagi hozirgi so'ziga izoh beraylik. Atrofingizni qurshab turgan narsa va hodisalarga bir e'tibor bering. Ularning hammasi o'sishda, rivojlanishda, harakatda ekanligini ko'rasiz. Masalan, erta bahorda yerga urug' qadadingiz. U o'sib chiqadi va kech kuzga qadar turli o'zgarishlarga uchraydi, lekin unda bo'layotgan ichki o'zgarishlarni bir marta qaraganda ko'z bilan payqay olmaysiz. Agar bahordagi holati bilan yozdagi yoki kuzdagi holatini qiyoslasangiz, unda qanday o'zgarishlar ro'y berganini darrov anglaysiz.

Til ham xuddi ana shunday — doimo harakatda, rivojlanishda. Undagi rivojlanishni ham ikki davr holatiga qarab bilishimiz mumkin bo'ladi. Masalan, Alisher Navoiy davridagi o'zbek tili bilan hozirgi davrda siz va biz foydalanayotgan o'zbek tili o'rtasida anchagina o'zgarishlar ro'y berganini payqashimiz qiyin emas. Shuning uchun ham

o'zbek tilining ilk shakllanish davridan to XX asrning 20—30-yillariga qadar bo'lgan o'zbek tili *eski o'zbek adabiy tili*, 20—30-yillardan, ya'ni Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriylar davridan to hozirgi davrgacha bo'lgan davr esa *hozirgi o'zbek adabiy tili* deb yuritiladi.

Endi yuqoridagi atama tarkibidagi adabiy so'ziga e'tibor beraylik. O'zbek adabiy tili bor va hozirgi o'zbek tili bor. Hozirgi o'zbek tili tushunchasi hozirgi o'zbek adabiy tili tushunchasiga nisbatan keng. U turli-tuman o'zbek shevalarini ham o'z ichiga oladi. *Adabiy til* deganda me'yorlarga solingan, muayyan qonunlarga bo'ysunuvchi, o'zbek xalqining barchasi uchun tushunarli va bir xil xizmat qiluvchi tilni tushunamiz.

Ko'chada yursangiz, xilma-xil kishilarning o'zaro suhbatlashayotganining guvohi bo'lasiz. Agar bu kishilarning suhbatini radio-televideniyaedagi kishilar suhbatiga solishtirsangiz, ular o'rtasida ma'lum farqli jihatlar borligiga amin bo'lasiz. Ko'cha-ko'ya qulog'ingizga chalinayotgan til ham aslida bir tilning o'zi, lekin u xilma-xil qo'llanilishga ega. Avvalo, og'zaki so'zlashuv tili bilan adabiy til bir-biridan farqlanadi. *Og'zaki so'zlashuv tili* erkinligi, ma'lum me'yorlarga amal qilishi shart emasligi, oddiyligi bilan ajralib turadi. *Adabiy til* esa shu til egasi bo'lgan millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo'lgan, qat'iy me'yorlarga bo'ysungan, kodlashtirilgan til sanaladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganadigan fan ham «Hozirgi o'zbek adabiy tili» deb yuritiladi. Ko'rinadiki, bu atama ikki ma'noda qo'llaniladi: 1. Amalda ishlatiladigan til. 2. Shu tilni o'rganayotgan fan.

«Hozirgi o'zbek adabiy tili» fonetika, grafika, orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya, etimologiya, morfemika, morfologiya, sintaksis, punktuatsiya, uslubiyat kabi bir qator bo'limlarni o'z ichiga oladi.

Siz o'rta ta'lim bosqichida bularning asoslari bilan to'la tanishib chiqqansiz. Akademik litsey bosqichida esa amaliyotda qo'llanayotgan til birliklarining qanday qoliplardan tashkil topganligi, ularni yana boshqacha yo'llar bilan ifodalash mumkinligi yoki mumkin emasligi haqida tasavvurga ega bo'lasiz. Bunda ham og'zaki, ham yozma nutqingizni takomil toptirish asosida o'z fikrini emin-erkin bayon qila oladigan, ilmiy mushohada qiluvchi, nuqtadon, so'z ustasi bo'lishingiz talab etiladi.

TAKRORLASH

1-DARS. FONETIKA YUZASIDAN O'TILGANLARNI TAKRORLASH

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida fonetika yuzasidan hosil qilingan bilim va malakalarni mustahkamlash;
- b) o'quvchlarni vatanparvarlik, ona yurtga muhabbat ruhida tarbiyalash.

Takrorlash uchun savollar

1. Fonetikada nimalar haqida bahs yuritiladi?
2. Unli tovushlar deb nimaga aytiladi?

3. Undosh tovushlar qaysi jihatlariga ko'ra tasnif qilinadi?
4. Lab undoshlari qaysilar?
5. Til oldi, til o'rta, til orqa va chuqur til orqa undoshlari qaysilar?
6. *H* undoshiga tavsif bering.
7. Jarangli va jarangsiz undoshlarni sanab ko'rsating.
8. Portlovchi va sirg'aluvchi undoshlar qaysilar?
9. Bo'g'in deb nimaga aytiladi?
10. Urg'u haqida gapiring.

1-mashq. Matnni o'qing. Bugungi ijtimoiy hayotimiz va unda ona tilining tutgan o'rni haqida fikr yuriting. Tilning jamiyat va shaxs tako-milidagi o'rnini belgilang.

ISTIQLOLIM — ISTIQBOLIM

1991-yilning 31-avgust kuni Toshkentda Respublika Oliy Kengashining navbatdan tashqari sessiyasi bo'lib o'tdi. Unda O'zbekistonning Davlat Mustaqilligi e'lon qilindi. Tegishli qarorga muvofiq O'zbekiston SSR O'zbekiston Respublikasi deb qayta nomlandi. 1-sentabr Mustaqillik kuni deb e'tirof etildi.

Bu kunni tarixga oltin harflar bilan yozib qo'ysak arziydi. Negaki, shu kuni o'zbekning cho'ng bag'riga shamol tegdi. Ota-bobolarimizning asriy orzulari ro'yobga chiqdi. Ona tilimiz va milliy qadriyatlarimizning rivoji, o'zbek davlatchiligining takomili uchun keng istiqbol yo'llari ochildi.

O'tgan yillar mobaynida mustaqilligimiz sharofati bilan o'z bayrog'imizga, gerbimizga, madhiyamizga ega bo'ldik. O'zbekiston BMT va jahondagi bir qator nufuzli tashkilotlarga a'zo bo'ldi. Shahar va qishloqlarimizning qiyofasi tubdan o'zgardi. Muhimi, odamlarimizning ma'naviy va maishiy hayotida yangilanish, yasharish davri boshlandi.

Buyuk erk kuychisi Abdulhamid Cho'lpon:

*Turonlik — unvonimiz, turkistonli — shonimiz,
Vatan — bizim jonimiz, fido o'lsun qonimiz, —*

deb yozganida yuz foiz haq edi.

Darhaqiqat, mana shu gullayotgan, yasharayotgan yurt uchun jonimiz nisor. Endi uni hech kimga, hech qachon berib qo'ymaymiz, chunki biz sherlar o'lkasi turonlik — turkistonlikmiz.

Gulla, yashna, hur O'zbekiston!

2-mashq. Hadislarni o'qing. So'zlar tarkibida kelayotgan unli tovushlarni belgilab, izohlang.

Kishi badanida bir parcha go'sht bor. Agar u tuzalsa, a'zolarning barchasi tuzalgaydir, agar u buzilsa, a'zolarning barchasi buzilgaydir. U qalbdir.

Uchta xislatni o'zida mujassam qilgan kishining imoni mukammal bo'lg'aydir:
— insofli va adolatli bo'lmoq;

— barchaga salom bermoq;
— kambagʻalligida ham sadaqa bermoq.
Rasulullohdan bir kishi soʻradi:
«Islomda eng yaxshi xislatlar qaysidir?» Dedilar: «Ochlarga taom bermoqlik, tanigan va tanimaganga salom bermoqlik». Hayo imondandir.

3-mashq. Tez aytishlarni mashq qilib koʻring. Soʻzlar tarkibida kelayotgan bir xil undosh tovushlarni belgilab, ularga tavsif bering.

Zanjir, sarjin, anjir.
Bir juft choʻp koʻpmi, qoʻsh juft choʻp koʻpmi?
Tubsiz dengiz dedingizmi, dengiz tengsiz dedingizmi?
Bir ayvoncha, ayvoncha labida hovuzcha, hovuzcha labida
hovoncha, hovoncha ichida bir hovuchcha dovuchcha bor.
Elchin bilan Yoʻlchin temiryoʻlchi,
Temiryoʻlchilarga yetib koʻr-chi?!
Qutlugʻ quritgan urugʻ Ulugʻ quritgan urugʻdan quruqroq.
Bashar bilan Yashar yashil yarimsharda yashashar.

4-mashq. Matnni oʻqing. Unli tovushlarning aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

Yurtni yov bosganda mardlar sinovdan oʻtadi. Yurt darvozasini qon kechib himoya qilganlar yurtning asl suyanch togʻi boʻladi. Ularning ortlarida faxr qoladi. Avlodlar ular nomini bayroqni oʻpgandek asrab-avaylaydilar. Ular koʻrsatgan qahramonlikka ixlos qiladilar, chunki ular Vatanga ruhi bilan qorishib ketganlar. Vatan deb yashaganlar nomi aziz va mangudir!

Farzandlari kuchli davlat hech kimning oldida bosh egmaydi.

Farzandlari yoʻldan adashib ketgan davlatning qalʼalari nuraydi, darvozalarining taqalari omonat turib yigʻlaydi.

Yov kelganda qochganlar dinsiz, dilsizdirlar. Oʻz jonini asrab kovaklarga berkinganlar imonsizdirlar!

Oʻzbek degan buyuk millat bu kabi bedin, xoin bolalarni dunyoga bermagay! Shiroqlarni, Toʻmaris-u Namoz polvonlarni bergan el, yetmish ikki tomiri «Ozodlik» deb uzilgan millatparvarlarni bergan yurt bu.

Ey, yosh yurtdoshim! Vatanga sadoqating — Vijdoningga sadoqatingdir! Zero, «Vatanni himoya qilish har bir fuqaroning muqaddas burchidir. Ona-Vatan esa sen tugʻilgan uy, unda qolgan ota-onang, tugʻishganlaring, yor-u birodarlaring demakdir».

(G. Asqarova)

5-mashq. Uyga vazifa. Matnni oʻqing. Undosh tovushlarning aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

Ilm egallashga harakat qilish har bir moʻmin va moʻmina uchun farz. Hadisda aytilishicha, bir soatgina ilm oʻrganish bir kechalik ibodatdan yaxshi, bir kunlik dars esa uch oy tutilgan nafl roʻzadan afzaldir.

Ilm ikki xil bo'ladi: biri — qalbdagi ilm, ikkinchisi — tildagi ilm. Mo'min-musulmon kishi o'zi bilim olgach, uni boshqalarga ham o'rgatishi, ilm-ma'rifat tarqatishi lozim. Ilmni o'rganib, so'ng uni boshqalarga o'rgatmaslik go'yoki mol-u dunyoni yig'ib, uni sarf qilmay ko'mib qo'yish bilan barobardir.

Lekin, ilm olish ko'r-ko'rona bo'lmasligi kerak. Duch kelgan narsani o'rganaverish yaramaydi. Yana, ilmga qiziqmagan kishilarga ilm o'rgatish ham shart emas. Ajdodlarimizdan bir ulamo aytgan ekanlar: «Ilm o'rgan, u sening yoshlik paytlaringda to'g'ri yurishingni ta'minlaydi. Katta bo'lganingda buyuk shaxsga aylanishingda asosiy sabablardan bo'ladi. Ilm doim sening hamrohing bo'lib, adashishingdan va qoqilishingdan saqlaydi, dushmanlaringni mag'lub qiladi». Har bir ilmning o'z sharafi va ulug'ligi bor. Xoh diniy, xoh dunyoviy ilm (kimyo, jug'rofiya, aljabr, tibbiyot va h.k.) bo'lsin, hammasining o'z o'rni, o'z ahamiyati bor. Barcha ilmlarni mukammal egallab olishning iloji yo'q, shuning uchun ham eng kerakli, hayotda asqatadigan, e'tiqodga xizmat qiladigan ilmlarni o'rganish maqbul.

(Bobolarimizning o'gitlaridan)

2-DARS. LEKSIKOLOGIYA YUZASIDAN O'TILGANLARNI TAKRORLASH

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida leksikologiya yuzasidan hosil qilingan bilim va malakalarni mustahkamlash;

b) o'quvchilarni insonlarga muhabbat, o'zidan boshqalarni hurmat qilish ruhida tarbiyalash.

Takrorlash uchun savollar

1. Leksikologiya nimalarni o'rganadi?
2. So'z ma'nosining ko'chish yo'llari qaysilar?
3. Shakldosh, ma'nodosh va zid ma'noli so'zlarga misollar ayting.
4. Atama deb nimaga aytiladi?
5. Shevaga xos so'zlar deb qanday so'zlarga aytiladi?
6. Eskirgan va yangi paydo bo'lgan so'zlarga misollar ayting.
7. O'zbek tili leksikasining boyish manbalari qaysilar?
8. O'z va o'zlashgan qatlam haqida gapirib bering.

6-mashq. Gaplarni o'qing. So'zlarni ma'no va shakl munosabatiga ko'ra tahlil qiling.

Achchiqni achchiq kesar. Birikkan kuch — kuch, birikmagan kuch — puch. Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib. Chayonning kasbi chaqish. Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi. Yaxshi do'stning qo'li hamisha ochiq. Shirali dasturxonga pashsha ko'p yopishadi. Eng yaxshi axloqiy va estetik dori — mehnat. (A. Frans) Ishlagan tishlaydi, ishlamagan kishnaydi.

Fikrsiz aqlning zanggi bo'ladi,

Ilm-la egovla, yangi bo'ladi,
Oynadan ibrat ol, bir kun artmasang,
Ustida bir enlik changi bo'ladi.

(Abdulqodir Bedil)

7-mashq. She'rni o'qing. Ko'chma ma'nodagi so'zlarni topib, ularga izoh bering.

Alp o'g'lonlar o'lkasi bu Ko'hna Turon,
Qalqonlari, qanotlari, ilm istang,
Yarim jahon bunyod etgan Sohibqiron,
Alisherning avlodlari, ilm istang!

Taxtdan tushganda ham, otdan tushmay yurgan
Ajdodingiz uy ko'rmagan — Davlat ko'rgan.
Yurti uchun yelkasida tog'lar surgan
Rustamlari, Farhodlari, ilm istang.

Ko'z ochganda kelib yetti bahri ummon,
Yetti tilda so'zlashgan biz tili biyron.
Vatanida Tojmahallar tiklar sulton —
Boburlari, Behzodlari, ilm istang.

Haq yo'lida Siz ilmning ummatlari,
Xalq yo'li hidoyati, hikmatlari.
Madad bo'lsin Yassaviyning hikmatlari,
Bobo Mashrab bayotlari, ilm istang.
Alp o'g'lonlar o'lkasidir O'zbekiston,
Erkli elning qanotlari, ilm istang.
Yarim jahon bunyod etgan Sohibqiron,
Alisherning avlodlari, ilm istang. (Muhammad Yusuf)

8-mashq. Uyga vazifa. Hikmatli so'zlarni ko'chirib yozing. Ularda ilgari surilgan g'oyani aniqlang. Ko'chma ma'nodagi so'zlarga izoh bering.

Tilingni so'zlashga soz, muhayyo qil,
Tilingni o'q qil-u, aqlni yoy qil. (Abulqosim Firdavsiy)

Kimki zahmat chekmadi, rahmatga ham yetmadi. (Hofiz Sheroziy) Xalqning chin o'g'illari uchun xalqqa samimiy xizmatdan ko'ra yuksakroq, muqaddasroq narsa yo'q. (Oybek) Eng yaxshi nizom to'g'rilikdir. (Kaykovus) Insonning qiymati emas siym-u zar, Insonning qiymati ilm ham hunar. (Abdulqodir Bedil) Til — so'zlovchi istagini eshituvchiga yetkazuvchi tarjimondir. (Beruniy) Ilmdan yaxshiroq xazina bo'lmas, Qo'lingdan kelgancha tera olsang bas. (Rudakiy)

3-DARS. GRAMMATIKA YUZASIDAN O'TILGANLARNI

TAKRORLASH

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida grammatika yuzasidan hosil qilingan bilim va malakalarni mustahkamlash;
- b) o'quvchilarni ota-onaga, oilaga muhabbat ruhida tarbiyalash.

Takrorlash uchun savollar

1. Ot so'z turkumi haqida gapirib bering.
2. Sifat so'z turkumiga xos belgilar qaysilar?
3. Son deb nimaga aytiladi?
4. Olmosh haqida so'zlab bering.
5. Fe'l qanday grammatik belgilarga ega?
6. Ravish deb nimaga aytiladi?
7. Yordamchi so'z turkumlari qaysilar?
8. So'z birikmasi haqida gapirib bering.
9. Sodda gapga misollar keltiring va izohlang.
10. Qo'shma gapga ta'rif bering.

9-mashq. Hadislarni o'qing. Gaplar tarkibidagi so'zlarni so'z turkumlari bo'yicha tahlil qiling.

Inson o'z ota-onasiga mehribon va itoatkor bo'lmog'i lozim.

Qarindoshlariga oqibatsiz odam jannatga kirmagaydir.

Kimki rizqim ulug', umrim uzoq bo'lsin desa, qarindosh-urug'lariga mehr-oqibatli bo'lsin. Kimki rahmdillik qilmas ekan, rahmdillik ko'rmagay. Qo'pol, quruq, gerdaygan, beqanoat va dimog'dor odam ahli do'zaxdir.

Badgumon bo'lmanglar, badgumonlik eng yolg'on so'zdir. Tirnoq ostidan kir qidirmanglar, gap poylamanglar, bir-biringizga hasad qilmanglar, bir-biringizdan arazlamanglar va nafratlanmanglar. Aka-uka tutinib, Ollohning (solih) bandalari bo'linglar. Mol-dunyosi ko'p odam badavlat emas, balki nafi to'q odam badavlatdir. Beshikdan qabrgacha ilm izla. Vatanni sevmog' imondandur.

10-mashq. Gaplarni o'qing. So'zlarning qaysi so'z turkumiga kirishini aniqlang va izohlang.

Kamolotga intilmagan xalq xalq emas. Xalqni aldab bo'lmaydi. Xalq hamma narsani biladi. Millatni sevmog'lik — baxt, kurashib yashamoq — saodat. (*Azim Suyun*) Ma'rifatli xalqlarning haqiqiy jasorati Vatan yo'lida qurbon bo'lishga tayyor ekanliklarida aks etadi. Kimning ishi bo'lsa aqliga payvand, hayotda hech qachon u yemaydi pand. So'zni ko'nguldan chiqarmaguncha tilga keltirma va har nekim ko'ngulda bor — tilga urma. (*Navoiy*) Bilim, ma'rifat, albatta, yaxshi axloq bilan bezatilmog'i lozim. (*Abu Nasr Forobiy*) Bilim qaytarish va takrorlash mevasidir. (*Abu Rayhon Beruniy*) Ilm qog'ozga chizish va yozish bilan emas, balki uqmoq va o'qimoq bilandir. (*Zamaxshariy*)

O'z tilini unutgan xalqning
Bog'larida o'sgan gullarin
Chirmab uxlar zaharli ilon.
O'z tilini unutgan xalqning
Osmonida porlamas quyosh —
Nur o'rni to'kiladi tosh.
O'z tilini unutgan xalqning
Uyqusida aslo orom yo'q —
Tegib turar kuragiga o'q.
O'z tilini unutgan xalqning
Mozorida ajdodlar qabri
Uzra qo'yar bolalar tikan. (Xurshid Davron)

11-mashq. Qatra handalarni o'qing. Gaplarni sintaktik tahlil qiling.

— Nasihat nima?
— Ham malham, ham zahar.
— Nima uchun?
— Me'yorida bo'lsa tuzatadi, agar oshib ketsa zaharlaydi.
O'qituvchi:
— Qani, terlatadigan vositalarni sanab bering-chi?
O'quvchi:
— Birinchisi — bu sizning savolingiz, domlajon.
Revmatizm bilan kasallanib, shifoxonada yotib chiqqan ota uyiga kelgach, dedi:
— Mana, endi men butunlay sog'ayib ketdim — revmatizm balosidan qutuldim.
— Iya, bizga endi ob-havoni kim oldindan aytib beradi, — dedi o'gil.
(«Gulxan»dan)

12-mashq. Maqollarni o'qing, yod oling. So'zlarni turkumlarga ajrating.

Mehnat — hayot tomiridagi qon.
Bugungi mehnat — ertaning rohati.
Mehnatni hurmatlasak, u bizni e'zozlaydi.
Inson mehnat bilan ulug'lanadi.
Baxtning kaliti mehnatning cho'ntagida.
Bog'-u bo'stonlar — mehnat mahsuli.
Gul uzishdan oldin gulzor yaratadilar.
Mehnatkash odam fisq-fasod gaplarni bilmaydi.
Mehnat odamni hayot qiyinchiliklaridan qutqaradi.
Yalqovlik bor yerda ko'z bo'yash bor.
Yumshoq paxta qattiq mehnatning mahsulidir.
Mashaqqatning mahsuli farog'atdir.
Odam mehnatini yoysa, mehnati uning shuhratini yoyadi.
Odam bahosizdir, ammo uni mehnati baholaydi.

Mehnat — yo‘qchilikning kushandasi.
Mehnat orom berib uxlatadi, kamchilik esa chimchilab uyg‘otadi.
Mehnatning ko‘zini topgan, rohatning o‘zini topadi.
Mehnat — hayot ziynati.

13-mashq. O‘zbekiston Respublikasining «Mustaqillik deklaratsiyasi» matnini topib, o‘qing. Undan parcha ko‘chirib, so‘zlarni so‘z turkum-lari bo‘yicha tahlil qiling.

14-mashq. Uyga vazifa. Matnni o‘qing, gaplarni sintaktik tahlil qiling.

Ota-bobolarimiz, momolarimiz bizga yoshligimizdanoq ozodalik, pokizalik, saranjom-sarishtalik, halollik va harom-xarish haqida yetarli tushunchalar, ma’lumotlar berib, ularni imkoniyat darajasida o‘ziga xos pand-u nasihatlar bilan ongimizga singdirishga uringanlar. Eng asosiysi, bu borada o‘zlari betakror ibrat namunasini ko‘rsatishgan. Axir, qush inida ko‘rganini qiladi deb, bejiz aytishmagan. Mana, ulardan bizgacha yetib kelgan ibratomuz pand-u nasihatlardan ayrim namunalar: «Bolam, ariqdan oqayotgan suvga aslo tuplama, axlat tashlama, gunohi azim bo‘ladi»; «Nonning uvog‘ini oyoqosti qilma, toptama, ko‘zing ko‘r bo‘lib qolishi mumkin»; «Ostonasi saranjom-sarishta joyda farishta bo‘ladi»; «Uyingni ozoda, pokiza saqlayman desang, ostonangni ozoda tut»; «Onangni otangga bepardoz ko‘rsatma» va shu kabilar.

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI TA’LIMI ASOSLARI

4-DARS. DUNYO TILLARI TIZIMIDA O‘ZBEK TILINING TUTGAN O‘RNI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida o‘zbek tili va uning boshqa tillar orasida tutgan o‘rni yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o‘quvchilarni ona tiliga hurmat, uning qadr-qimmatini uchun kurashish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. «Ona tilim — jon-u dilim» maqolining ma’nosini tushuntirib bering.

2-topshiriq. Qanday tillarni o‘rganyapsiz? Ularni o‘rganishning siz uchun qanday ahamiyati bor?

Hozirgi kunda yer yuzida o‘n milliarddan ko‘proq aholi yashaydi. Agar siz Toshkentdan poyezdga o‘tirib Moskva va u orqali Parijga safar qilsangiz, yo‘lingizda qozoq, tatar, boshqird, rus, belorus, mojar (venger) singari tillarda so‘zlashuvlarni eshitishga musharraf bo‘lasiz. Eshitish jarayo-nida ayrimlarining ona tilingizga qandaydir yaqin, shu bilan birga, nimasi bilandir farqli ekanligini, ayrimlarining esa tamomila boshqa, yaqin jihatlari umuman yo‘qligining guvohi bo‘lasiz.

Bir-biriga yaqin, umumiy jihatlari ko'p bo'lgan tillar **qarindosh**, bir-biridan uzoq, umumiy jihatlari bo'lmagan tillar esa **qarindosh bo'lmagan** tillar hisoblanadi. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoq, tatar, uyg'ur, boshqird, ozarbayjon, qorachoy-bolqar kabi tillar qarindosh tillar sanaladi. Qarindosh kishilar bir ajdoddan tarqalgani kabi, qarindosh tillar ham bir bobo tildan kelib chiqqandir. Shuning uchun ham dunyo tillari qarindoshligiga ko'ra til oilalariga bo'linadi. Til oilalarining nomlari bobo til nomi bilan yuritiladi. Masalan, slavyan tillari oilasi, german tillari oilasi, roman tillari oilasi, eroniy tillar oilasi, somiy tillari oilasi, turkiy tillar oilasi va boshqalar.

Bu til oilalarining har qaysisi o'z ichida yana kichik guruhlariga bo'linadi. Xususan, turkiy tillar oilasi qipchoq tillari guruhi, o'g'uz tillari guruhi, qorluq tillari guruhiga bo'linadi. O'zbek va uyg'ur tillari qorluq guruhiga; qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, tatar, boshqird, xakas, yoqut, chuvash kabi tillar qipchoq guruhiga; ozarbayjon, turkman, usmonli turk tillari esa o'g'uz guruhiga kiradi.

Ko'rinib turibdiki, o'zbek tili dunyo tillari tizimida turkiy tillarning qorluq guruhiga mansubdir.

15-mashq. Gaplarni o'qing. Turkiy tillar oilasi haqida fikr yuriting. Unda o'zbek tilining tutgan o'rnini belgilang.

Turkiy tillar oilasida 30 ga yaqin til bor. Bu tilda so'zlashuvchilar, asosan, Osiyo, shuningdek, Yevropa, Amerika, Avstraliya mintaqalarida istiqomat qilishadi.

Turkiy tillar oilasiga quyidagi tillar kiradi: o'zbek, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, turk, ozarbayjon, turkman, gagauz, qrim-tatar, qorachoy-bolqar, qo'miq, no'g'ay, tatar, boshqird, oltoy, shor, xakas, tuva, yoqut, chuvash va boshqalar.

Turkiy tillar agglutinatив tillar sanaladi. Bu tillarda har qanday grammatik ma'no alohida qo'shimcha yordamida ifodalanadi. Qo'shimchalar asosan o'zakdan keyin qo'shiladi. Masalan: lit-sey + dosh + lar + im + ga.

16-mashq. Turkiy tillar oilasi haqida bahs uyushtiring.

17-mashq. Yozuvchi A.Ibrohimovning «Biz kim, o'zbeklar...» asaridan olingan parchani o'qing, daftaringizga ko'chirib oling. Dunyo va o'zbeklar mavzusi bo'yicha savol-javob uyushtiring.

«Biz kim, o'zbeklar ko'pni ko'rgan, o'z boshidan ne-ne kunlarni, ne-ne tarixiy sinovlarni o'tkazgan, shonli o'tmishiga, qadim-qadimdan o'z davlatiga ega bo'lib kelayotgan xalqmiz.

O'zbeklar uchun milliy qiyofamiz, qadriyatlarimizni, tilimiz, adabiyotimiz, dinimiz va shu kabilarni himoya qiladigan yakkay-u yagona maskan — bu O'zbekiston Respublikasidir.

O'zbek xalqining ichi to'q, baquvvat, tagli-tugli, palagi toza. O'zbeklarning tafakkur ummoni buyukdir. So'zimizda, so'zlarimizda shu ummonning tomchilari ifodalanadi, ummonimiz bemisl bo'lgani uchun ham so'zlarimiz ko'p. Millionlab xalqni birlashtirgan omillardan biri millatimizning ma'naviy belbog'i — ona tilimizdir.

Biz kim, o'zbeklar asta yig'lab, barala kuladigan xalqmiz.

Xalqimizning habibligi shundaki, u irq-u millat ajratmay, bani basharni birday sevadi».

18-mashq. Jahonning ko‘zga ko‘ringan yozuvchilari tomonidan ishlatilgan so‘zlar miqdorini solishtiring. Tilning boyligi undagi so‘zlarning barcha sohalarda ishlatilishida ekanligini tushuntiring.

Alisher Navoiy	26035 ta,
Aleksandr Pushkin	21193 ta,
Uilyam Shekspir	20000 dan ortiq,
Migel de Servantes	18000 dan ortiq,
Abdurahmon Jomiy	17600 ta,
Abdulla To‘qay	14000 dan ortiq.

O‘ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMINING BERILISHI VA BUNING TARIXIY AHAMIYATI

Sobiq Sho‘rolar Konstitutsiyasida Ittifoqdagi barcha elat, xalq, millatlar va ularning tillari teng huquqli ekanligi ta’kidlangan bo‘lsa ham, lekin amalda rus tili davlat tili edi. Barcha ish qog‘ozlari, pochta, telegraf ishlari, turli darajadagi yig‘ilishlar, qurultoylar, simpoziumlar rus tilida olib borilardi. Rus tilini bilmaydigan shaxslar uzoqdagi qarindosh-urug‘lariga, tanish-bilishlariga oddiy bir telegramma ham jo‘nata olmas edilar. Bunday holat rus tilidan boshqa tillar qo‘llanish doirasining cheklanishiga olib keldi va bu til vakillarining haqli ravishda noroziligiga sababchi bo‘ldi.

1988-yildan boshlab o‘zbek ziyolilari ham matbuotda o‘zlarining qator maqolalari bilan tilimiz haq-huquqini tiklash, uni davlat tiliga aylantirish muammosini ko‘tarib chiqdilar. Bu masalaga bag‘ishlangan bir qancha anjumanlar bo‘lib o‘tdi. Nihoyat, 1989-yilning 21-oktabrida o‘zbek tili O‘zbekistonning Davlat tili sifatida rasman e’lon qilindi. Buning natijasida o‘zbek tili respublikamizda o‘tkaziladigan oliy darajadagi davlat anjumanlarida ham qo‘llaniladigan, davlatning rasmiy hujjatlari yuritiladigan, rivojlanish istiqboli qonun bilan belgilangan tilga aylandi. Ana shu nuqtayi nazardan bu qonunning tarixiy ahamiyati kattadir.

«Davlat tili haqida»gi Qonun qabul qilingandan ikki yil vaqt o‘tgach, respublikamiz hayotida katta o‘zgarish ro‘y berdi. Ajdodlarimizning asriy orzusi ro‘yobga chiqdi. Mustaqillik qo‘lga kiritildi. Dunyoning bir yuz yigirmadan ortiq davlati mustaqil respublikamizni rasman e’tirof etdi va u bilan diplomatik munosabatlar o‘rnatdi. O‘zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkilotiga qabul qilindi. Qisqa muddat ichida respublikamizning jahon hamjamiyati o‘rtasidagi obro‘-e’tibori oshdi. O‘zbek degan millat va uning milliy tili jahon jamoatchiligining diqqatini tortdi.

Ana shunday sharoitda mustaqillik qo‘lga kiritilgunga qadar qabul qilingan «Davlat tili haqida»gi Qonunning ko‘p moddalarini o‘z kuchini yo‘qotdi yoki tahrirtalab bo‘lib qoldi. Shuning uchun ham amaldagi Qonunni isloh qilish ehtiyoji paydo bo‘ldi. Natijada 1995-yilning 21-dekabrida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IV sessiyasi «Davlat tili haqida»gi Qonunning yangi tahririni qabul qildi.

Yangi tahrirdagi Qonunning muhim jihati shundaki, unda o‘zbek tilining bugungi jahon hamjamiyatidagi mavqeyi hisobga olindi. Bu Qonunda O‘zbekiston

Respublikasining demokratik, tinchliksevar siyosati o'zining aniq ifodasini topdi. O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining Davlat tili sifatida tan olinar ekan, bu narsa respublika hududidagi boshqa tillarning faoliyat ko'rsatishi, rivojlanishi, O'zbekistonda yashovchi barcha millat vakillarining o'z ona tillarida erkin aloqa qilishlari uchun aslo monelik qilmaydi. Qonunning 2-, 4-, 6-, 10-, 14-moddalarida boshqa millat vakillari tillarining amal qilishi himoya qilinadi. Bu esa yangi Qonunning naqadar xolis ekanligini ko'rsatadi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI
DAVLAT TILI HAQIDA
(yangi tahrirda)

1-modda. O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir.

2-modda. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o'z ona tilini qo'llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi.

3-modda. O'zbek tilining O'zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi.

Tilning Qoraqalpog'iston Respublikasida amal qilishiga bog'liq masalalar, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va ibodat bilan bog'liq udumlarni ado etishda qo'llanishini tartibga solmaydi.

Fuqarolar millatlararo muomala tilini o'z xohishlariga ko'ra tanlash huquqiga egadirlar.

4-modda. O'zbekiston Respublikasida Davlat tilini o'rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lish ta'minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi.

Fuqarolarga davlat tilini o'qitish bepul amalga oshiriladi.

5-modda. O'zbekiston Respublikasida davlat tilida faoliyat ko'rsatadigan, milliy guruhlar zich yashaydigan joylarda esa — ularning tillarida faoliyat ko'rsatadigan maktabgacha tarbiya, bolalar muassasalarini tashkil etish ta'minlanadi.

6-modda. O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi.

O'zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o'rta maxsus va oliy ma'lumot olishni ta'minlaydi.

7-modda. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o'zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

Davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlaydi, shu jumladan, unga hamma e'tirof qildan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta'minlaydi.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo'mitasining roziligi bilan o'zbek tiliga joriy etiladi.

8-modda. O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e'lon qilinadi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Muayyan millat vakillari zich yashaydigan joylarda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining hujjatlari respublika davlat tilida hamda mazkur millat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi.

9-modda. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi.

O'zbekistonda o'tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili, shuningdek, qatnashchilarning o'zlari tanlagan tillar anjumaning ish tili hisoblanadi.

10-modda. Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda, boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11-modda. Sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib boriladi. Ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi.

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o'rtasidagi xo'jalik nizolarini ko'rib chiqish va hal qilishda davlat tili qo'llaniladi. Xo'jalik nizolari taraflarning roziligi bilan boshqa tilda ham ko'rib chiqilishi mumkin.

12-modda. O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga ko'ra rasmiylashtirilgan hujjat matni davlat notariusi yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki imkoniyat bo'lgan taqdirda — boshqa maqbul tilda beriladi.

13-modda. Fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligini va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar davlat tilida rasmiylashtiriladi, zaruriyatga qarab boshqa tilda tarjimasi takrorlanishi mumkin.

14-modda. O'zbekiston Respublikasi hududida yashovchi shaxslarga davlat tashkilotlari va muassasalariga, jamoat birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta'minlanadi.

15-modda. O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o'z millatidan qat'i nazar, o'z ismini, otasining ismi va familiyasini milliy-tarixiy an'analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

16-modda. Televidenie va radioeshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda. Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlarni hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda. Pochta-telegraf jo'natmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga ko'ra — boshqa tilda amalga oshiriladi.

19-modda. Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlarining matnlari davlat tilida bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan xalqaro tashkilotlar va muassasalar, qo'shma korxonalarining, shuningdek, milliy madaniy jamiyatlar va markazlarning muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlari matnlarining tarjimasi davlat tilida takrorlanadi.

20-modda. Lavhalar, e’lonlar, narxnomalar va boshqa ko’rgazmali hamda og’zaki axborot matnlari davlat tilida rasmiylashtiriladi va e’lon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimai berilishi mumkin.

21-modda. Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot davlat tilidagi va boshqa tillardagi yorliqlar, yo’riqnomalar, etiketkalar bilan ta’minlanadi.

22-modda. Respublikaning ma’muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko’chalar va geografik obyektlarining nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

23-modda. O’zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o’zida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo’lsa, davlat tilida va ahdlashuvchi tomonning (tomonlarning) tilida yoziladi.

24-modda. O’zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o’zaro muomala, tarbiya va ta’lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to’squinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo’ladilar.

19-mashq. O’zbek xalqi haqida aytilgan quyidagi fikrlarni o’qing, daftaringizga ko’chirib oling. O’zbeklar va ularning tili, bu tilning jahon tillari orasida tutgan o’rni to’g’risida fikr yuriting.

O’zbek — jahon xalqlari orasidan birinchilardan bo’lib, turkiy xalqlar o’rtasida esa eng oldin o’troqlashgan, madaniy turmush kechiruvchi, jahon sivilizatsiyasiga hissa qo’shgan millatdir. (*«Jahon qomusiy lug’ati»*)

O’zbek o’g’lonlari botir bo’lur. (*Abdurauf Fitrat*) Qadimgi Gretsiya Yevropada sivilizatsiya o’chog’i sifatida qanday o’rin tutgan bo’lsa, O’zbekiston va o’zbek xalqi Osiyoda, butun turkiy o’lkalar va barcha turkiy xalqlar tarixida xuddi shunday o’rin egallaydi. (*Chingiz Aytmatov*) O’zbekning fe’l-atvori barchaga ayon: u yerni, tabiatni sevadi. Do’ppisida suv tashib bo’lsa-da, daraxt ko’kartiradi. O’zbek tom ma’noda bunyodkordir. (*I.A.Karimov*)

20-mashq. E. A’zamovning «Bayramdan boshqa kunlar» qissasidan olingan parchani o’qing. Asar qahramonlaridan sanalgan Safuraning tilidagi parazit so’zlarga e’tibor bering. O’zbek tilini buzib gapirayotgan tengdoshlaringizning nutqidagi mana shunday salbiy ko’rinishlarni topib, bu haqida bahs yuriting.

«Uning fe’liga tushunish, ko’nglidagini payqash — bamisoli yangi tug’ilgan chaqaloqning hayotini bashorat qilmoq bilan barobar. Ta’b-tabiati ko’klam na’malarining o’zginasi: bir qarasangiz, quyoshdek charaqlagan, xiyol o’tmayoq jala, shafqatsiz bo’ron. Shundayinki, bir gap bilan osmondagi yulduzni olib kelib balchiqqa uradi, balchiqda yotgan qurbaqadan esa hayratomuz joziba topib, uni ko’kka chiqarib qo’yadi. Bir og’iz gap bilan, lekin koshki odamga o’xshab gapirsa! U deyarli o’zbekcha so’zlamaydi. Sirasi ruscha ham so’zlamaydi. Uning o’zi o’ziga to’qib olgan bo’lakcha tili bor. Umuman, ko’p gapirib og’zini charchatmaydi. Demoqchi bo’lgan fikrini biron bitta alomatroq so’zga jamlab qo’ya qoladi. Xuddi mashhur «O’n ikki stul» dagi tantiq Ellochkaga o’xshab. Masalan: «bravo», «ujas», «genialno», «shik», «se lya vi», «chi gap», «oybay», «salut», «chao», «okey» va hokazo. Bu baynalmilal — qurama so’zlarni u doimo xitob bilan,

ohangini keltirib talaffuz qiladi. Siz o'zbekcha gapiravering, u ana shu «til» da javob qaytaraveradi».

21-mashq. E. A'zamovning «Bayramdan boshqa kunlar» qissasidagi Safuraning nutqidan olingan ikki xil holatni o'qing va ularni bir-biriga solishtiring. O'zbek adabiy tilini buzuvchilar haqida fikr yuriting.

«...Hello-o! BB larga (Bakir bilan Bargida demoqchi) salut deb qiyqiradi u telefundayoq: ismlarini to'liq aytish ham unga malol kelsa kerak yoki oliftagarchilikkamikin? So'ng betakallufona so'rashuvga o'tadi:

— Qalaysan, bolakay? Shik! Ya rada. Jonginang uydami? Chaqir-chi... Bargi-sha! Znayesh ya vchera... kimni ko'rdim, top-chi?!...

— Shu qiz o'zbekcha gapniyam biladimi sira? — dedi bir galgi telefonbozlikdan so'ng Bakir ensasi qotib.

— Nimaga bilmas ekan o'zbek-u! — dedi yelkasini qimtib Bargida.

— Men haliyam uni chulchut deyayotganim yo'q, lekin chala-chulpa qilib gapiradi-da! Oliftagarchilikkadir-da?!

— Yaxshi-da, hamma tildan xabardor.

— Ona tilidan boshqa hammasini biladi, deng!

... U xuddi o'ziga o'zi gapirayotgandek yoki Munkar-Nakir huzurida istig'for keltirayotgandek, odam yolg'iz qolganda ichida bo'lsin e'tirof etmoqqa iymnadigan achchiq haqiqatlarni ham ro'yirost, yashirmay-netmay shafqatsizlik bilan aytib nola qilardi. Bakirni battar hayratga solgani — Safura bironta begona so'z qo'shmay, sof o'zbek tilida so'zlardi, ta'sirli so'zlardi. Balodek! Tili uzilib tushgani yo'q. Ona tili shunday vaqtda kerak bo'lar ekan, Safuraxon!»

22-mashq. «Men nechun sevaman O'zbekistonni?», «O'zbekim», «Dunyo», «Sohibqiron» kabi qo'shiqlarni qo'yib eshiting. O'zbekiston xalqlari, ularning tili, o'tmishi, buguni va kelajagi haqida gaplar tuzing, bahs yuriting.

23-mashq. She'rni o'qing. Ona tilini ulug'lovchi she'rlar, hikmatli so'z va maqollarga misollar topib, ularni izohlang.

ONA TILIM

Ming yildirki, bulbul kalomi,
O'zgarmaydi — yaxlit hamisha.
Lekin sho'rlik to'tining holi,
O'zgalarga taqlid hamisha.
Ona tilim, sen borsan, shaksiz,
Bulbul kuyin she'rga solaman.
Sen yo'qolgan kuning, shubhasiz,
Men ham to'ti bo'lib qolaman.

(Abdulla Oripov)

24-mashq. Uyga vazifa. Ma'lumotnomani daftaringizga ko'chirib oling. Yana qanday ish qog'ozlarini bilasiz? O'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganidan so'ng ish qog'ozlariga e'tibor qanday bo'ldi? Shu haqda fikr yuriting.

MA'LUMOTNOMA

Ushbuni ko'rsatuvchi Botirjon Shukurjonov ha-qiqatan ham Andijon davlat universiteti qoshidagi akademik litseyning 2-bosqich «A» guruhida tahsil oladi.

Ma'lumotnoma Andijon shahar mudofaa ishlari boshqarmasiga ko'rsatish uchun berildi.

Litsey direktori: *prof. SH. QOSIMOV*

Topshiriqlar

1. O'zbeklarning qayerlarda istiqomat qilishi haqida so'zlab bering.
2. Ona tili tushunchasiga ta'rif bering.
3. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va buning tarixiy ahamiyati haqida so'zlab bering.

5-DARS. «KADRLAR TAYYORLASH MILLIY DASTURI»DA HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI TA'LIMINING TUTGAN O'RNI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida jamiyat va unda tilning tutgan o'rni haqida bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni bugungi hayotimizda, turmushimizda bo'layotgan o'zgarishlarga nisbatan hozirjavoblik, tadbirkorlik ruhida tarbiyalash».

Topshiriq. Olibmen taxti farmoning'a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson...

(Alisher Navoiy)

Yuqoridagi gapdan hozirgi o'zbek adabiy tilidan farq qiluvchi o'rinlarni toping va ularni izohlang.

Mustaqillik qo'lga kiritilishi bilanoq respublikamizda yoshlar tarbiyasiga jiddiy e'tibor berila boshlandi, chunki yoshlar bizning ertangi kunimiz. Istiqbolimiz, istiqbolimiz shularning qo'lidadir.

Yoshlarimizni yuksak ma'naviyatli, chuqur bilimli, vatanparvar, keng mushohadali, buyuk davlatni barpo etish yo'lida ijodkor va faol qilib tarbiyalash bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridandir. Ana shuning uchun ham hukumatimiz tomonidan ta'lim tizimini isloh qilishga alohida e'tibor berilmoqda. Bu borada Oliy Majlisning IX sessiyasida «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning qabul qilinishi ta'lim tizimida keskin buri-lish yasadi.

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da umumiy oʻrta taʼlimdan soʻng akademik litsey va kasb-hunar kollejlari taʼlimning alohida, uzluksiz, jahon andozalariga mos keladigan zamonaviy bir bosqichi sifatida ajratiladi.

Dasturda taʼkidlanishicha, akademik litsey oʻquvchilarning intellektual qobiliyatlarini jadal oʻstirishni, ularning chuqur, tabaqalashtirilgan va kasb-hunarga yoʻnaltirilgan bilim olishlarini taʼminlaydi.

Yoshlarni erkin fikrlashga oʻrgatish hozirgi taʼlim tizimimizning bosh maqsadidir. Muhtaram Prezidentimiz, agar bolalar erkin fikrlashni oʻrganmasa, berilgan taʼlimning samarasi past boʻlishi muqarrarligini, mustaqil fikrlash ham katta boylik ekanligini taʼkidlaydilar.

Tafakkur bilan til, erkin fikrlash bilan erkin soʻzlash oʻzaro uzviy bogʻliqdir, chunki fikrimizni shakllantiruvchi va roʻyobga chiqaruvchi qudratli vosita — bu tildir. Oʻz fikrini ravon, goʻzal va aniq ifoda etadigan yoshlarni tarbiyalash «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning bosh maqsadidir.

Shunday ekan, «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» predmetining yangi taʼlim tizimidagi ahamiyati beqiyosdir.

25-mashq. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»dan olingan soʻzlar va ularning izohlariga diqqat qiling. Mazkur oʻquv dargohlarida olib boriladigan ona tili taʼlimining mushtarak tomonlari haqida fikr yuriting.

Akademik litsey — davlat taʼlim standartlariga muvofiq oʻrta maxsus taʼlim beradigan, oʻquvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi uchun chuqur, sohashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yoʻnaltirilgan taʼlim beruvchi oʻrta maxsus oʻquv dargohi.

Kasb-hunar kolleji — tegishli davlat taʼlim standartlari doirasida oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi beradigan, oʻquvchilarning kasb-hunarga moyilligini hisobga olgan holda ulardagi bilim va koʻnikmalar chuqur rivojlantiriladigan, tanlab olingan kasb-hunar boʻyicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini beradigan oʻrta maxsus oʻquv yurti.

Bakalavriyat — mutaxassisliklar yoʻnalishi boʻyicha fundamental va amaliy bilim beradigan, taʼlim muddati kamida toʻrt yil davom etadigan tayanch oliy taʼlim.

Magistratura — aniq mutaxassislik boʻyicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriyat negizida taʼlim muddati kamida ikki yil davom etadigan oliy taʼlim.

26-mashq. Quyidagi soʻzlarni daftaringizga koʻchirib oling va ularning izohlarini toping.

monitoring —
injenering —
muqobil xizmat —
raqobatbardoshlik —
printer —
beysik tili —
fayl —

uyali telefon aloqasi —
marketing —
sammit —
menejment —
diler —

27-mashq. Hikmatli soʻzlarni oʻqing. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» bilan uygʻun tomonlarini belgilang.

Gʻaflatda yotgan xalqni uygʻotish uchun uning tarixini targʻibot etish zarur. (*Avgustin*) Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur, zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga paymol boʻlur. (*Mahmudxoʻja Behbudiy*) Dunyoda ilmdan boshqa najot yoʻq va boʻlmagʻay. (*Imom al-Buxoriy*) Faqat bir ezgulik bor — bilim va faqat bir yomonlik bor — jaholat. (*Suqrot*) Bir kunlik adolat — yuz kunlik toat-ibodatdan afzal. (*Amur Temur*) Bilimga eltuvchi yagona yoʻl bu faoliyatdir. (*Bernard Shou*) Odamlar oʻqishdan toʻxtashlari bilan fikrlashdan ham toʻxtaydilar (*Deni Didro*). Oz boʻlsa ham bilmoq uchun koʻp oʻqimoq zarur. (*Monteskye*) Insonning qiymati emas siym-u zar, Insonning qiymati ilm ham hunar. (*Bedil*) Kimki oʻrganishni uyat, or demas, Suvdan dur topadi, toshdan laʼl, olmos. (*Nizomiy Ganjaviy*)

Savol va topshiriqlar

1. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» qachon qabul qilindi va uning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. Milliy dasturda hozirgi oʻzbek adabiy tilining oʻrni qanday?
3. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning ahamiyati haqida soʻzlab bering.

«HOZIRGI OʻZBEK ADABIY TILI» FANINING MUNDARIJASI

Savol va topshiriqlar

1. «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» deganda nimani tushunasiz?
2. «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» fani qanday boʻlimlardan tashkil topgan?
3. Fonetika haqida maktabda olgan bilimlaringiz boʻyicha gapirib bering.
4. Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosi va unda unlilarning ifodalanishi haqida soʻzlang.
5. *Olib ber, oʻqib chiq, ketma-ket* kabi qoʻshma, juft soʻzlarning imlosi qaysi boʻlimda yoritilgan?
6. Soʻz maʼnolari tilshunoslikning qaysi boʻlimida oʻrganiladi?
7. Frazologiya deganda nimani tushunasiz?
8. Lugʻat va uning tiplari qaysi boʻlimda oʻrganiladi?
9. Grammatika nima?

28-mashq. Sheʼrni oʻqing. Ona xalqimizga xos sifatlarni belgilab, bu haqda bahs yuriting.

Oʻzbek degan soʻz ostida ona xalqim
Buyukligi mujassam.

Yetti tog‘-u qirlar osha olislarga tarqalgan
 Soddaligi jam.
 «O‘» ga qarang, boshda «do‘ppi» o‘zbekimning xuddi o‘zi,
 Otincha u, o‘ziga bek, ulug‘vor.
 Ona xalqim shon-shuhrati «sh» harfida ko‘p asror.
 Shon-shuhrati samolarni tutib ketgan,
 Bobolarim ifodasi «b» ga qarang.
 Ovozasi Londonlarga borib yetgan,
 Ajdodini nabirasi o‘qir arang.
 Tarixlarni eslaganda bag‘rim kuyuk,
 Yuraklarim og‘riqlardan qaqshaydi.
 «E» harfi shu boisdan ham qaddi egik,
 Bobolarim qomatiga o‘xshaydi.
 Eng muhimi mehnatkashmiz, mehmondo‘stmiz,
 Rizq topamiz ona yerga urug‘ sochib.
 Shu sababdan so‘nggi harf «k» ga monand,
 Kimki kelsa qarshilaymiz quchoq ochib.
 O‘zbek degan so‘z ostida ona xalqim
 Buyukligi mujassam.
 Yetti tog‘-u qirlar osha olislarga tarqalgan,
 Soddaligi jam...

(Abdulhay Sobirov)

29-mashq. Herman Vamberining «Turkiy xalq» asaridan olingan parchani o‘qing. Savollarga javob qaytaring.

«O‘zbek, degan so‘z qaysi ma‘noni bildiradi deganda, eng avvalo, shuni aytib o‘tish kerakki, bu so‘z «o‘z» va «bek» so‘zlaridan iborat bo‘lib, shulardan birinchisi «asl», «ajoyib», «tagi mustahkam», «sardor» ma‘nolarini bildiradi. Demak, bu so‘zning ma‘nosi asl bekdir.

«O‘zbek» degan nom ancha oldindan ma‘lum bo‘lib, «musulmoncha tarbiyalangan» degandek tushunilgan, ya‘ni ular ... musulmon Osiyo madaniyatiga yo‘l ochishgan; o‘troq va asl dehqon; harbiy millat; savdoda og‘ir, vazmin, sanoatda mo‘tadil; ochiqko‘ngil, mard, jiddiy, haqiqiy turkiy himmatga ega; sovuqqonlikni odob-axloq namunasi hisoblaydi... O‘zbek o‘ylabroq gapirishga moyil, u buni tabiiy deb biladi; sadoqatli va dovyurak; to‘g‘ri gapiradigan, ko‘zga tik qaraydigan erkakni mukammallik namunasi deb biladi; davlat himoyasini o‘z zimmasiga olgan; o‘zbeklarning oilaviy munosabatlarini asl namuna hisoblasa bo‘ladi; o‘rta yoshga borib qolgan farzandlar ham o‘z ota-onalariga juda hurmat-ehtiromda bo‘lishadi; o‘zi 30—40 yoshlarga borib qolgan o‘g‘il ham otasining bir qarashidayoq sergak tortadi va hech qachon otasi bor paytda birinchi o‘tirmaydi; birinchi gapirmaydi; turkiy shevada gapiradilar; o‘zbeklar xudojo‘ylar va bolalardan shuni talab qilishadi; mug‘ambirlik kamdan kam uchraydi; o‘zbeklar yaxshi musulmondirlar; ashula va musiqani jon-dildan sevishadi...»

30-mashq. Matnni o‘qing.

Tilga ixtiyorsiz — elga e'tiborsiz. Harzago'ykim ko'p takallum surgay, itdekdurkim, kecha tong otquncha hurgay. Yamon tillik andoqkim, el ko'ngliga jarohat yetkurur, o'z boshig'a ham ofat yetkurur. Nodonning muvahhish harzag'a bo'g'zin qirmog'i — eshakning jihatsiz qichqirmog'i. Xushgo'ykim so'zni rifq va muvoso bila aytg'ay, ko'ngulga yuz g'am keladurg'on bo'lsa, aning so'zidin qaytg'ay. So'zdadur har yaxshiliqni imkoni bor, mundin debdurlarki, nafasning joni bor. Masihokim, nafas bila o'lukka jon berdi, go'yo bu jihatdin erdi...

Savol va topshiriqlar

1. O'zbek degan so'z ilk bor qaysi yozma manbada uchraydi?
2. O'zbek urug'lari qaysi tilda gaplashishgan?
3. O'zbeklar haqida yozilgan qaysi asarlarni bilasiz?
4. O'zbek so'zining ma'nolarini ayting.
5. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydigan so'zlar va qo'shimchalarni aniqlang.
6. Matn o'zbek tilining qaysi davriga oid? Uning muallifi kim va qaysi asardan olingan?
7. Matnda qo'llangan so'z va qo'shimchalarning hozirgi holatlarini toping.

31-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qing.

Daryoga tosh otmayla,
Botar, ketar, yor-yor.
Uzoqqa qiz bermayla,
Olar ketar, yor-yor.

Darvozani keng oching,
Kelin keldi, yor-yor.
Kelin minan qo'shilib,
Davlat keldi, yor-yor.

Yig'lama qiz, yig'lama,
To'y seniki, yor-yor.
Ostonasi tillodan
Uy seniki, yor-yor.

Samovarda choylari
Qaynamaydi, yor-yor.
O'gaymikin onasi,
O'ynamaydi, yor-yor.

Siynim bergan uzugi,
Mayishadi, yor-yor.
Siynim uchun qavurg'am
Qayishadi, yor-yor.

Chaqirip bering yigitti
Yangasini, yor-yor.
Qalin gilam tashalsin
Ko'chasiga, yor-yor.

(Farg'ona xalq qo'shiqlaridan)

Topshiriqlar

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan farqli qo'llangan so'z va qo'shimchalarni aniqlang.
2. O'zbek adabiy tili bilan xalq shevalari o'rtasidagi munosabatni tushuntiring.
3. Matndagi o'zbek adabiy tilidan farqli qo'llangan so'z va qo'shimchalarning siz yashaydigan hududda qanday aytilishini bayon qiling.

32-mashq. Matnni o'qing.

Rub'i maskunda Samarqandcha latif shahr kamroqdur... Ma'muraning kanorasida voqe bo'libtur... Samarqand shahri ajab orosta shahredur, bu shaharda bir xususiyati borkim, o'zga kam shaharda andog' bo'lg'ay. Har hirfagarning bir boshqa bozori bor, bir-birlariga maxlut emastur, tavr rasmedur. Xo'b nonvoliqlari va oshpazliqlari bordur. Olamda yaxshi kog'az Samarqanddin chiqar.

Savol va topshiriqlar

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydigan so'z va qo'shimchalarni aniqlang.
2. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan farqli tomonlarning mavjudlik sababini tushuntiring.
3. Matn o'zbek tilining qaysi davriga oidligini ayting. Matn qaysi asardan olingan, uning muallifi kim?

O'ZBEK ADABIY TILINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

6-DARS. QADIMGI TURKIY TIL

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida o'zbek tili tarixi va uning taraqqiyot bosqichlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni tilimiz tarixiga hurmat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. Matnni o'qing, unda ilgari surilgan fikr haqida bahs uyushtiring.

O' TMISHINI UNUTGAN XALQ QULLIKKA MAHKUMDIR

Har bir xalq hozirgi darajasiga yetgunga qadar juda katta taraqqiyot bosqichini bosib o'tgan. Bundan o'zbek xalqi ham mustasno emas.

Markaziy Osiyo hududlarida azaldan yashab kelgan o'g'uz, qipchoq, uyg'ur, nayman, uyshin, barlos, yuz, qirq, ming kabi ko'plab qabilalar o'zbek xalqining shakllanishida muhim o'rin tutgan.

Otashzabon shoir Turdi Farog'iy:

Tor ko'ngullik beklar, «man-man» demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bovli o'zbek yurtidir, tenglik qiling, —

deb yozganida o'zbek xalqining tashkil topishida 92 urug' vakillari ishtirok etganligini nazarda tutgan edi.

Darhaqiqat, O'zbekistonning qayeriga borsangiz, darxon, kenagas, jaloyir, bahrin, nayman kabi joy — urug' nomlariga duch kelishingiz mumkin. Bu nomlar shu joylarda muayyan qabila vakillarining yashab o'tganligidan aks sado berib turadi.

Birgina «qipchoq» atamasini olib ko'raylik. Qipchoqmahalla, Qipchoqqishloq, Qipchoqovul, Qipchoqariq singari nomlar har bir tumanda, hatto har bir jamoa xo'jaligida

mavjud. Bu nom o'zbek xalqining shakllanishida qipchoq qabilalarining munosib o'rin tutganligidan dalolat berib turibdi. Bu gapni o'g'uz, qorluq-chigil-uyg'ur qabilalariga nisbatan ham aytish mumkin.

Naql qiladilarki: «O'tmishini unutgan, avlod-ajdodlarini bilmagan kimsalarning quldan farqi yo'q». Aziz o'quvchi! Xalqimizning kechmishini, uning tarixini puxta bilib olishga intiling. Zotan, kelajak Sizdan shuni talab qilmoqda.

2-topshiriq. «Kultegin», «Bilga xoqon», «To'nyuquq bahodir» kabi yodgorliklarning tili to'g'risida fikr yuriting. Ulardagi holatni bugungi tilimizga solishtiring va farqli jihatlarini toping.

3-topshiriq. Mahmud Koshg'ariyning «Devon-u lug'otit-turk» asaridan olingan «Uma kelsa, qut kelur», «Kuzaku uzun bo'lsa, alik kuymas» maqollaridagi tagiga chizilgan so'zlarni izohlang.

Jamiyat oilalardan tashkil topganidek, tillar ham turli-tuman oilalarga bo'linadi. Til oilalari shu oilaga asos bo'lgan til nomi bilan yuritiladi. O'zbek, uyg'ur, qirg'iz, qozoq kabi tillarning turkiy til deyilishiga sabab shuki, ularning hammasi qadimgi turkiy tildan ajralib chiqqan.

Demak, **hozirgi barcha turkiy tillar (o'zbek, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, turkman, ozarbayjon, usmonli turk, tatar, xakas, yoqut va boshq.) uchun qadimgi turkiy til umumiy til (bobo til) sanaladi.**

Hozirgi turkiy tillarning shakllanish tarixini ko'pchilik olimlar bir necha davrlarga bo'ladilar. 1. Oltoy davri. 2. Eng qadimgi turk davri. 3. Qadimgi turk davri. 4. O'rta turk davri (hozirgi barcha turkiy xalqlar va ular tillarining shakllanishi hamda rivojlanishi davri) va boshqalar.

Mutaxassislarning fikricha, turkiy tillar qadimda mo'g'il va tungus-manjur tillari bilan birgalikda bitta oilani tashkil etgan va bu til oltoy tili deb atalgan. Keyinchalik oltoy tili tarmoqlanib ketgan. Afsuski, bu davrdan xabar beruvchi yozma yodgorliklar bizgacha yetib kelmagan, lekin qadim-gi turkiy til davriga oid bir qancha yozma manbalarga egamiz. Urxun-enasoy, uyg'ur (qisman moniy), sug'd yozuvlari shular jumlasidandir. Mazkur yozuvlar hozirgi turkiy tillarning barchasi uchun umumiy sanaladi.

33-mashq. Gaplarni o'qing. Ularni bir-biriga solishtirib, farqli jihatlarini toping.

Biz qo'rqmadimiz, sungusdimiz — Biz qo'rqmadik, jang qildik. Neke qorqurbiz — Nimadan qo'rqamiz. Turk budun yoq bolmazun! Bodun bolsun! — Turk xalqi yo'q bo'lmasin! Xalq bo'lsin!

34-mashq. She'rni o'qing. Urxun-enasoy yozuvlari haqida bilganla-ringizni so'zlab bering.

Urxun xatlariga boqing, ajoyib,

Xalqim tarixidan sado bu xatlar.
Kultegin, Xon Bilga o‘zbekim
Shuhrat bog‘idagi ulkan daraxtlar.
Qarang, mehnatlarda qavargan,
Xalqim qo‘llariga o‘xshaydi shakli.
Goh Doro kuydirgan, goh arab chopgan,
Bobomday sarg‘aygan, toliqqan, dardli,
Ohlari samoni, falakni tutgan,
Asrlar nomidan so‘zlaydi ular.
Ularning qatidan sizadi xalqi,
Kultegin boshida chekkan qayg‘ular.
Hozirda dong‘i zo‘r ayrim yozuvlar,
Ixtirosin kutib yotgan paytida.
Bobomning buvimga ishq har sahar,
She‘r bo‘lib yongandi urxun xatida.
Urxun yozuvlari — ko‘zimga ziyo,
Bobolardan qolgan tabarruk meros.
Siz bitilgan toshni aylab to‘tiyo,
Ming bora ko‘zlarga surtsak-da, bu oz!

(Abdulhay Sobirov)

35-mashq. Matnni o‘qing. Savol va topshiriqlarga javob bering.

Urxun-enasoy yozuvi haqidagi dastlabki xabarlar N.K. Vidzen, S.U. Remezov, I. Tabbet-Stralenberg, D.G. Messersmidt, M.A. Kastren kabi tadqiqotchilar tomonidan e‘lon qilingan.

1889-yili N.M. Yadrinsev Mongoliyadagi Qoraqurum shahristoni xarobalaridan ikkita katta bitiktosh topib oldi. Keyinchalik ma‘lum bo‘lishicha, bu toshlar Kultegin va Bilga xoqonlar sharafiga qo‘yilgan bitiktoshlar ekan.

V.V. Radlov, V. Tomsen, P.M. Melioranskiy kabi olimlar bu sirli yozuvlarni o‘qishga qattiq kirishganlar. 1893-yilning 25-noyabr kuni V. Tomsen birinchi bo‘lib bitiktoshlar sirini ochganligini e‘lon qildi. Bu vaqtda V.V. Radlov 10 ta harfni o‘qib ulgurgan edi. Mazkur sirli yozuvlar turk xalqiga tegishli ekan. Enasoy hamda Urxun daryolari havzalaridan topilganligi uchun ular urxun-enasoy yozuvlari deb atala boshlandi. Hozirda ularning 700 ga yaqin namunalari fanga ma‘lum.

36-mashq. Quyidagi so‘zlarni eslab qolishga harakat qiling. Ularning nima sababdan ishlatilmay qolganini yoki o‘zgarganini izohlang.

Budun — xalq	Ko‘ch — urug‘, zot
Bilig — bilim	O‘kush — ko‘p
Ingek — sigir	O‘z — jon, vujud
Yag‘i — yov, dushman	Art — tepa, dovon
Batsiq — g‘arb	Erik — mard, botir, erkin

ESKI TURKIY TIL

Eramizning XI asrlaridan boshlab qorluq qabila ittifoqi kuchaya boshladi va qoraxoniylar sulolasi hukmronligidagi o'zlarining davlatlarini tashkil etdi. Qoraxoniylar Sirdaryo havzalari hamda somoniylarga qarashli bo'lgan Buxoro va Samarqandlarga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Qoraxoniylar davlati mayda uyg'ur qabilalarini hamda Sirdaryo va Amudaryo oralig'idagi turk-eron aholisi yashaydigan madaniy yerlarni o'ziga bo'ysundirgan holda X asr oxirlarida islom dinini qabul qilib, Markaziy Osiyoning eng madaniy turk davlatiga aylandi.

Qoraxoniylar tomonidan ikki rivojlangan madaniy markazning sharqda uyg'ur madaniyatining va g'arbda, Markaziy Osiyoda, turk-eron madaniyatining birlashtirilishi uning yozma madaniyatida ham o'z ifodasini topdi. Qoraxoniylar davrining eng asosiy adabiy va lingvistik yodgorliklaridan biri Mahmud Koshg'ariyning «Devon-u lug'otit turk» nomli qomusiy asaridir. Bu asar turkiy tillarning o'sha davrdagi fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida to'la ma'lumot beruvchi qimmatli manbadir. Shu bilan birga, turkiy xalqlarning xalq og'zaki ijodi namunalarini aks ettirgan yirik badiiy asardir.

Mahmud Koshg'ariy tilshunoslik tarixida ilk bor barcha turkiy tillarning bir necha guruhlarini tasniflab, ular o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlagan holda **qiyosiy-tarixiy** tilshunoslik deb nomlanuvchi tilshunoslik yo'nalishiga asos soldi.

Qoraxoniylar davrining ikkinchi yirik yozma yodgorligi — bu Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asaridir. Bu asar yirik badiiy-tarbiyaviy asar bo'lib, turkiy adabiyot tarixida juda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, Xo'ja Ahmad Yassaviyning hikmatlari, Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asarlari shu davrning eng buyuk adabiy durdonalaridir.

Qoraxoniylar davri adabiy tili hozirgi Markaziy Osiyodagi barcha turkiy tillarning shakllanishi va rivojlanishi uchun asos bo'lgan til sanaladi va shuning uchun bu davr tili ko'pchilik turkiyshunoslar tomonidan eski turkiy til deb yuritiladi.

Mahmud Koshg'ariy Chindan tortib to Rumga qadar yashagan turkiy qabilalar haqida shunday deb yozadi:

— Turkлар aslida yigirma qabiladir. Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug'lari bor. Men bulardan asosiylarini — ona urug'larini yozdim, shoxobchalarini tashladim.

«Devon-u lug'otit turk»dagi ma'lumotlarga qaraganda, o'sha davrda bajanak, qipchoq, o'g'uz, boshqird, basmil, yabaqu, tatar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'mo, ig'raq, uyg'ur kabi turkiy qabilalar tili umumturkiy adabiy tilni tashkil qilgan. Ulardan «eng yengili — o'g'iz, eng to'g'risi, yaxshisi — yag'mo, tuxsi, eng ochiq, ravon til — haqoniy o'lkasida yashovchilarning tili» ekanligi ta'kidlangan.

Eski turkiy til eski o'zbek tilining shakllanishi va rivojida muhim o'rin tutgan.

37-mashq. «Devon-u lug'otit turk» dan olingan parchalarni o'qing. Ularni hozirgi tilimizga solishtiring, farqlarini ayting.

Erik erni yag'lig', ermagu bashi qanlig' (Tirishqoqning labi yog'lig', erinchoq, dangasaning boshi qonlik). Emgak ekinda qolmas (Mehnat bekorga ketmaydi). O'kuz azaqi bo'lg'uncha, buzag'u bashi bo'lsa yik (Ho'kizning oyog'i bo'lg'uncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq). Uma kelsa, qut kelur (Mehmon kelsa, baraka keladi). Erdamsizdan qut chertilur (Dangasadan baxt ketadi). Kichikda qatig'lansa, ulg'azu sevnur (Yoshlikda mashaqqat cheksa, ulg'ayganda sevinadi). Erdam boshi til (Odobning boshi til).

38-mashq. «Qutadg'u bilig»dan olingan tuyuqni yodlang. Uning til xususiyatlarini aniqlang.

Qayu erda bo'lsa uqush birla o'g,
Ani er atag'il, necha o'gsa o'g.
Uqush, o'g, bilig kimda bo'lsa tugal,
Yavuz ersa kas te, kichik ersa — o'g.

Qaysi odamda zehn va aql bo'lsa,
Uni er atab, qancha bo'lsa-da maqta.
Kishida aql, zehn, bilim mukammal bo'lsa,
Yomon bo'lsa ham odam, kichik bo'lsa ham ulug', katta de.

39-mashq. «Hibat ul-haqoyiq»dan olingan parchalarga diqqat qiling. Ularning hozirgi o'zbek adabiy tilidan farqli jihatlarini aniqlashga urinib ko'ring.

Aya do'st, biliklik yizin izlagil,
Qali so'zlasang so'z, bilib so'zlagil.
(Ey do'st, bilimli kishi izidan yur,
Agar so'zlasang, o'ylab so'zlagin.)
Tiling bekta tutgil, tishing sinmasun,
Qali chiqsa bekta, tishingni siyur.
(Tilingni tiy, tishing sinmasin,
Agar tiymasang, u tishingni sindiradi.)
Ko'ni bo'l, ko'ni qil, atin ko'ni,
Ko'ni teyu bilsin xaloyiq seni.
(To'g'ri bo'l, to'g'ri ish qil, to'g'ri deb atal,
Odamlar seni to'g'ri deb bilsin.)

40-mashq. Eski turkiy til davriga oid ushbu so'zlarni yodlab olishga harakat qiling.

Ko'kramak — na'ra tortmoq
Sandilach — sa'va
Qirg'ilach — qaldirg'och
Sandug'ach — bulbul
Elig — hukmdor

Bo‘gu — dono

Al — qizil

Ko‘ni — to‘g‘ri, rost, haqqoniy

41-mashq. Uyga vazifa. Matnni o‘qing. Unda qadim turk xalqiga xos bo‘lgan qanday sifatlar haqida gap ketayotibdi. Shu haqda suhbat uyushtiring.

MATE JASORATI

Turk xalqining zaiflashib qolganidan foydalangan dushman elchi jo‘natib turk xoqoni Matedan uning eng yaxshi ko‘rgan otini, so‘ngra kanizagini so‘rattirdi.

Mate kengash chaqirdi. Barcha beklar, lashkarboshilar: «Ot yigitning qanoti, kanizak esa or-nomusi, berma!» — deganiga qaramasdan, xoqon el osoyishtaligini o‘ylab ularni berib yubordi.

Bu bilan kifoyalanmagan dushman ikkala mamlakat o‘rtasidagi tashlandiq yerni so‘rab elchi yubordi. Mate yana kengash chaqirdi. Kengash qatnashchilari: «Berib yubor, baribir, foydalanmayapmiz-ku» deganlarida, Mate: «Yo‘q! Bu gal ona yurt, ona tuproq sha‘ni haqida gap ketayotibdi. Undan bir qarichini ham dushmanga berib qo‘ymaymiz!» — deb xalqini jangga boshladi va haddidan oshib ketgan yovni tor-mor keltirdi.

(Qadimgi hikoyatlardan)

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy til qaysi davrlarni o‘z ichiga oladi?
2. Enasoy va Urxun daryolari qayerda joylashgan?
3. Mazkur yozuvlar haqidagi ma‘lumotlarni kimlar e‘lon qilgan?
4. Urxun-enasoy yozuvlarida bitilgan bitiktoshlarda nimalar haqida hikoya qilinadi?
5. V.V. Radlov va V. Tomsenlarning urxun-enasoy yozuvlari borasidagi xizmatlari nimada?
6. Eski turkiy til haqida so‘zlab bering.

7-DARS. ESKI O‘ZBEK ADABIY TILI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida eski o‘zbek tili yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan madaniy boyliklarga hurmat, ularni asrab-avaylash ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. Adabiy til deganda nimani tushunasiz?

2-topshiriq. Navoiydan bir bayt aytib, uni hozirgi tilimizga solishtiring va o‘rtadagi farqlarni tushuntiring.

Qoraxoniylar davri adabiy tili o‘zbek tilining shakllanishi uchun ham asos bo‘ldi. Bu davrdagi ikki adabiy til an‘anasi sharqiy (qorluq-uyg‘ur) adabiy tili va g‘arbiy (qipchoq-o‘g‘uz) adabiy tili o‘zbek tilining shakllanishida xizmat qildi.

Xususan, g'arbiy til an'anasida yozilgan Qul Alining «Qissayi Yusuf» dostoni (1239-yil) hamda sharqiy til an'anasida yozilgan Rabg'uziyning «Qissasi Rabg'uziy» (1309—1310) asarlari o'zbek adabiy tilining shakllangan davrini ifoda etuvchi badiiy asarlardir. A. Borovkovning e'tirof etishicha, «Tafsir» (XIII asr) tili eski o'zbek tilining yorqin namunasidir.

«O'g'uznoma», «Tafsir» (Qur'onning so'zma-so'z tarjimasi, izohlar, sharhlar, tushuntirishlar), Qutbning «Xusrav va Shirin», Sayfi Saroyining «Guliston», Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asarlari eski o'zbek tilida yaratilgan dastlabki namunalardir.

Arab, fors-tojik tillarga xos bo'lgan fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar eski o'zbek tiliga ko'plab o'zlashdi. Bu davrda o'zbek qabilalari boshqa qabilalarga nisbatan siyosiy hayotda yetakchilikni o'z qo'llariga ola boshladilar.

O'zbek atamasi tarixda ilk bor XII asrda Rashiddinning «Mo'g'illar tarixi» asarida atqli ot ma'nosida tilga olinadi. Jaloliddin Manguberdining qo'shin boshliqlaridan biri O'zbektoy deb atalgan.

O'zbek degan so'zning «o'ziga bek», «otliq qo'shin», «sodda», «to'g'ri», «insofli», «saxiy», «odamoxun», «diltortar», «suyukli» kabi ma'nolari ham mavjud. O'zbek atamasining unga qadar ishlatilgan turk, sart, chig'atoy singari atamalarga nisbatan tilimizda barqaror bo'lib qolishi Shayboniyxon boshchiligidagi o'zbek urug'larining Markaziy Osiyoda o'troqlashuvi, hokimiyatni o'z qo'llariga olishi bilan bog'liq.

O'zbek tilining takomillashuvida Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy singari o'nlab, yuzlab so'z ustalari xizmat qilgan bo'lsalar, Mavlono Alisher Navoiy uning obro'yini dunyoga tanitdi. Navoiy davri va Navoiygacha bo'lgan davrda o'zbek tili turk lafzi, turkiy til nomi bilan yuritilgan. XVI asrdan o'zbek urug'larining nomi butun xalqning nomiga aylanib ketdi. Shuningdek, o'zbek tili mo'g'illar bosqinidan so'ng shu yerga egalik qilgan Chig'atoy nomi bilan, rus bosqini davrida esa ruslar tomonidan sart tili nomi bilan ham yuritilgan.

Eski turkiy tildan ajralib to hozirgi o'zbek tilining shakllanishigacha (XX asr boshlarigacha) bo'lgan o'zbek tili **eski o'zbek tili** deb nomlanadi.

Demak, eski o'zbek tili XII—XIII asrdan to XX asrning boshlarigacha bo'lgan o'zbek tili tarixini o'z ichiga oladi va juda katta yozma manbalarni o'zida mujassam etadi.

Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Turdi Farog'iy, Boborahim Mashrab, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat, Muhammad Aminxo'ja Muqimiylarning eski o'zbek tilini yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqishda xizmatlari katta. Ayniqsa, bu borada Alisher Navoiy ulkan ishlar qildi. U o'zbek tilini xazina deb bildi. Bu xazinani ilonlar va tikanlar o'rab turganligini ta'kidladi. Navoiy eski o'zbek adabiy tilini ana shu «ilon»lardan va «tikan»lardan tozalab berdi.

Eski o'zbek adabiy tili hozirgi o'zbek adabiy tilining vujudga kelishida muhim bosqich sanaladi.

42-mashq. Matnlarni o'qing. Eski o'zbek adabiy tiliga xos xususiyatlarni aniqlang.

Bu ulus to xublar ko'rduk, ey o'zbekim,
Dilraboliqda sizingdek sho'xi ra'no ko'rmadik.

(Atoiy)

Shoh-u toj-u xil'atikim, men tomosha qilg'ali,
O'zbekim boshida qalpoq, egnida shirdog'i bas.

(Alisher Navoiy)

Qaro meng ol yangoqingg'a yaroshur,
Boshim doyim adoqingg'a yaroshur.

(Xorazmiy)

Qarinchqa aydi: «Mavlodin ne tilading?»

Sulaymon aydi: «Andoq mulk tiladimkim, mandin o'zga kim ersa-da bo'lmasun».

Qarinchqa aydi: «Bu so'zdin hasad isi kelur, manga bo'lg'in, o'zgalarga bo'lmasin».

(Nosiriddin Rabg'uziy)

43-mashq. Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» asaridan olingan ushbu parchaga e'tibor bering. Turkiy tilning imkoniyatlari haqida fikr yuriting.

Yana bir adolari borki, ba'zi alfozning so'ngg'ida «ch, i» «ki», «chi» lafzidir, orttururlar, yo mansabning, yo hunarning, yo peshaning izhori uchun; forsiyda yo'qtur, balki alar ham turkcha ayturlar.

Mansabda andog'ki, qo'rchi va *suvchi* va *xizonachi* va *kerak-yarog'chi* va *chavgonchi* va *nayzachi* va *shukurchi* va *yurtchi* va *shilonchi* va *axtachi* yo'sunlug' ko'ptur.

Hunar va peshada andog'ki, qushchi va *borschi* va *qo'ruqchi* va *tamg'achi* va *jibachi* va *yo'rg'achi* va *halvochi* va *kemachi* va *qo'ychi*...

44-mashq. Uyga vazifa. Eski o'zbek adabiy tiliga xos bo'lgan quyidagi so'zlarni eslab qolishga harakat qiling.

cherik — askar, qo'shin

ev — uy

qopungda — eshigingda

ulus — el, xalq

butradi — tarqaldi, ketdi

huvaydo — ayon, ravshan

kilk — qamish qalam

pesha — kasb, hunar

bilmon — bilmayman

behbud — sog'lomlik

Savol va topshiriqlar

1. Eski turkiy til davri qaysi davrlarni o'z ichiga oladi?
2. Eski o'zbek tilining shakllanish davri haqida gapiring.
3. O'zbek xalqi va o'zbek tilining nomlanish tarixi haqida so'zlang.

FONETIKA

8-DARS. O‘ZBEK TILINING TOVUSH TIZIMI (FONETIKASI)

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida o‘zbek tilining tovush tizimi bo‘yicha bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni inson shaxsini, uning qadr-qimmatini hurmatlash ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Kistonbeko‘z* tovushlar qo‘shilmasining nima sababdan ma‘no anglatmasligi haqida fikr yuriting.

Nutqimizni bo‘laklarga ajratadigan bo‘lsak, uning oxirgi bo‘linish nuqtasi tovushlar bo‘ladi. Masalan, *O‘zbekiston — jannatmakon o‘lka* jumlasida *O‘zbekiston, jannatmakon, o‘lka* so‘zlariga, bu so‘zlar, o‘z navbatida, *O‘z-be-kis-ton, jan-nat-ma-kon, o‘l-ka* bo‘g‘inlariga, bo‘g‘inlar esa *o‘-z-b-e-k-i-s-t-o-n j-a-n-n-a-t-m-a-k-o-n o‘-l-k-a* singari tovushlarga bo‘linadi. Bo‘linishning oxirgi nuqtasi bo‘lgan, boshqa mayda bo‘laklarga bo‘lish mumkin bo‘lmagan nutq bo‘lagi (akustik-artikulyatsion birlik) tovush hisoblanadi va u bilan bog‘liq hodisalar tilshunoslikning fonetika bo‘limida o‘rganiladi.

Fonetika so‘zi yunoncha *phone* – «tovush» so‘zidan olingan.

NUTQIY FAOLIYAT

Inson doimo o‘zini qurshab turgan olamni bilishga intiladi. Kishilarning barcha faoliyati markaziy asab sistemasi yordamida boshqariladi. Olamni bilish jarayoni markaziy asab sistemasiga turli sezgi a‘zolarimiz (tana, ta‘m-maza, ko‘rish, eshitish kabi sezgi a‘zolari) yordamida uzatilgan axborot orqali amalga oshiriladi.

Tana, ta‘m-maza, ko‘rish, eshitish kabi sezgi a‘zolari orqali olamni bilish vositasi barcha jonzotlarga xos xususiyatdir. Inson jonzotlarning eng oliy shakli sifatida ularga nisbatan yana bir qo‘shimcha bilish vositasiga — nutq orqali bilish qobiliyatiga ega. Birinchi bilish vositalarini mashhur ruhshunos P. Pavlov birinchi signal sistemasi, ikkinchisini esa ikkinchi signal sistemasi deb nomlagan.

Ko‘rinadiki, inson ikkinchi signal sistemasiga egaligi bilan boshqa jonzotlardan ajralib turadi, shuning uchun ham hazrat Alisher Navoiy barcha maxluqotlarning zoti sharifi inson ekanligini ta‘kidlaganlar.

Har bir shaxs ma‘lum bir jamiyat vakili sanaladi. Jamiyat a‘zolari o‘zaro doimo aloqada bo‘ladilar. Biri obyektiv olamda o‘z sezgi a‘zolari orqali his etgan ma‘lum narsa va hodisa haqida boshqalariga tovush to‘lqinlari (yozma nutqda esa harflar ketma-ketligi) yordamida axborotni yetkazadi. Axborot uzatuvchi — so‘zlovchi, eshituvchi esa tinglovchi sanaladi. Tinglovchi olamdagi narsa va hodisaning umumlashgan obrazini so‘zlovchi uzatgan tovush signallarini eshitish sezgi a‘zosi yordamida markaziy asab sistemasida tiklaydi.

Soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi ana shunday axborot uzatish va axborotni qabul qilish faoliyati nutqiy faoliyat sanaladi.

Nutqiy faoliyat yozma ravishda ham amalga oshirilishi mumkin. Bunda ham nutqiy jarayon qatnashchilari ikki guruhga boʻlinadi. Xat yoʻllovchi shartli ravishda soʻzlovchi, uni qabul qiluvchi (oʻquvchi) esa tinglovchi hisoblanadi.

Nutqiy faoliyat muayyan jamiyatning aloqa vositasi hisoblanuvchi til yordamida yuzaga chiqadi. Ana shuni eʼtiborga olgan holda mashhur Shveysariya olimi Ferdinand de Sossyur nutqiy faoliyatning til va nutq zidlanishi asosida amalga oshishini taʼkidlaydi va tilshunoslikda til va nutq tushunchalarini farqlaydi. Nutq faollashgan, bevosita yuzaga chiqqan til sanaladi.

Hali voqelanmagan imkoniyat tarzidagi, maʼlum jamiyat aʼzolari uchun barobar xizmat qiluvchi ijtimoiy-ruhiy aloqa vositasi — til, shu tilning muayyan shaxs nutqiy faoliyatida bevosita namoyon boʻlishi, voqelanishi — nutqdir.

Til va nutq umumiylik — xususiylik, imkoniyat — voqelik, mohiyat — hodisa zidlanishini oʻzida namoyon etib, bir-biriga zidlanadi va bunday zidlanish har bir til sathlariga xos birliklarning nomlanishida ham oʻz ifodasini topadi.

Tilning fonologik (fonetik) sathining birligi fonema boʻlsa, fonemaning real talaffuz qilingan, quloq bilan eshitilgan koʻrinishi fon (allofon) yoki tovush hisoblanadi.

45-mashq. Oʻqing! Quyida berilgan savollarga javob bering.

Mathur sangqil, mathur rasakoʻn.

Savollar

1. Yuqoridagi harflar qatorlarida qanday maqol yashiringan?
2. Yuqoridagi harflarni turlicha joylashtirish asosida yana qanday gaplar tuzish mumkin?

46-mashq. *M, R, L, N, NG, E, A, O, U, Oʻ, I, T, S, K, Q, X, B*

Savol va topshiriqlar

1. Yuqoridagi harflarning turli kombinatsiyalaridan bir necha gap tuzing.
2. Berilgan harflar ifodalagan tovushlarni unli va undoshlarga ajrating. Ularning oʻzaro farqini aniqlang.
3. Faqat undoshlardan yoki faqat unililardan soʻz hosil qilib boʻladimi? Buning sababi nimada?

47-mashq. A, B, V, G, D, Z, I, L, M, N, O, P, R, S, T, U.

Topshiriqlar

1. Yugoridagi harflardan foydalangan holda turli soʻzlar hosil qiling. 2. Soʻz boshida qaysi undoshlarni keltirib boʻlmasligini aniqlang va uning sababini tushuntiring.

48-mashq. b, k undoshlarini turli xil unlilar bilan keltirib soʻzlar hosil qiling.

49-mashq. Uyga vazifa. Matnni oʻqing. Qushlar va hayvonlarning nimaga insonlarga oʻxshab gapira olmasligi haqida oʻylab koʻring.

Ispaniyaning Grenada shahri aholisi toʻrt kun mobaynida nima boʻlayotganini tushunishmadi. Shaharning turli koʻchalarida biror sababsiz politsiyachilarning hushtagi qattiq chalinardi, ammo koʻchada na tartibbuzarlar bor, na politsiyachilar. Hech kim koʻrinmasdi.

Mashina haydovchilariga qiyin boʻldi: shiddat bilan chalingan hushtak shoferlarni tinimsiz toʻxtashga majbur qilardi.

Sirli politsiyachi hatto avtobuslar va piyodalar harakatiga ham xalaqit berardi. Beshinchi kun hamma narsa maʼlum boʻldi: koʻrinmas politsiyachi rolini qafasdan qochib chiqqan toʻtiqush bajarayotgan ekan...

Qargʻalar ham, zogʻchalar ham, zagʻizgʻonlar ham gaplashishni bilishadi. Soykalar ham, qorayaloqlar ham va hattoki... kanareykalar ham odamlarga oʻxshab gaplashishadi.

Oʻrgatilgan it amrimizni bajarib oʻtira, yotsa, biz bilan yonma-yon yursa, «Ovozingni chiqar!» deganimizda vovullasa, biz hayron boʻlmaymiz-ku. Hamma biladiki, itni shunga oʻrgatganmiz. Itni oʻrgatish juda oson emas — undan nima talab qilayotganimizni u darrov tushunib yetmaydi.

Ammo qatʼiy talablarimiz va oʻrgatishimiz natijasida u buyrugʻimizni bajara boshlaydi. Shunda u qandaydir shirinlik mukofot oladi. Ikkinchi marta ham, uchinchi, beshinchi, oʻninchi marta mukofot oladi.

Nihoyat, itda bogʻlanish sodir boʻladi: agar, deylik «oʻtir» desak (soʻz mazmunini u tushunmaydi, faqat shu soʻzning tovushinigina eshitadi), oʻtiradi, mukofotga shirinlik oladi. Shu boisdan buyruqni jon deb bajaradi. Keyin shirinlik berilmaydigan boʻladi, lekin it buyruqni bajaraveradi, chunki u oʻrganib qolgan, u muayyan soʻzlarni eshitib, muayyan harakatni bajaraveradi.

Xuddi shu gapni toʻtiqushlar haqida ham aytsa boʻladi. Masalan, toʻtini oʻz ismini aytishga oʻrgatishadi. Ismni koʻp marta qaytarishadi. Toʻti uni eshitib, eslab qoladi, chunki uning xotirasi juda ajoyib. Keyin bir kuni, ehtimol, bexosdanmi yoki oʻz kayfiyatini bildirish uchunmi, u talab qilinayotgan soʻzni aytib yuboradi va shu ondayoq mukofot oladi (deylik biror boʻlak qand yoki shunga oʻxshash narsa). Toʻtida refleks boshlanadi: oʻrganib olgan soʻzni qaytarsa shirinlik oladi.

Tez orada qushdan iltimos qilishga hojat qolmaydi, uning oʻzi sovgʻa olish umidida oʻz ismini aytaveradi. Keyin bu odat tusiga kiradi va mukofotsiz ham toʻti gapiraveradi.

(«Turkiston» gazetasidan)

Savollar

1. Inson olamni qanday biladi?
2. Birinchi va ikkinchi signal sistemalari deganda nimani tushunasiz?
3. Nutqiy faoliyat nima va u qanday amalga oshadi?
4. Til nima uchun ijtimoiy hodisa hisoblanadi?

9-DARS. NUTQ TOVUSHLARINING UCH TOMONI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida nutq tovushlari va ularning xususiyatlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni ona tabiatga hurmat, ona-Vatan sha'ni uchun kurashish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Biron-bir musiqa asbobidan chiqayotgan tovushga taqlid qilib ko'ring. So'ngra uning o'zini chaling. Ikkala tovushning o'rtasidagi farqni tushuntiring.

Kundalik hayotingizda har xil tovushlarni eshitasiz: mashinalar signali, hayvonlarning qichqirig'i, parrandalarning sayrashi, suvning shildirashi va boshqalar. Havo to'lqinlari orqali qulog'imiz bilan eshitiladigan barcha hodisalarga tovush deymiz. Inson tomonidan talaffuz qilinadigan tovushlar ham ana shunday tovushlar sirasiga kiradi.

Har qanday tovush ma'lum tashqi ta'sir yordamida havo oqimining tebranishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, ip yoki simni tarang tortib, uni qo'lingiz bilan chertsangiz havoni tebratadi va tovush chiqadi.

Tovushlar tabiiy va inson tovushlariga bo'linadi. Tabiatdagi insondan tashqarida paydo bo'lgan barcha tovushlar tabiiy tovushlar sanaladi.

Tabiiy tovushlardan inson tovushlarining farqi shundaki, u inson nutq a'zolari harakati yordamida ma'lum maqsadda ketma-ket talaffuz qilinadi. Bu esa har qanday nutq tovushining uch tomoni mavjud ekanligidan dalolat beradi.

Birinchi, nutq tovushlari insonning nutq a'zolari harakati natijasida maydonga keladi. Nutq tovushlarining bu tomoni uning talaffuz (fiziologik) belgisi hisoblanadi va u fiziologiya fani bilan uzviy bog'liqlikda o'rganiladi. Nutq apparati o'pka, bo'g'iz, tovush paychalari, og'iz bo'shlig'i, tanglay, til, lab, burun, tish kabi a'zolari o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, har qanday tovush havoning tebranishi natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun ularning hammasi ma'lum sifat belgisiga: balandlik, kuch (yoki tezlik), miqdor (yoki uzunlik) va tembr belgilariga ega bo'ladi. Tovushlarning bu tomoni akustik tomon deyiladi va u fizika fani bilan aloqada o'rganiladi.

Uchinchi, nutq tovushlari ma'lum maqsadda talaffuz etiladi. Tovushlarning ketma-ket talaffuz qilinishidan ma'lum axborot uzatiladi. Demak, tovushlar ma'noli birliklar tarkibida ularni moddiy tomondan shakllantirish va ma'nosini bir-biridan farqlash vazifasini bajaradi. Masalan, *sol*i bilan *shol*i so'zlari birinchi tovushlari bilan, *sot*

bilan *soch* soʻzlari oxirgi tovushlari bilan, *sot* bilan *sut* soʻzlari oʻrtasidagi tovushlari bilan farqlanadi.

Tovushlarning bunday belgilari vazifaviy belgisi sanaladi va u faqat inson tovushlarigagina xos belgi hisoblanadi.

Demak, yuqorida sanalgan belgilardan birinchisi tabiiy tovushlarga ham, inson tovushlariga ham xos belgi boʻlsa, ikkinchi va uchinchi belgilar faqat inson tovushlarigagina xosdir.

Shunday qilib, nutq tovushlarining uch tomoni mavjud: a) akustik; b) talaffuz (fiziologiya); d) vazifaviy tomonlari. Har qaysi nutq tovushini tavsif qilishda ana shu uch tomon eʼtiborga olinadi. Masalan, **k** tovushi til oʻrtasining yuqori tanglayga tegishi va oʻpkadan chiqayotgan havoning bu toʻsiqdan portlab chiqishi natijasida hosil boʻladi. Bu tovushning nutq aʼzolarining qayerida va qanday yoʻl bilan hosil boʻlishi talaffuz (fiziologik) tomoni sanaladi. Uning sof shovqindan iborat ekanligi, jarangsizligi akustik belgisi, **k** ning **g** dan va boshqa tovushlardan farqlanishi esa vazifaviy belgisi hisoblanadi. Tilshunoslik fani uchun vazifaviy tomoni muhim sanaladi. Shuning uchun vazifaviy belgi lingvistik (tilshunoslik) belgi deb ham yuritiladi.

50-mashq. Matnni oʻqing. Professor Ayub Gʻulomovning oʻzbek tilshunosligi oldidagi buyuk xizmatlarini sanab koʻrsating. Matndagi nutq tovushlariga eʼtibor bering. Ularning oʻziga xos tomonlari haqida gapiring.

GʻULOMOV AYUB GʻULOMOVICH
(1914–1984)

A.Gʻ. Gʻulomov oʻzbek ilmiy tilshunosligining asoschisidir, U 1914-yili Toshkent shahrida tugʻilgan.

A.Gʻ. Gʻulomov «Oʻzbek tilida aniqllovchilar» (1940), «Oʻzbek tilida kelishiklar» (1940), «Oʻzbek tilida koʻplik kategoriyasi» (1944), «Oʻzbek tilida urgʻu» (1947), «Sodda gap sintaksisi» (1948), «Sodda gap» (1955), «Oʻzbek tilida tarixiy soʻz yasash muammolari» (1955), «Feʼl» (1957) kabi qator asarlari bilan oʻzbek ilmiy tilshunosligining shakllanishi va rivojlanishi uchun xizmat qildi.

Oʻrta maktablarning V, VI, IX sinflari uchun uning rahbarligida yozilgan «Ona tili» darsligi yigirma yilga yaqin yosh avlodga til taʼlimini singdirishga xizmat qildi.

Respublikamizning barcha ona tili va adabiyot muallimlari A. Gʻulomov tomonidan oliy oʻquv yurtlarining oʻzbek filologiyasi fakultetlari uchun yozilgan «Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Sintaksis» kitobidan oʻzbek tili sintaksisining sir-asrorlarini oʻrganganlar.

51-mashq. Quyidagi gaplarni oʻqing. Soʻzlar tarkibida kelayotgan nutq tovushlariga eʼtibor bering. Tovushlarning akustik, talaffuz hamda vazifaviy tomonlariga diqqat qiling.

Bizga ota-onalar, bolalar, yaqin xesh-aqrabolar qimmatlidir, lekin muhabbat bobidagi barcha tasavvurlarimiz birgina «Vatan» degan soʻzda mujassamlashgan. Vatanga nafi tekkudek boʻlsa, qaysi vijdonli odam uning uchun jon bermoqqa ikkilanar ekan?

(Setseron) Eng maqbul fazilat — Vatanga va odamzodga ko'rsatilgan xizmatdir. (J. Delit) Kimki o'z yurtini sevmasa, u hech nimani seva olmaydi. (J. Bayron) Vatanga bo'lgan muhabbatim meni ajnabiylar yutug'idan ko'z yumishga majbur qilmaydi. Aksincha, Vatanga muhabbatim qanchalik kuchli bo'lsa, Vatanimni jahondagi xazinalar bilan shunchalik boyitgim keladi. (F. Volter) Saxovatning eng buyuk jasurliklari Vatanga bo'lgan muhabbat tufayli vujudga keladi. (J. Russo) Vatan uchun chala ish qilish uning uchun hech nima qilmaslikdir. (M. Robespyer) Kimki o'z Vataniga daxldor bo'lmasa, u insoniyatga ham daxldor emas. (V. Belinskiy) Kimki Vatanini xor qilsa, u oilasidan ham, bor-budidan ham ayriladi. (P. Kornel) O'z Vataniga dog' tushirish uni sotish degan so'z. (V. Gyugo) O'z yurtidan yuz o'giranlar o'z vijdonlaridan ham yuz o'giradilar. (Y. Galan) Vatanga nafi yo'q yashalgan har kun inson hayotini qilur bemazmun. (M. Solmon-Sovajiy)

52-mashq. Matnni o'qing. Nutq tovushlarining so'zdagi o'rinlariga diqqat qiling. Ularning o'rinlarini almashtirsak, ma'noning butunlay o'zgarib ketishi sabablarini tushuntiring.

«Ey ... Ulug' Turon, arslonlar o'lkasi! Senga ne bo'ldi? Holing qalaydir? Nechuk kunlarga qolding?

Ey ... Temurlarning, o'g'uzlarning ... shonli beshiklari! Qani u chiqdig'ing yuksak o'rinlar? Qullik chuqurlarig'a nedan tushding?!

Dunyoni «urho»lari bilan titratgan yo'lbars yurakli bolalaring qani? Yer tuprog'ini ko'klarga uchiraturg'on tog' gavgali o'g'lonlaring qani? Nechun tovushlari chiqmaydir?

Yer yuzining bir necha polvonlari bo'lgan botir turklaring qani? Nechun chekindilar? Nechuk ketdilar? Kurash maydonlarin o'zgalarga nechun qo'yidilar? Nechun... nechun...nechun..?

Gapur menga, ey Ulug' Turon, arslonlar o'lkasi! Senga ne bo'ldi?

Yer yuzining buyuk saltanatlarini sen qurmadingmi? Hindistonning, Eronning, Ovro'poning ulug' xoqonlarini sen yubormadingmi? Ey, xoqonlar o'chog'i? Ey qahramonlar tug'oyi! Qani u chaqmoq chaqishli botir xoqonlaring? Qani avvalgi o'q yurushli, otli beklaring? Nechuk «urho»lari eshitilmaydur?

Dunyo xalqini bo'ysundirmagan saltanatlarining nechun buzuldi?

Insonlik olamini qanotlari ostinda olgan xoqonlig'ing nechun kuchi o'ldi? Kuchingmi ketdi? Kimsasizmi qoldi?

Yo'q... yo'q... Tangri haqi uchun, yo'q!.. Sen kuchsiz emassan, sen kimsasiz emassan! Bugun yer yuzida sakson millo'n bolang bor. Bularning tomirlaridagi qon Chingizlarning, Temurlarning qonidir.

Bularning kuchlari sening kuchingdir!

Ey Ulug' Turon, arslonlar o'lkasi! Qayg'urma! Eski davlating, eski saltanating, eski yigitlaring, eski arslonlaring hammasi bor, hech biri yo'qolmamishdir.

Yolg'iz...Oh, yolg'iz... tarqalamishdur».

(Abdurauf Fitrat)

53-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o'qing. Nutq tovushlarining qanday ijtimoiy ahamiyat kasb etayotganini belgilang.

SO'NGGI BEKATDAGI BITIKLAR

Eshitmay turib eshiting va eshitib turib eshitmaslik san'atini mukammal egallang.
Biron ishga kirishganda bilaman deb kirishmang. Bilmayman deb kirishsangiz, ko'proq narsani bilib olasiz. Bilib bilmagandan ko'ra, bilmay bilgan yaxshiroq.
Tor ixtisoslikni chuqur egallang. Keng bilimli bo'lishga intiling.
Faol dam oling, badanni toza tuting, imon-e'tiqodli bo'ling. Uxlaganda tiniqib uxlang.
Bosh omborxona yoki osori atiqalar muzeyi (ajoyibxona) ham emas. Uni har xil keraksiz narsalar bilan to'ldirib tashlamang.
Bardam bo'ling. Bo'lar-bo'lmas gaplarga parvo qilmang. Xafagazak, savdoyi bo'lib qolishdan saqlaning.
Ona tilida fikrlashga, toza gapirishga, nutqingizni har xil yot unsurlardan saqlashga harakat qiling. Qayerda va kim bo'lmasin, ona tilini kamsitishlariga aslo yo'l qo'ymang. Til mavsumiy libos emaski, ob-havoning o'zgarishiga qarab almashtirilsa. Onayizor, Vatan, millat har biri bittadan, Ona tili ham bitta. Agar o'z xalqingiz orasida gungalak-soqov va yot bo'lib qolishni istamasangiz, ona tilini puxta o'rganing, boshingizga ko'taring. Kishi boshqa tilda bilimli bo'la oladi, ammo faqat ona tilidagina bekam-u ko'st bo'lishi mumkin. Ona tilini e'zozlashni, qadrlashni va asrashni ma'rifatli millatlardan o'rganing. (*G'aybullas-Salom*)

Savol va topshiriqlar

1. Tovushlarning akustik tomoni deganda nimani tushunasiz?
2. Tovushlarning talaffuz tomonini tushuntirib bering.
3. Tovushlarning vazifaviy tomoni haqida so'zlang.

10-DARS. TOVUSHLARNING FARQLOVCHI VA BIRLASHTIRUVCHI BELGILARI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida tovushlarning farqlovchi va birlashtiruvchi belgilari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarning ma'naviy dunyoqarashini o'stirish.

Topshiriq. *To'r, tor, tur, ter* so'zlarini bir-biridan farqlash uchun qaysi tovushning muhim o'rin tutayotganini aniqlang va buning sababini tushuntirib bering.

Nutq tovushlari bir qancha akustik va artikulyatsion (talaffuz) belgilariga ega bo'ladi. Bu belgilarning barchasi fonetika uchun muhim sanaladi, chunki bu belgilarni to'la hisobga olgandagina, u yoki bu tovushning xususiyatiga to'g'ri javob berilgan bo'ladi. Lekin fonologiya uchun yuqoridagi belgilarning ko'pchiligi muhim sanalmaydi.

Fonologiya uchun faqat bir tovushni ikkinchi tovushga taqqoslanganda ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilarigina ahamiyatli bo'ladi.

Bizning bilish faoliyatimizning asosini qiyoslash tashkil etadi. Bilish jarayonimizda yangi bilayotgan narsamizni oldin bilgan narsaga qiyoslaymiz, zidlaymiz va ular o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlarni topishga harakat qilamiz. Shuning uchun bilish faoliyatida zidlashlarning ahamiyati katta.

Faraz qilingki, oldingizda ikkita egizak bola. Ular bir-biriga nihoyatda o'xshash. Faqat bittasining chap yuzida kichkina xoli bor. Ana shu xol ikkisini bir-biridan farqlovchi belgi sanaladi. Qolgan belgilari esa har ikkisida bir xil. Bu ikki boladan birining ismi *Hasan*, ikkinchisiniki esa *Husan*. Qarangki, ismlarning tovush tarkibi ham bir-biriga naqadar o'xshash. Faqat birinchi bo'g'in unlisi bittasida *a*, ikkinchisida *u* ekanligi bilan farqlanadi. Demak, yuqoridagi ikki so'z birinchi bo'g'indagi unlilar bilan bir-biridan farq qiladi. Qolgan tovushlar esa har ikkisida bir xil. Zidlanayotgan ikki birlikni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilar farqlovchi belgilar, ularning har ikkisida takrorlanadigan, ikkisi uchun ham umumiy bo'lgan belgilar birlashtiruvchi belgilar sanaladi.

Masalan, *t* va *d* tovushlarini olaylik. Birinchi tovush til oldilik, portlovchilik, jarangsizlik belgilariga, ikkinchisi esa til oldilik, portlovchilik, jaranglilik belgilariga ega. Bu ikki tovushning yuqoridagi belgilarini bir-biriga qiyoslasak, dastlabki ikki belgi (til oldilik, portlovchilik belgilari), har ikkisida takrorlanadi. Uchinchi belgi (jarangli-jarangsizlik belgisi) bilan esa ular bir-biridan farqlanadi. Shunga ko'ra, birinchi va ikkinchi belgilar ular o'rtasidagi birlashtiruvchi belgilar, uchinchi belgi esa farqlovchi belgi hisoblanadi.

Fonemalarni belgilashda yaqin, o'zaro o'xshash tovushlarni bir-biriga zidlash va ular o'rtasidagi farqlovchi va birlashtiruvchi belgilarni aniqlash katta ahamiyatga ega bo'ladi.

54-mashq. «Fonetika»ga oid quyidagi topishmoqlarning javobini toping va yodda saqlang. «D-t», «g-k», «z-s», «b-p» tovushlari o'rta-sidagi o'xshash va farqli tomonlarini toping, ularni izohlang.

1. Yetti da bor,
«Yettov»da yo'q.
«Ikki»da bor.
«Ikkov»da yo'q.	6. Jarangli tovushlarning
Jarangsiz juftlari bor.
Toping, ularning qanday
Bir-biridan farqi bor?
2. Bir so'zda bir xil undosh
Ketma-ket qator kelar.
Misol topib aytinglar
Ular qanday tovushlar?	7. Bo'g'izda hosil bo'lar
Nomi ne deb atalar?
3. «Arra»da ikkita bor,
«Yalla»da ham shuncha bor,
Yana qaysi so'zlarda
Shu holat bo'lar takror?	8. Til uchi milkka tegib
Havo yo'lini to'sar.
So'ngra birdan ochilib
Tovushlar portlab chiqar.
Topsin dono bolalar,
Ular qaysi tovushlar?
4. O'pkadan chiqqan havo	9. Yozamiz-u, ko'ramiz,

Og‘zimiz bo‘shlig‘ida	Aytamiz, eshitamiz.
To‘siqlarga uchrashar,	10. Bordir olti xil tovush,
Ko‘p tovush hosil qilar.	Ular cho‘zib aytilar.
5. So‘z oxirida kelsam	So‘z tuzilmas ularsiz,
P yozmang, — qilar nido.	O‘ylang, balki toparsiz?

B holimcha yozmasangiz

Qilasiz katta xato. *(R. Sirojiddinov)*

55-mashq. «Ma’naviyat — qalbim quyoshi» mavzusida matn tuzing. Matndagi unli va undosh tovushlarni toping. Ularning talaffuzi va tuzilishiga diqqat qiling. Tovushlarning o‘xshash va noo‘xshash jihatlariga e’tibor bering.

56-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi savollarga javob bering.

1. Hurlik, ozodlik deganda nimani tushunasiz?
2. O‘tmishda yashagan vatandoshlarimiz hayoti haqida nimalarni bilasiz?
3. Ozodlik, erkin hayotni qadrlash degani nima?
4. «O‘z uyingni o‘zing asra!» mavzusida matn yozing. Matndagi undosh tovushlarning farqlovchi va birlashtiruvchi tomonlariga diqqat qiling.

Savol va topshiriqlar

1. Bilish jarayonida zid qo‘yishning xizmati qanday?
2. Tovushlarning farqlovchi va biriktiruvchi belgilari deganda nimani tushunasiz?
3. *G*‘ va *G* tovushlari o‘rtasidagi o‘xshash va farqli tomonlarni aniqlab bering. Ular o‘rtasidagi farqlovchi belgini ayting.

11-DARS. TOVUSH VA FONEMA

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida tovush va fonema yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni narsa va hodisalarga xolis baho berish, o‘rinli xulosalar chiqarish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Qasd, taraf, hisob, turmush, taqdir so‘zlarini* talaffuz qilib ko‘ring. Tovushlarning aytilishiga va ma’no farqlashdagi o‘rniga e’tibor bering.

Tilshunoslik fanida tovush va fonema tushunchalari bir-biridan farqlanadi. Bu farqlanish fan uchun juda muhim bo‘lgan xususiylik va umumiylik munosabatini aks ettiradi. Biz bevosita kuzatishda xususiyliklarni sezgi a’zolarimiz bilan his etamiz. Bir xususiylikni boshqa xususiylikka solishtiramiz. Solishtirilayotgan xususiyliklar o‘rtasida qanday o‘xshash va farqli tomonlar mavjud ekanligini aniqlaymiz. O‘xshash jihatlar asosida har qaysi xususiylikni ma’lum umumiylikka — sinfga birlashtiramiz. Masalan, sumkani olaylik. Sinfingizda nechta o‘quvchi bo‘lsa, o‘shancha sumka bor. Bu sumkalar rangi, hajmi yoki materiali, yoxud shakli jihatidan bir-biridan farq qiladi. Sinfingizda

nechta sumkani ko'rsangiz, shuncha xususiyliklarni ko'rgan bo'lasiz. Lekin shu xususiyliklarning hammasida takrorlanadigan umumiy belgi bor. Bu belgi sumkalik belgisidir. Ya'ni o'quv qurollari solish uchun mo'ljallangan, ko'tarib yuriladigan, charm va boshqa har xil materiallardan tikilgan anjom. Ana shu belgilar xilma-xil sumkalarni bir sinfga, bir umumiylikka birlashtirishga asos bo'ladi.

Xuddi shuningdek, biz nutqiy jarayonda bevosita tovushlarni eshitamiz. Masalan, *i* tovushini olaylik. U, avvalo, har bir shaxsning o'ziga xos talaffuzini o'zida namoyon qiladi. Shu bilan birga, so'zlarning tarkibida yondosh tovushlar ta'siriga beriladi. Masalan, *tushib* so'zining ikkinchi bo'g'inidagi *i* birinchi bo'gindagi *u* ning ta'sirida *u* tovushiga yaqin talaffuz qilinadi. *Bilan, tilim, sira* so'zlari tarkibida bilinar-bilinmas aytiladi. *Qiliq, qiziq* kabi so'zlar tarkibida til orqa tovush ta'sirida *u* ga yaqin talaffuz etiladi. Bundan tashqari, unga so'zlovchining qaysi shevaga mansublik belgisi qo'shiladi. Xullas, nutq jarayonida xilma-xil ko'rinishga ega bo'ladi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, ularning hammasida takrorlanadigan umumiy jihatlar bor. U ham bo'lsa, *torlik belgisi* va *lablanmaganlik* belgisi. Shu belgilari bilan *a* ga, *o* ga, *i* ga, *u* ga zidlanadi. Ana shu birlashtiruvchi belgilar ma'lum xususiylikni umumiyliklarga birlashtirishga yordam beradi. Umumiylik so'zlovchi va tinglovchilar xotirasida mavjud bo'ladi. Shuning uchun ham bu umumiylik turlicha talaffuz qilinishiga qaramasdan, so'zlovchi va tinglovchilar o'rtasida bir xil tushunishga olib keladi.

Nutq jarayonida real talaffuz qilingan, qulog'imiz bilan eshitgan eng kichik va boshqa mayda bo'lakka bo'linmaydigan nutq parchasi tovush sanaladi.

Bevosita kuzatishda bir nechta tovushlar orqali talaffuz qilinuvchi so'z va uning ma'noli birliklarini shakllantirish va farqlash vazifasini bajarishga xoslangan, ketma-ketlik jihatdan boshqa mayda bo'lakka bo'linmaydigan eng kichik til birligi fonemadir.

Masalan, *tosh-tom* so'zlarini *sh* va *m* farqlaydi. Demak, *sh* va *m* alohida-alohida fonemalardir. Yoki *tosh-tesh* zidligida *o* va *e*; *tosh-qosh* zidligida *t* va *q* ma'noni farqlash uchun xizmat qiladi, shuning uchun ular ham mustaqil fonemalar sanaladi.

Ko'rinadiki, bir fonema bir necha tovushlar orqali ro'yobga chiqadi. Fonemalarni sanash mumkin. Ular cheksiz ko'rinishlarga ega bo'ladi. Bu esa tovushlar miqdorining cheksiz ekanligini ko'rsatadi. Fonemalar ikki va undan ortiq ma'noli birliklarni bir-biriga zidlash orqali aniqlanadi.

Fonemalar so'zlarning tarkibida muayyan tartibda kelib, ularni moddiy tomondan shakllantiradi. Bunda so'z tarkibidagi fonemalarning joylashish tartibi katta rol o'ynaydi.

Loto o'yinini ko'z oldingizga keltiring. Unda sanoqli donalar bor. Lekin shu donalarni turli tartibda joylashtirish orqali xilma-xil shakllar yasaysiz. Xuddi shunga o'xshash, fonemalar ham sanoqli, lekin uni xilma-xil tartibda joylashtirish orqali cheksiz so'zlar hosil qilinadi. *Sut, tus, ust* so'zlarining tovush tomoniga e'tibor bering. Ularning hammasi uchta bir xil tovushlarning turlicha ketma-ket joylashuvidan tashkil topgan. Garchi yuqoridagi so'zlarning tovush tarkibi bir xil bo'lsa ham, lekin ular turli tartibda joylashib uchta so'zning ifoda tomonini hosil qiladi.

Ko'rinadiki, so'zlarning moddiy tomoni uchun uning nechta fonemadan tashkil topganigina emas, balki ularning qanday tartibda joylashuvi ham katta ahamiyatga ega.

57-mashq. Quyidagi soʻzlarni fonetik tahlil qilib jadvalni toʻldiring.

58-mashq. B—p, d—t jarangli, jarangsiz undosh juftlarining soʻz boshi va oxirida oʻqilishiga eʼtibor berib soʻzlarni oʻqing. Soʻz maʼnolari-ning yozuv hamda talaffuzdagi farqini tushuntiring. Ajratilgan soʻz juftlarining maʼnodoshini toping.

Bir—pir, bol—pol, bayt—payt, band—pand, bob—bop, yod—yot, sud—sut, dor—tor, dori—tori, dog—togʻ, dil—til.

59-mashq. H. Solihovanning «Eʼtirof» sheʼridan olingan parchani ifodali oʻqing, tagiga chizilgan unli va undosh tovushlarni tahlil qiling.

Shu kunlarda keng jahonda oqib keldi eʼtirof,
Istiqlolning jamoliga boqib keldi eʼtirof.
Turkistonning peshonasin oʻpib keldi eʼtirof,
Oltin boshli bu xalqni topib keldi eʼtirof.
Toʻmarisning mardligi ham bugun boʻldi eʼtirof,
Oftobingdan darigʻ tutma Turkistonni, eʼtirof.
Ming yillarning duolari seni endi qoʻllasin,
Turkistonning tojisidir Oʻzbekiston eʼtirof.

60-mashq. Uyga vazifa. «Vatan ostonadan boshlanadi», «Ona — ulugʻ zot» mavzularining biri boʻyicha ijodiy insho yozing.

Savollar

1. Tovush deb nimaga aytiladi?
2. Fonema nima?
3. Tovushlar ketma-ketligi deganda nimani tushunasiz?

12-DARS. FONEMALAR TASNIFI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: oʻquvchilarning ongida fonemalarning turlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) oʻquvchilarni faktlarni bir-biriga taqqoslash va ulardan kerakli xulosalar chiqara bilish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. «Aql ulugʻlikka, aqlsizlik esa tubanlikka yetaklaydi» maqolidagi tovushlarni bir-biriga solishtirib koʻring va ularni umumiy jihatlariga koʻra guruhlang.

B va *a* fonemalarini bir-biriga solishtirsangiz, ular bir qator belgilari bilan farqlanganini koʻrasiz. Birinchidan, *b* fonemasini talaffuz etganda oʻpkadan chiqayotgan havo oqimi labning labga tegishidan hosil boʻlgan toʻsiqqa urilib, uni yorib portlab chiqadi. *A* fonemasini talaffuz qilayotganda esa oʻpkadan chiqayotgan havo hech yerda

to'siqqa uchramaydi. Demak, fonemalar o'rtasidagi birinchi farqlanish to'siqqa uchrash-uchramaslik belgisi ekan.

Ikkinchidan, *b* fonemasini talaffuz qilganingizda shovqinga ovoz qo'shiladi. *A* fonemasi esa faqat ovozdan iborat. Ko'rinadiki, *b* va *a* lar o'rtasidagi ikkinchi farqlovchi belgi shovqin belgisidir. Bu belgi *b* da bor, *a* da yo'q.

Uchinchidan, *a* so'z ichida kelib, bo'g'in hosil qiladi. *B* esa bunday xususiyatga ega emas. Demak, fonemalarni farqlash uchun xizmat qiladigan belgilardan yana biri bo'g'in hosil qilish-qilmaslik belgisidir.

Yuqorida sanab o'tgan belgilarga ko'ra fonemalar ikki katta guruhga bo'linadi:

1) unli fonemalar; 2) undosh fonemalar.

Unli fonemalar talaffuz qilinayotganda, o'pkadan chiqayotgan havo oqimi hech qanday to'siqqa uchramaydi.

Faqat un (ovoz)dan iborat bo'lgan va bo'g'in hosil qiladigan fonemalarga unli fonemalar deyiladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida oltita unli fonema mavjud: *i, u, e, o', o, a*.

Talaffuz qilinayotganda o'pkadan chiqayotgan havo oqimi ma'lum to'siqqa uchraydigan, shovqin ishtirok etadigan va bo'gin hosil qilolmaydigan fonemalarga undosh fonemalar deyiladi.

UNLILAR TASNIFI

i, u, e, o', o, a unlilarini talaffuz qilib ko'ring. Ularning bir guruhini (*u, o', o,*) talaffuz qilganingizda lab oldinga qarab cho'chchayadi, *a, e, i* unli tovushlarini talaffuz qilganingizda esa lab o'z holicha qoladi. Demak, unlilarning bir guruhida lab ishtirok etadi, boshqalarida esa qatnashmaydi.

Bundan tashqari, *a* unlisini talaffuz etganingizda og'iz katta ochiladi. Til gorizontol holda pastki jag' ustida yotadi. *i, u* unlilarini talaffuz etganingizda esa, og'iz ozgina ochiladi, tilning o'rtasi esa yuqori tanglayga qarab ko'tariladi. Yuqorida sanab o'tilgan ikki belgi:

a) *labning ishtiroki*;

b) *og'izning ochilish darajasi* (tilning ko'tarilishi darajasi) hozirgi o'zbek adabiy tili unlilari tasnifi uchun asos bo'ladi. Bunga ko'ra unlilar dastlab ikkiga bo'linadi:

1) lablangan unlilar (*u, o'*); 2) lablanmagan unlilar (*e, a, i*). Bu jihatdan *o* unlisi oraliq holatda qoladi.

Og'izning ochilish darajasi belgisiga ko'ra esa uch darajaga bo'linadi:

a) tor unlilar (til o'rtasining tanglayga tomon yuqori ko'tarilishi natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun yuqori ko'tarilish yoki yuqori tor ham deyiladi): *u, i*;

b) o'rta tor yoki o'rta keng unlilar: *e, o'*; d) keng unlilar (quyi ko'tarilish yoki quyi tor): *a, o*.

61-mashq. Zarur, murakkab, qoida, hushyor, haqiqat, bilim, g'azab, gilam so'zlarining tarkibidagi unli tovushlarni alohida olib, ularning hosil bo'lishidagi nutq organlarining harakatini tushuntirib bering.

62-mashq. Alifboli topishmoqlarning javobini topib, soʻzlardagi unli tovushlarga tavsif bering.

Anorda bor,	Gugurtda bor	Zuluk, Zulfun,
Qanorda bor,	Urgutda bor,	Oʻrozda bor,
Fonusda yoʻq,	Lochinda yoʻq,	Tovuqda yoʻq,
Fonarda bor.	Burgutda bor.	Xoʻrozda bor.

Bodomda bor,	Sanoqda bor,
Toshda yoʻq.	Chanoqda yoʻq.
Boshda bor-u,	Sochda bor-u,
Qoshda yoʻq.	Taroqda yoʻq.

(T. Adashboyev)

63-mashq. Quyida berilgan matnni oʻqing. Tovushlari va harflari bir-biriga mutanosib kelmagan soʻzlarni topib, izohlang.

ONA MEHRI

Ona! Bu soʻz hayot kabi abadiy. Ona borki, olam bor; ona borki, odam bor. Ona borki, Vatan bor. Zero, ona kabi muqaddas va tabarruk, aziz va moʻtabar, begʻaraz va beminnat inson bu yorugʻ dunyoda topilmaydi. Atoqli yozuvchilarimizdan biri aytganidek: «Quyoshsiz gullar ochilmaydi, sevgisiz baxt, ayolsiz muhabbat yoʻq, onasiz qahramon ham, shoir ham tugʻilmaydi. Mehri cheksiz, butun dunyoni koʻkragi bilan boqqan ayol — Onani sharaflaylik...»

Dunyoda ona mehridan ortiqroq hech narsa yoʻq!

64-mashq. Sheʼrni oʻqing. Unli tovushlarni aniqlab, ularga tavsif bering. Sheʼrdagi gʻoyaga munosabat bildiring.

VATANDA BEVATAN BOʻLDIM

Agarchi ismim, Erkin,
Erki yoʻq, bandi kishan boʻldim,
Koʻzim bogʻliq, dilim dogʻliq,
Tilim yoʻq, besuxan boʻldim.
Koʻrib hayratga tushdi
Bu jahon holi parishonim,
Bamisli ankabut soʻrgan —
Chibin, pajmurda tan boʻldim.
Muazzam Sayxun-u Jayxun
Labida tashna lab qoldim,
Kiyintirdim jahonni,
Jismi uryon, bekafan boʻldim.

Chekibdir Bobir-u Furqat
Vatan hajrida afg'onlar,
Men ersam, voh, ne g'urbatkim,
Vatanda bewatan bo'ldim.
Olisda, oh diyorim deb
Sog'ingay, ey vatandoshim,
Dema sen o'zni bebaxt,
Baxti yo'q aslida man bo'ldim.
Shukurki, keldi Istiqlol,
Umidim rost qil, Oллоhim,
Ki shoyad beqafas bulbul
Kabi sohib chaman bo'ldim.
Ishonchim bor, Vatan, bir kun
Kelar chin nurli davroning,
Degayman shunda, chin Erkin,
Chin inson qaytadan bo'ldim.

(Erkin Vohidov)

65-mashq. Matnni o'qing. Unli tovushlarning talaffuzi va yozilishiga diqqat qiling.

MADANIY XULQ GO'ZALLIGI

Yosh do'stim, seni kelgusida ona-Vatanimizning malakali mutaxassis kadri bo'lish kabi baxt-u istiqbol kutmoqda.

Sen yaxshi muhandis, shifokor, o'qituvchi, hisobchi, hatto olim, iste'dodli qalam sohibi bo'lishing mumkin. Eng muhimi, sen go'zal ishlarni bunyod etuvchi, go'zallik qonuni bilan yashaydigan, har yerda nafosat iqlimini yarata oladigan, zebo xulqli, yuqori madaniyatli inson bo'lishing hammamizning dil istagimizdir.

Sen o'zingda ezgulik bilan zebo xulqni uzviy ravishda mujassamlashtirishing lozim. Shu haqiqatni aslo unutmangilki, kishida ichki dunyo boyligi bo'lmasa, hech qanday qimmatga molik bo'la olmaydi.

Axloqiy fazilatlarining, yuqori estetik diding bilan uyg'unlashgandagina husningga husn qo'shiladi.

Kishidagi madaniy axloq uning yurishida, so'zlashishida, ovqatlanishida, odamlar bilan ko'rishishida, xayrlashishida, hamrohni raqsga taklif etishida, kulishida, musiqa, ashula tinglashida, yotoqxonasini qay xilda tutishida va bezashida, xullas, har bir xatti-harakatida namoyon bo'ladi.

66-mashq. Matnni o'qing. Unli tovushlarni ajratib yozing va izohlang.

— Ey, ulug' O'zbekistonning navqiron avlodi!

Sizning bu hayotda orzu-intilishingiz, ko'zlagan maqsadingiz, qiladigan ishlaringiz ko'p, lekin hech qachon unutmangilki, sizning eng buyuk, eng muqaddas vazifangiz —

yurtimiz istiqlolini, xalqimiz erk-u ozodligini ko‘z qorachig‘iday asrash, uning xavfsizligini himoyalashdir.

Darhaqiqat, Vatan ozodligi, uning farzandlari hurligi, erkini himoya qilish kelajakni muhofaza qilish demakdir. Teran tarixiy tomirlarga ega, ularga asoslanib yorqin kelajak sari intilib yashayotgan xalq, millatni o‘z yo‘lidan qaytarish mumkin emas.

67-mashq. Uyga vazifa. She‘rni o‘qing. Unli tovushlarga tavsif bering.

VATAN O‘G‘LI

Yurtga ega bo‘lish oson ish emas,
Yur, o‘g‘lonim, elni ko‘tarish uchun.
Bahor keldi, endi ortiq qish emas,
Yur, o‘g‘lonim, elni ko‘tarish uchun.

Hammamizning onamizdir shu Vatan,
Yov qoldirgan siynasida ming tikan,
Tirikmiz-ku, uni tozalash bizdan,
Yur, o‘g‘lonim, elni ko‘tarish uchun.

Hamon suqli ko‘zlar ila boqar yov,
O‘z yeringni o‘zing asra bo‘lib dov,
Yo‘qsa kelib asrab berarmi birov,
Yur, o‘g‘lonim, yurtni ko‘tarish uchun.
Ilmdorlar juda ko‘pdir jahonda,
Ortdaman deb hayallama armonda.
Tez ilm ol sen hozirgi zamonda,
Yur, o‘g‘lonim, yurtni ko‘tarish uchun.

Tekinxo‘rlar, o‘g‘rilardan hazar qil,
Barin bir yoq qila olar es-aql,
Vataning bor boshing uzra mustaqil,
Yur, o‘g‘lonim, yurtni ko‘tarish uchun.

Farqi bordir zulmat ila chiroqning,
O‘lgum dema, qadriga yet bayroqning,
Osti ham bir, usti ham bir tuproqning,
Yur, o‘g‘lonim, yurtni ko‘tarish uchun.

Qilichbozlar, otliqlarning yurti bu,
Moziyga boq, kimsan, aytar bu ko‘zgu,
Kelajakni sen qurasan, baxtni quv,
Yur, o‘g‘lonim, elni ko‘tarish uchun.

(Miraziz A‘zam)

1. Unli tovushlar deb qanday tovushlarga aytiladi?
2. Unli tovushlar qanday tasniflanadi?
3. Undosh tovushlar deb qanday tovushlarga aytiladi?

13-DARS. UNDOSHLAR TASNIFI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida undosh tovushlar va ularning xususiyatlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni ota-bobolarimizga hurmat, ularning ishlaridan faxrlanish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. «Murod, maqsad xazinalari mehnat ko'prigi ustidadir» maqolidagi undosh tovushlarni aniqlang va ularning bir-biridan farqini tushuntiring.

Undosh tovushlarning hosil bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, og'iz bo'shlig'i va til muhim ahamiyatga ega. O'pkadan chiqayotgan havo xuddi mana shu joylarda turli xil to'siqlarga duch keladi. Buning oqibatida esa undosh tovushlarning hosil bo'lishi uchun yetarli shart-sharoitlar yaratiladi. Ba'zi hollarda unga jarang ham qo'shiladi.

Masalan, «b» undoshining talaffuzida o'pkadan chiqayotgan havo lablar to'sig'iga uchraydi. «P» undoshining hosil bo'lishida ham shunday holat bor, lekin uning «b» dan farqi talaffuzida jarang ishtirok qilmaydi.

O'zbek tilida undosh tovushlar 23 ta: b, v, g, d, z, j, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h, ng.

Bu undosh tovushlardan bittasi — *ng* yozuvda maxsus belgilar bilan berilmaydi.

Undosh tovushlar uch tomondan tasnif qilinadi:

I. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra:

1. Lab undoshlari:
 - a) lab-lab undoshlari: b, p, m;
 - b) lab-tish undoshlari: f, v.
2. Til undoshlari:
 - a) til oldi undoshlari: d, t, z, s, sh, j, ch, n, l, r;
 - b) til o'rta undoshi: y;
 - d) til orqa undoshlari: g, k, ng;
 - e) chuqur til orqa undoshlari: q, g', x.
3. Bo'g'iz undoshi: h.

II. Hosil bo'lish usuliga ko'ra:

- a) portlovchilar: b, p, d, t, g, k, j, q, m, n, ng;
- b) sirg'aluvchilar: v, f, z, s, y, r, l, sh, g', x, h;
- d) qorishiqlar: ch.

III. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra:

1. Jarangli undoshlar:
b, v, g, d, z, j, y, g', l, m, n, ng, r.

2. Jarangsiz undoshlar:
p, f, k, t, s, ch, sh, q, x, h.

Shuningdek, ular tarkibiga ko'ra sof va qorishiq, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra sonorlar va shovqinlilar deb ham tasniflanadi. Qorishiq undoshlar bitta: ch. Sonorlar esa beshta: l, m, n, ng, r. Bularning ichidan l yon tovush, r titroq tovush sanaladi.

68-mashq. Matnni o'qing, so'zlarning tarkibida kelayotgan unli va undosh tovushlarga tasnif bering.

Insoniyat qadimdan go'zallikni ulug'lab kelgan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Ulug'bek, Temur Malik, Bobur, Alisher Navoiy singari buyuk yurtdoshlarimiz haqida gap ketganida, biz hech qachon ulardan jismoniy go'zalliklarni qidirmaymiz, balki ulardagi ma'naviy go'zalliklardan bahra olamiz.

Har qanday go'zallik zamirida mehnat yotadi. Inson o'zining hayotiy kuchini mehnat qilish jarayonida ko'rsatmasa, mehnatni quvonch va baxt manbayi deb bilmaydigan bo'lsa, yayrab-yayrab ishlamasa, bu mehnat unga huzur bag'ishlay olmaydi.

Insoniyat baxti yo'lida ter to'kmay turib, haqiqiy go'zallikka erishib bo'lmaydi.

(«Gulxan»dan)

69-mashq. K tovushi bilan boshlanib, k tovushi bilan tugaydigan so'zlar charxpalagi ostida yashirinib yotgan leksik birliklarni topib, ular tarkibida kelayotgan tovushlarni izohlang.

Ochqich:

1. Tanlov so'zining ma'nodoshi.
2. Uy parrandalarini saqlash uchun quriladigan kichkina uycha.
3. Bug'doy chiqindisi.
4. Darkor so'zining ma'nodoshi.
5. Tuproq qotishmasi.
6. Ochilmagan paxta.
7. Yordam so'zining ma'nodoshi.

Eslatma: Hamma so'zlar beshta tovushdan iborat bo'lib, «k» tovushi bilan boshlanib, «k» tovushida tugaydi.

70-mashq. Quyida berilgan matnni o'qing. So'zlar tarkibida kelayotgan tovushlarga tasnif bering.

«ANDIJON POLKASINING» MUALLIFI KIM?

1930-yili mashhur chex polkasi yaratildi. Bu kuy tez orada o'zining ajabtovurligi bilan butun dunyoga tarqab ketdi. Shu kuyga hamohang tarzda O'zbekistonda ham yangi

kuy — «Andijon polkasi» dunyoga keldi. Mazkur raqs kuyining muallifi andijonlik bastakor Orif garmon (Orifjon Toshmatov) edi.

Polka soʻzining lugʻaviy maʼnosi «shiddatkor», «tezkor» demakdir.

(Gazetadan)

71-mashq. «Ismoil Somoniy maqbarasi» mavzusida hikoyacha tuzing. Hikoyachadagi soʻzlar tarkibida kelayotgan undosh tovushlarga diqqat qiling.

72-mashq. Hikmatlarni oʻqing. Soʻzlarni boʻgʻinlarga ajratib yozing.

Tabiiy qonunlar oʻzgarmas va mangudir. Inson tabiatiga xos tabiiy qonunlarning soni 12 ta:

1. Minnatdorlik. 2. Adolatparvarlik. 3. Oʻzaro yon bosish va iltifot. 4. Kechirimlilik. 5. Ezgu kelajak haqida oʻylar. 6. Haqoratga dosh berolmaslik, magʻrurlik. 7. Begʻarazlik. 8. Buyumlardan foydalanishdagi tenglik. 9. Taqdirga ishonish. 10. Egalik huquqi. 11. Hakamga itoat etish. 12. Oʻz-oʻziga hakamlik qilolmaslik.

73-mashq. Sheʼrni oʻqing, til undoshlarini aniqlab, ularni izohlang.

Muruvvat-u maʼrifatdir buyuklikning nishonasi,
Qadam qoʻying, mana sizga asl yoʻlning ostonasi.

Jahon ichra buyuk yurtni ulugʻ doston etaylik biz,
Zamon keldi Vatan bagʻrin goʻzal boʻston etaylik biz.

Ming-ming shukur, kelib davron istiqbolga erishdik biz,
Xarob boʻlgan xonadonni butlamoqqa kirishdik biz...

Iymon niri oqib turar bir gavhar bor qonimizda,
Ne-ne buyuk bobolarning bardoshi bor jonimizda...

Oldindadir hali zahmat, oldindadir imkonimiz,
Yetishgaymiz kelajakka, pokizadir vijdonimiz...

(A. Oripov)

74-mashq. Matnni oʻqing. Lab undoshlarini toping va izohlang.

Bizning orzu-niyatlarimiz koʻp va ulugʻ. Xalqimizda oʻzi pok, dili pok, niyati xolis kishini Yaratganning oʻzi qoʻllaydi, degan gap bor. Maqsadlarimizga erishish uchun oldimizda turgan toʻsiq va gʻovlarni yengib oʻtishimizga ishonchim komil. Butun aql-zakovatimizni, salohiyatimizni yurtimizning gullab-yashnashi, xalqimizning farovon hayoti, xalqaro maydondagi obroʻ-eʼtiborining yanada oshishi uchun safarbar eta olishimizga shubha yoʻq.

Bugun har bir vatandoshimizning Vatan menga nima berdi, deb emas, men oʻzim xalqim, jonajon vatanim uchun, uning kelajagi, baxtli istiqboli uchun nima qilmoqdaman,

mustaqillik ishiga qanday hissa qo'shmoqdaman, degan tuyg'u bilan yashashiga erishsak hech birimizning, hech qanday armonimiz qolmas edi.

Ezgu niyatimizning ro'yobga chiqishi uchun taraqqiy topgan ma'rifatli dunyo bilan birga yashashimiz, hamkorlikni kuchaytirishimiz, hamdo'stlik rishtalarini mustahkamlashimizni hayotning o'zi taqozo etmoqda. Mamlakatimizdagi tinchlik, barqarorlik bugungi kundagi yutuqlarimizning asosi bo'lmoqda. Bu osoyishta hayotimizni ko'z qorachig'idek asrashga, himoya qilmoqqa qodir bo'lmog'imiz kerak. Shunday yoshlarni tarbiyalab voyaga yetkazmog'imiz zarur.

Ozodligimiz bizga ko'p narsani o'rgatdi. Bu yorug' olamda avvalambor Yaratganga, keyin o'zingga, qolaversa, ota-bobolarimizdan qolgan boy merosga, milliy qadriyatlarimizga ishonmoq lozimligini anglab yetdik. Millatimiz o'zining mard, erklarparvar, insonparvar tabiati bilangina asrlar chig'irig'idan butun chiqib ketmoqda.

Xalqimizning eng noyob fazilatlaridan biri uning bir tan, bir jon bo'lib yashashida ko'zga tashlanadi. Shu sababli bizda hech kim yaxshi kunda ham, yomon kunda ham yolg'izlatib qo'yilmaydi. Xalqimiz yaxshilik qilgan, mehr-muruvvatli, oqibatli odam hech qachon kam bo'lmaydi, degan qoida bilan yashaydi. Shunday xalq ham, shunday yurtning o'zi ham hech qachon kam bo'lmaydi.

(«Ma'rifat»dan)

75-mashq. Hikmatlarni o'qing. Undosh tovushlarga tavsif bering.

Donishmanddan so'radilar:

— Qalblarni nima birlashtiradi?

— Muhabbat.

— Muhabbat nimadir?

— Ochiqqo'llik va xushfe'llik.

* * *

Quloqlaring va og'zing o'rtasida ishni adolatli taqsimla. Qulog'ing ikkita, og'zing esa bitta. Demak, sen kam gapirib, ko'p eshitishing kerak. «Hamma balo tildan keladi», degan naqlni unutma.

* * *

Ikki narsaning qadriga yo'qotilgandan keyin yetiladi. Ular yoshlik va sog'liq.

* * *

Buzrugmehr shunday deydi: «Hayotdan ham qadrliroq narsa bor bo'lsa, bu — sog'liq, o'limdan ham qo'rqinchliroq narsa bor bolsa bu — kasallik, hayotga teng narsa — boylik, o'lim bilan barobar narsa — faqirlik».

76-mashq. She'rni o'qing. Undosh tovushlarga tavsif bering. She'rdagi g'oyaga munosabat bildiring.

VATANINGNI O‘STIR...

Bir so‘z bor — yuksak tug‘ — iftixorimda,
Tirigimda — nomus, o‘lganimda — sha’n.
Bir so‘z bor — jon uning ixtiyorida,
Xudoday ulug‘ bir so‘z bordir — VATAN.
VATAN! Taqdiringning toshi bemiqdor,
Aytgin, fido bo‘lay qaysi bir toshga?
Birovning do‘stlar-u xorijlari bor,
Mening hech kimim yo‘q — o‘zingdan boshqa.
Aziz zamondoshim, ruhing — beorom,
Ammo ishonchingdan ziyo taralsin —
Har tong «Yo, VATAN» deb sachranib uyg‘on,
Dilingda «Qur’onday» — VATAN yaralsin.

Shubha shayton ishi. Ishonch bilan yur,
Ana, bobolarning sobit yo‘llari...
Avval VATANingni yuragingda qur,
So‘ng yerga ko‘chirsin uni qo‘llaring.
O‘stir VATANingni bog‘ kabi tuyg‘un.
Ishongin-u uni shu aziz yerga —
Hushyor bo‘l — beega qoldirma bir zum —
Farzandingdan boshqa hech kimga berma.

(Usmon Azimov)

Savol va topshiriqlar

1. Undosh tovushlarning hosil bo‘lishini tushuntirib bering.
2. Undosh tovushlar qanday tasnif qilinadi?
3. Undosh tovushlar deb qanday tovushlarga aytiladi?
4. Undosh tovushlarni tasniflab bering.
5. *Ong, tong, manglay, arang, kelinglar* so‘zlari tarkibida kelayotgan *ng* tovushiga izoh bering.
6. *Jon, jonajon, ajdar, g‘ijjak, jahon* so‘zlari tarkibidagi *j* tovushining aytilishi va yozilishini tushuntirib bering.
7. Jarangli undoshlarni sanab bering.
8. Jarangsiz undosh tovushlarning xususiyatlari haqida gapiring.

FONEMA VA HARF

Biz nutqimizni yozma ravishda ham bayon qilamiz. Bunda yozma nutq harflar ketma-ketligidan tashkil topadi.

Fonemaning yozuvdagi ifodasiga harf deyiladi.

Harflar fonemalarning yozuvdagi aksi, tasviridir. Shuning uchun har bir tilda harflar shu tilning fonemalariga qarab olinadi. Bir fonemaga bir harfni to'g'ri keltirishga harakat qilinadi.

Harflarni xotirada yaxshi saqlash va lug'at tuzishda ma'lum izchillikka amal qilish maqsadida harflar muayyan tartibda joylashtiriladi.

Muayyan tartibda joylashtirilgan harflar tizimiga alifbo deyiladi.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosida har bir unli fonema alohida-alohida harflar orqali ifodalangan bo'lsa, undoshlarda fonemalarda ikki harf orqali ifodalash hollari uchraydi: *sh, ch, ng* kabi.

77-mashq. Quyidagi matnda berilgan tanlama so'zlarning tovush tizimini tahlil qiling. So'zlarning qanday yozilayotganligiga diqqat qiling.

Boshliqlar bu mushkul *muammoni* yechish uchun bosh qotirib o'tirganlarida, o'tov eshigi oldida qurolli yigit Shiroq degan bir cho'ponning kirishga ijozat *so'rayotganini* bildirdi.

— Shiroq? — deb qoshini chimirdi Rustak. — Kim u?

— Shiroq bizning urug'dan. O'zi ertakchi, *dostonchi* dono chol. Butun umri cho'ponlik bilan o'tgan, — dedi *Saksfar*.

— Undoq bo'lsa chaqir bu yoqqa o'sha dono cholni. *Eshikdan* yoshi *oltmishdan* oshgan tetikkina, barvasta bir *chol* kirib, ta'zim qildi.

— Ijozat beringlar, men ham qatoringizda o'tirib *o'z fikrimni* aytsam. Nima *to'g'rida* gaplashayotganingizni bilaman.

— O'tir, o'tir, gapingga quloq solamiz.

— Eron shohining askarlari *Sirdaryo* ostidagi qum donalaridan ham ko'p, ularni *jangga* chorlab, yengish mahol, ammo ularni qirib *tashlash* uchun bir yo'l bor. Quloq *soling*...

(*Mirkarim Osim. «Shiroq»*)

78-mashq. Nutqda jarangli undoshlarning jarangsizlanishi natijasida yuzaga keladigan omofonlarini toping va misollarni davom ettiring. Ularning qanday harflar orqali ifoda etilayotganligiga e'tibor qiling.

Erkin yettiga yetdi. Tursun tomda tursin. Guvoh sudga ketdi, qo' shnim sutga ketdi...

79-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi gapni o'qing. Ma'naviy jasorat nima ekanligi haqida bahslashing. Unli va undosh tovushlarni topib, ularni ifodalovchi harflarga e'tibor qiling.

Eng buyuk jasorat bu – ma'naviy jasoratdir.

GRAFIKA

14-DARS. O'ZBEK YOZUVI TARIXI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida o'zbek yozuvi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni madaniy boyliklarimizga hurmat, ularni asrab-avaylash ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *«Ilm o'rganishdan murod mansab uchun emas, balki xalq va Vatan oldidagi burchni oqlash uchundir»* jumlasini kirill yozuvida yozib ko'ring. Ikkala yozuv o'rtasidagi farqni aniqlang.

Inson nutqi ikki xil ko'rinishga ega bo'ladi: og'zaki va yozma. Yozma nutq og'zaki nutqni maxsus belgilar tizimi yordamida ifodalash demakdir. **Og'zaki nutqda tovushlardan, yozma nutqda esa harflardan foydalanamiz. Yozma nutq yozuvning kelib chiqishi va uning tarixi bilan chambarchas bog'liqdir.**

Boshqa xalqlar qatori o'zbek xalqi ham o'tmishda bir qancha yozuv turlaridan foydalangan. Avesto, urxun-enasoy, sug'd, xorazm, uyg'ur yozuvlari shular jumlasidandir. Bu yozuvlarda xalqimizning tarixi, urf-odatlar, madaniyati va san'atiga aloqador bo'lgan qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan.

O'zbek xalqi 1930-yilga qadar bir necha yuz yillar davomida arab grafikasiga asoslangan turkiy yozuvdan foydalanib kelgan. Abu Ali ibn Sinoning tabobatga doir bebaho asarlari, Abu Rayhon Beruniy, Muhammad al-Xorazmiy, Ulug'bek, Forobiy singari buyuk olimlarimizning ilmiy mushohadalari, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Furqat, Cho'lpon-u Fitratlarning aql bovar qilmas go'zal satrlari aynan ana shu yozuvda bitilgan.

1930-yildan to 1940-yilga qadar xalqimiz lotin yozuvidan foydalandi. 1940-yilning may oyidan boshlab esa rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi amalda tatbiq etildi.

Mustaqillik barcha sohalarda bo'lgani singari yozuv borasida ham milliy davlatchilik siyosatini yurgizish imkoniyatlarini yaratdi.

1993-yilning 2-sentabr kuni O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi.

1995-yilning 6-may kuni O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonunga o'zgartirishlar kiritish haqida»gi Qonuni e'lon qilindi.

80-mashq. Avesto, sug'd, urxun-enasoy, uyg'ur yozuvlari bitilgan qanday madaniy obidalarni bilasiz? Shular haqida so'zlab bering.

81-mashq. «Turon — sherlar o'lkasi» mavzusida kichik matn tuzing. Xalqimiz lotin yozuvidan yana qachon foydalanganligini so'zlab bering.

82-mashq. Matnni ko'chirib yozing. Kirill yozuvidagi o'zbek alifbosining o'ziga xos xususiyatlari haqida gapiring.

Кгзи ожиз бир одам тим јоронИи тунда іглида чироі ва елкасида кгза билан кгчада борарди. Гар нарсага бурнини суиіб јорувчи бир одам унинг јаршисидан чиііб јолибди ва ајволни кгриб сгјирга дебди:

— Эй, нодон! Тун билан кундузни ажратолмайсан-у, яна иглингда чирои тутиб олганингга глайми!? Чироининг сенга нима фойдаси бор?

Кгзи ожиз іаџ-іаџ уриб кулиб юборибди ва жавоб іилибди:

— Чироіни гзим учун кгтариб юрганим йгі. Сенга гхшаш дили кгр ва аіли іосирлар менга туртиниб кетиб, кгзамни синдириб ігймасин деб, уни ушлаб юрибман.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O‘ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO‘G‘RISIDA

*O‘n ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi
Oliy Kengashining o‘n uchinchi sessiyasida
1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan*

Ushbu qonun O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslanib va o‘zbek yozuvining lotin alifbosiga o‘tilgan 1929—1940-yillardagi ijobiy tajribasidan kelib chiqib, keng jamoatchilik vakillari bildirgan istak-xohishlarni inobatga olgan holda respublikaning har taraflama kamol topishini va jahon kommunikatsiya tizimiga kirishini jadallashtiruvchi qulay sharoit yaratishga xizmat qiladi.

1-modda. O‘zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan quyidagi 31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan iborat o‘zbek alifbosi joriy etilsin.

2-modda. Lotin yozuvi asosidagi o‘zbek yozuvini joriy etish bilan birga O‘zbekiston xalqining milliy iftixori bo‘lmish bebaho ma’naviy meros bitilgan arab alifbosini va kirillitsani o‘rganish va ulardan foydalanish uchun zarur sharoitlar saqlab qolinadi.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti

I.A. KARIMOV

Toshkent shahri,
1993-yil 2-sentabr.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING «LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN O‘ZBEK ALIFBOSINI JORIY ETISH TO‘G‘RISIDA»GI QONUNIGA O‘ZGARTIRISHLAR KIRITISH HAQIDA

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qiladi: O‘zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi Qonuniga (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1993-yil, 9-son, 331-modda) quyidagi o‘zgartirishlar kiritilsin:

1. 1-moddadagi «31 harf va 1 tutuq belgisi (apostrof)dan» so‘zlari «26 ta harf va 3 ta harflar birikmasidan» so‘zlari bilan almashtirilsin.

2. C c, harflari mustaqil harf belgisi sifatida alifbodan chiqarilsin.
3. X x, harfl O' o' shaklida, harfi G' g' shaklida, harfi Sh sh shaklida, 3 z harfi Ch ch shaklida, C c harfi Ng ng shaklida, Q harf belgisi q shaklida ifodalansin.
4. A a, I i, G g, G' g', Q q, o' o', Z z harflari va Ch ch harflar birikmasining yozma shakli tegishlicha Aa, Ii, Gg, G'g', Qq, O'o', Zz, Ch ch tarzida ifodalansin.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti

I.A. KARIMOV

Toshkent shahri,
1995-yil 6-may.

83-mashq. Matnni o'qing. Undagi harflarning yozilishiga diqqat qiling.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT BAYROG'I

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1991-yilning 18-noyabr kuni tasdiqlangan.

Bayrog'imizdagi moviy rang — osmon va obihayot, oq rang — muqaddas tinchlik, yashil rang — tabiatning yangilanish ramzidir. Qizil chiziqlar vujudimizda jo'shib oqayotgan hayotiy qudratni ifodalaydi. Navqiron yarimoy — ayni paytda qo'lga kiritilgan mustaqilligimiz, 12 yulduz — madaniyatimizning qadimiyligini, xalqimizning komillikka, o'z tuprog'ida saodatiga intilishi ramzlaridir.

84-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qing. Unli tovushlarni aniqlab, ularga tavsif bering.

Yurtimizning hamma joylarida kichkinagina, kishini hayratda qoldiradigan darajada yoqimli sayraydigan malla rang qushcha — bulbul uchraydi.

Bulbul qirg'oq bo'ylaridagi to'qayzor, butazorlarda, suvi ko'p bo'lgan bog' va qishloqlarda, tog'lardagi o'rmonzorlarda yashaydi. U Arabiston yarimorolining janubida qishlab, aprelning oxirida yurtimizga uchib keladi. Yozda O'zbekistonda yashab, sentabrda yana uchib ketadi.

Bulbul — tabiatning noyob in'omidir. Uni himoya qilish kerak.

(P. Yusupova)

Savollar

1. Grafika nimalarni o'rgatadi?
2. O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alif-bosini joriy etish to'g'risida»gi Qonuni qachon qabul qilingan?
3. O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alif-bosini joriy etish to'g'risida»gi Qonuniga o'zgartirishlar kiritish haqida»gi Qonuni qachon qabul qilingan?

15-DARS. HOZIRGI ALIFBODA UNLILARNING IFODALANISHI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida unli harflar va ularning ifodalanishi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni hayotdagi o'z o'rni uchun kurashish, duch kelgan to'siqlarni dadil yenga bilish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. «*Tarbiyasiz odam jonsiz jasadga o'xshaydi*» maqolidagi unliharflarni topib, ularga izoh bering.

2-topshiriq. *Litsey, militsiya, sirk* so'zlaridagi undosh tovushlarning yozilishini tushuntiring.

Hozirgi o'zbek adabiy tili fonetik jihatdan markaziy dialektlarga asoslanadi. Mazkur dialektlarda oltita unli fonema mavjud.

Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosiga ham oltita unli harf kiritilgan. Bular quyidagilar: I i, U u, E e, O' o', A a, O o.

Kirill yozuvidagi *e, ë, ю, я* unli harflari yangi alifboda quyidagicha ifodalanadi:

e — ye; yetti, yelkan, yemish.

ë — yo; yolg'iz, yoqut, yomon.

ю — yu; yutuq, yumush, yupqa.

я — ya; yaxshi, yakka, yangi.

85-mashq. «*Mustaqillik bayramida*» mavzusida berilgan matnni o'qing. Unli harflarning yozilishiga diqqat qiling.

Bir o'lkaki, tuprog'ida oltin gullaydi.

Bir o'lkaki, qishlarida shivirlar bahor...

Erkini sog'inib yashagan o'lka bugun shu erkinlik, hurlik deb atalgan ne'matdan bahramand bo'lib yashamoqda. Ko'm-ko'k moviy osmonda porloq quyosh ozodlikning timsoli bo'lib porlamoqda.

Yurtim mustaqil bo'lgan chog'da dasta gullar bilan bilim maskani bo'lmish maktabimga oshiqardim. Halihanuz xotiramda muhrlanib qolgan o'sha yuzlari purnur keksa muallimim — ayolning ne sababdan jamoat, son-sanoqsiz qora ko'zlar sohibalari huzurida ko'zyosh to'kkanini endi tushunib yetdim. O'zbek xalqi o'z ozodligi, farovon hayoti uchun kurashib jang-u jadalda mustaqillik uchun jon berib turgan o'sha damda shu xalqning murg'ak farzandlarini sovuq, partasiz, qorong'i xonalarda ozgina bo'lsa-da, savod sohibi qilish, o'z fikrini ravon so'zlamoqni o'rgatishni o'z zimmasiga olgan bu ayolning ko'z yoshlarida o'sha mash'um kunlarga qo'yilgan nuqta aks etgan ekan. Olloh nazari tushgan jannatmakon ona zaminimiz dovrug'i mustaqillik sharofati ila butun dunyoga tarqalmoqda.

U hali murg'ak, beozor, asta-asta buyuklik va hurlik nurlariga talpinib qadam tashlayotgan go'dak. Ishonchim komilki, uning bilaklariga quvvat bag'ishlovchi aqlan ham jismonan buyuk, baquvvat suyanchig'i bor. Mustaqillik bayramining quvnoqlik, shod-u xurramlik ila nishonlanishida shu yosh avlodning munosib hissasi bor. Har yilgi

Mustaqillik bayrami O'zbekiston tarixi sahifalariga zarhal harflar ila muhrlanib yozilajak...

86-mashq. Husnixatdan ruhiyatga. Kimligingizni bilmoqchi bo'lsangiz, bir varaq qog'oz oling. Fikringizni bir joyga jamlab, unga bir-ikki jumla yozing. So'ng matndan quyidagilarni aniqlang:

1. Harflarning o'lchami:
 - a) juda kichkina — 3 ball;
 - b) kichkina — 7 ball;
 - d) o'rtacha — 17 ball;
 - e) katta — 20 ball.
2. Harflarning og'ishi:
 - a) chapga og'gan — 2 ball;
 - b) biroz chapga og'gan — 5 ball;
 - d) o'ngga og'gan — 14 ball;
 - e) keskin o'ngga og'gan — 6 ball.
3. Satrning yo'nalishi:
 - a) satr yuqoriga yo'nalgan — 12 ball;
 - b) satr to'g'riga yo'nalgan — 16 ball;
 - d) satr pastga yo'nalgan — 1 ball.
4. Qalamni bosish darajasi:
 - a) yengil — 8 ball;
 - b) o'rtacha — 15 ball;
 - d) juda kuchli — 21 ball.
5. So'zlarni yozish usuli:
 - a) harflarni va so'zlarni bog'lashga intilish bor — 11 ball;
 - b) harflarni bir-biridan uzishga intilish bor — 18 ball;
 - d) aralash uslub — 15 ball.
6. Umumiy baho:
 - a) xat qunt bilan yozilgan, harflar aniq — 13 ball;
 - b) xat paydar-pay yozilgan, ba'zi harflarni o'qib bo'lmaydi — 9 ball;
 - d) xat yomon yozilgan, o'qish qiyin — 4 ball.

Endi olingan natija bo'yicha o'zingizning kimligingizni aniqlang.

38—51 ball. Bunday husnixat odatda sog'lig'i yomonlashgan, keksaroq kishilarda bo'ladi.

52—63 ball. His-tuyg'ulari va kayfiyati ancha turg'un bo'lgan, sekin harakat qiladigan, yuz tuzilishidan biror ma'no o'qish qiyin bo'lgan, og'ir, vazmin odamlar shunday yozishadi.

64—75 ball. Bunday husnixat egalari qat'iyatsiz, yumshoqko'ngil bo'lishadi. Ular soddaroq bo'lsalar-da, o'z qadr-qimmatini bilishadi.

76—87 ball. Dilkash va ta'sirchan, ochiq va ko'nglidagini yuziga aytadigan kishilarga xos.

88—98 ball. Bu husnixat haqiqatgo'y va intizomli, kuchli turg'un ruhga ega bo'lgan, tashabbuskor, har ishda hisobli, qat'iyatli odamlarga xos.

99—100 ball. Individualistlarning husnixati shunday bo'ladi. Ular tez jahli chiqadigan yoki tez xursand bo'ladigan o'tkir aql sohibidirlar. Fikrlashda va faoliyatda boshqalardan o'ta mustaqilligi bilan farq qiladi. Bunday odamlar tez xafa bo'ladilar. Ular bilan muloqotda bo'lish mushkul. Qobiliyatli va ijodga moyil odamlarga xos.

101—121 ball. Bunday husnixat egalarida mas'uliyat tuyg'usi bo'lmaydi hamda ular intizomsizlik, qo'pollik va o'ziga bino qo'yish xislatlariga ega.

87-mashq. «Mafkura — millat tug'i», «Navro'z tonggida», «Mas'uliyat va burch» mavzularining biri bo'yicha matn yozing. Yozgan matningizdagi unlilarning ifodalanishiga e'tibor bering.

HOZIRGI ALIFBODA UNDOSHLARNING IFODALANISHI

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 23 ta undosh tovush bor. Yangi alifboda ular 20 ta harf va 3 ta harflar birikmasi bilan ifodalanadi.

O'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda Bb, Dd, Ff, Gg, Hh, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Vv, Xx, Yy, Zz, G'g' harflari uchun xalqaro andozadagi belgilar olingan.

III ии, Ч ч, Hr tovushlari uchun quyidagi harflar birikmasi olingan: Sh sh, Ch ch, Ng ng.

Ruscha-baynalmilal so'zlardagi *у* harfini ifodalash uchun *S s* harfi ishlatiladi: *Sirk*, *Sezor*, *sikl*.

Bunday so'zlarda *у* unlidan keyin kelganda bitta *t* orttiriladi: *litsey*, *militsiya* kabi.

88-mashq. Quyidagi matnni o'qing. Undosh tovushlarning ifodalanishiga diqqat qiling.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT GERBI

Davlat gerbi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1992-yilning 2-iyul kuni tasdiqlangan.

Gerbning yuqori qismida Respublika jipsligining ramzi sifatida 8 qirrali yulduz tasvirlangan; 8 qirra ichida joylashgan yarimoy va yulduz musulmonlarning qutlug' ramzidir. Gerb markazida himmat, oliyjanoblik va fidoyilik timsoli bo'lgan Humo qushi tasvirlangan.

Ushbu ramz, timsollar xalqimizning tinchlik, yaxshilik, baxt-saodat, farovonlik yo'lidagi orzu-umidlarini ifodalaydi. Gerbda ifodalangan gullagan vodi, Quyosh, o'ng tomondagi bug'doy boshloqlari, so'l tomondagi ochilgan paxta chanoqlari yurtimizning boyliklari ramzidir.

89-mashq. Matnni lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosida ko'chirib yozing. Undoshlarning ifodalanishiga diqqat qiling.

Шарідаги бир ривоятда айтилишича, бир бегуноғ одамни тутиб олиб, сазойи иладиган бўлишибди. Уни дарахтга болабдилар, назоратчилар араб туришибди. Биров келиб юзига тупурибди, биров кесак отибди, биров тош отибди. Оломон ичида унинг энг яин сирдош дғсти мам бор экан. Биладики, дғстида гуноғ йғи. Бекордан-бекорга сазойи иилинмокда, туматга учраган. Нима иилишини билмабди. Дғстининг сазойи иилинишида иатнашмасликнинг мам иложи йғи. Сгай деса, сга олмайди. Тош отай деса, дғсти. Этагининг баридан чигитдай пахтани суғуриб олиб, бир урган экан, мар хил сгиш ва маіоратларга, тошга, кесакка бардош берган одам, жиндай пахта юзига текканда «дод» деб, мушидан кетган экан, чунки уни дғсти отди-да!

90-mashq. Uyga vazifa. Matnni ko‘chiring. Undosh tovushlarni belgilab, yozilishini tushuntiring.

MUSTAQILLIK O‘GITLARI

Bizni tanlagan yo‘limizdan hech kim, hech qachon qaytara olmaydi. Zotan, Vatanga bo‘lgan mehr-u muhabbat har qanday muammoni yechishga, har qanday yovuz kuchni yengishga qodirdir. Endi, ortga yo‘l yo‘q. O‘zbekiston istiqbolini sobitqadamlik bilan barpo etmog‘imiz zarur. Bu yo‘lda ikkilanmoq, manfaatparastlikning mayda-chuyda tashvishlariga o‘ralashmoq Vatanga, xalqqa, kelajak avlodga xiyonat bo‘ladi.

Biz istiqlool sharofati bilan ko‘p qadriyatlarni: imonimizni, milliy g‘ururimizni, ozodlikni, bir so‘z bilan aytganda, Parvardigorni qaytadan chinakamiga tanidik. Endigi vazifa — bobolarimizning poymol etilgan orzu-umidlari haqqi, avlodimizga, Siz-u bizning farzandlarimizga, butun dunyo bilan teppa-teng baylashadigan buyuk O‘zbekistonni meros qilib qoldirmoqdir.

Istiqboldagi O‘zbekiston Vatan ozodligi nasib etmagan bobolarimizga ulug‘vor haykal bo‘lajak!

O‘zbekistonning shuhratiga shuhrat qo‘shuvchi farzandlarimizga muqaddas beshik bo‘lajak!

Savollar

1. Hozirgi alifboda unlilar qanday ifodalanadi?
2. Hozirgi alifboda undoshlar qanday ifodalanadi?
3. ш, ч harflari lotin yozuvida qanday yoziladi?

16-DARS. UNDOSHLARNING TALAFFUZI VA YOZILISHI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida undosh tovushlarning talaffuzi va imlosi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni rostgo‘ylik, to‘g‘rilik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Gapdagi tovushlarning talaffuzi va imlosiga e'tibor bering. *Hayo, muruvvat, sadoqat, tavoze, mehnat, saxiylik, nomus, vafodorlik va adolat insonga baxt-saodat keltiradi.*

91-mashq. So'zlarning talaffuzi va yozilishiga e'tibor bering.

Obod, adab, fabrika, maqsad, to'qson, burun, xayol, xalq, tadbir, ruxsat, ijtimoiy, iztirob.

92-mashq. Gaplarni ko'chirib yozing. Undosh tovushlarning talaffuzi va yozilishiga diqqat qiling.

Har kimga ozor bera ko'rma — dunyo barchaga barobardir. Tamagirlik — ofat. Tamagirlik bilan adolat bir-biriga ziddir. Boylikka hirs qo'yish — joduning sirtmog'iga tushib qolish bilan barobar. Vaqt — keskir qilichdir. U hech narsaga qaramay shart o'tadi-ketadi, sen esa voyvoylagancha qolaverasan. Rostlikning mevasi totli, natijasi esa samaralidir. Xushfe'l bo'lish yaxshi odat. Kishining fe'l-atvori o'zini begona qiladi, o'zgani xesh. U hatto otani boladan judo qiladi. Hakimdan so'radilar: «Rostgo'y deb kimni aytsa bo'ladi?» U javob qildi: «Tili bilan dili bir bo'lgan odam rostgo'y, haqgo'y odam hisoblanadi».

Turnalar samoda chizsa guldasta,
Qoyadek bo'lsa-da burgut viqori.
Toshlar orasidan mo'ralab asta,
Ko'kargan maysani ko'rdim yuqori.

(Sh. Qosimov)

93-mashq. Gaplarni ko'chirib yozing. Undoshlarning yozilishiga diqqat qiling.

Ulug'vor maqsad oldida turganingda, mehnatni rohat bil. (*Arab maqoli*) Qabrga emas, qalbga haykal qo'ymoq kerak. Mag'lubni tepib o'tmak mardlik emas. (*Pahlavon Mahmud*) Hargiz talabi shuhrat etmakim: ofat turur. (*Abduxoliq G'ijduvoni*) Kimki tashlandiq yerni obod qilsa, bu yer o'shaniki bo'ladi. Bu yerda zolim kishining (hatto) ter to'kishga ham haqqi yo'q. (*Abu Iso Muhammad at-Termiziy*) Mehnat kishini uch balodan saqlaydi: yurak siqilishidan, axloqiy buzilishdan, muhtojlikdan. Sabrning tagi sariq oltin.

Har ko'zki, agar olmasa ibrat, ko'rdir,
Har luqma, agar bermasa lazzat, sho'rdir.
Har to'n, agar o'zgarmasa, to'nmas, u kafan,
Har xonaki, birdek turaversa, go'rdir.

(Abdulqodir Bedil)

94-mashq. Maqollarni ko'chirib yozing. Undoshlarning yozilishiga diqqat qiling.

G'am yema, beg'am ham bo'lma. Bog'ingni zog'dan saqlamoqchi bo'lsang, unga e'tiborda bo'l. Pokliging — sog'lig'ing. Yomg'ir bilan yer ko'karar, duo bilan el. Onangni kaftingda tutsang, singlingni kiftingda tut. Shirin yolg'ondan ko'ra achchiq haqiqat yaxshi. Chayonning kasbi chaqish. Sen o'zingni maqtama, biron seni maqtasin. Suv ichadigan quduqqa hech qachon tosh otma. Ko'ngil ko'ngildan suv ichar.

95-mashq. Matnni o'qing. Ularda ishlatilayotgan unli va undosh tovushlarga diqqat qiling, talaffuzi va yozilishini kuzating.

BUYUK DAVLATCHILIGIMIZ ASOSLARI

Ko'hna Turon — ona Turkistonda azaldan bitta g'oya, bitta tushuncha hamma narsadan muqaddas sanalib kelingan. Bu g'oya Vatan, ona yurtga muhabbat, mangu ehtirom tuyg'usidir. Shu tabarruk zaminning munosib farzandlaridan biri sanalgan Yusuf Xos Hojib boqiy davlat uchun to'rtta tirgak kerakligini «Qutadg'u bilig» asarida qayta-qayta ta'kidlagan edi. Bular kuch-qudrat, aql-farosat, sabr-toqat va bilimdir. Tarixdan ma'lumki, shularga asoslangan davlatlar hech qachon kam bo'lmagan. Qoraxoniylar, somoniylar, saljuqiylar, g'aznaviylar, xorazmshohlar, temuriylar davrida yuqoridagi so'zlarga amal qilingan. Adolat, ma'rifat va yuksak ma'naviyat tarixiy davlatchilikning hamishalik poydevori sanalib kelingan qudratli davlat barpo etgan Amir Temurning o'z muhriga «Rosti – rusti», ya'ni «Kuch adolatdadir» deb yozdirib qo'yganida ham ayni mana shu fikr barqarordir.

Hurmatli yurtboshimiz o'z nutqlaridan birida: «Milliy g'ururi, milliy iftixori baland millatni yengib bo'lmaydi», — deb aytgan edilar.

Darhaqiqat, o'tmishdan saboq olib, kelajagini dadil barpo etayotgan millatni yengish sira mumkin emas.

O'zbek davlatchiligining asoslari juda mustahkam.

96-mashq. Uyga vazifa. «Ma'naviyat — qalbim quyoshi» yoki «Ma'naviyatimiz daholari» mavzularida matn tuzib, unli va undosh tovushlarni izohlang.

Savol va topshiriqlar

1. Lab undoshlarining talaffuzi va imlosidagi farqlarni tushuntiring.
2. Til undoshlarining talaffuzi va imlosidagi farqlarni tushuntiring.
3. X va h undoshlarining talaffuzi va imlosi haqida so'zlab bering.
4. Qaysi jarangli undoshlar talaffuzda jarangsizlashadi?

17-DARS. ASSIMILATSIYA, DISSIMILATSIYA, JARANGSIZLASHISH, METATEZA VA BOSHQA FONETIK HODISALAR

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza va boshqa fonetik hodisalar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *O'tdi, ishni, zarur* so'zlari og'zaki nutqda qanday talaffuz qilinadi? Mazkur so'zlardagi fonetik hodisani izohlang.

2-topshiriq. *Stul, stansiya, shkaf* so'zlarini talaffuz qilganimizda qanday hodisa kuzatiladi?

Nutq jarayonida tovushlarni ketma-ket keltirish yo'li bilan turli xil ma'noli birliklarni hosil qilamiz. Masalan, *t-o-sh, b-o-sh, q-o-l*.

Yuqoridagi so'zlar tarkibidagi tovushlar alohida-alohida emas, balki uzluksiz talaffuz qilinadi, so'zlar uzluksiz talaffuz qilinganda, uning tarkibidagi bir tovush hali to'liq talaffuz qilinmay turib, nutq a'zolari ikkinchisiga tayyorlanib turadi. Natijada tovushlar zanjiri vujudga keladi.

Talaffuz qulayligiga intilish harakati tufayli nutq jarayonida tovushlar zanjirida turli fonetik o'zgarishlar ro'y beradi.

Masalan, **oq** so'zi asosiga *-gach* qo'shimchasini qo'shsak, asos oxiridagi chuqur til orqa *q* dan so'ng til orqa *g* undoshi kelib, chuqur til orqa tovushidan til orqa tovushiga birdaniga o'tishi qiyinlashadi. Talaffuz noqulayligi vujudga keladi. Ana shu noqulaylikni bartaraf qilish, qulaylikka erishish uchun ikkinchi tovush ham chuqur til orqa tovushiga aylantiriladi.

Solishtiring: *oqqach, soqqani, ekkani* kabi.

Nutq jarayonida talaffuz qulayligiga erishish harakati tufayli ketma-ket kelayotgan tovushlarning o'zaro ta'siri natijasida o'zgarishlarga uchrashi fonetik hodisalar deyiladi. Fonetik hodisalar unilarga ham, undoshlarga ham taalluqlidir.

97-mashq. Ko'chiring. Fonetik hodisalarning ostiga chizing.

Sariq — sarg'ay, o'g'il — o'g'lim, singil — singli, sust — susay, taroq-im — tarog'im, o'rtoq-im — o'rtog'im, bilak-i — bilagi, tirkak-i — tirkagi, sarimsoq-i — sarimsog'i, turpoq-i — tuprog'i, kirpik-im — kiprigim.

98-mashq. Matnni ko'chiring, qanday fonetik hodisalar borligini aniqlab, ularning tagiga chizing. Imlo qoidasiga muvofiq qanday yozilishi lozimligini ko'rsating.

1. To'yxonaga savzi to'g'ragani chiqdik. 2. Bir borakan, bir yo'g'akan, qadim zamonda bir cholminan kampir bo'lganakan. 3. Cho'nchagimga yusso'm solib, ko'chaga chiqtim. 4. Devol ustida muchicha turipti.

99-mashq. Quyidagi matnni orfoepiya qoidalariga rioya qilib o'qing, so'zlarning talaffuziga rioya qiling.

Oltin o'tda bilinadi, odam — mehnatda. Mehnat bilan inoqlashsang, tan og'rig'in ko'rmassan. Ko'p ishlovchi ko'p yashaydi. Mehnat qilsang, ko'nglingga yorug'lik tushadi. Odamlar sening chiroyingga, kiygan kiyimingga qarab emas, balki qilgan ishingga qarab turib baho beradilar. Yashash uchun foydali mehnat qilish kerakligini anglab yetish insonlikning birinchi shartidir. Dangasa va yalqovlar hech qachon sanoqda bo'lmaydi.

100-mashq. Maqollarni ifodali o'qing. So'zlardagi fonetik hodisalarni aniqlang.

Orqada turgan do'stdan oldinda turgan dushman yaxshi. (*Gruzin maqoli*) Mehnat hayot chirog'iga yog' quyadi, tafakkur esa uni yoritadi. (*Ingliz maqoli*) Nodon aytur: g'olib chiqdim, dono aytur: yo'l berdim. (*Tatar maqoli*) Dono olg'a boraturib, orqaga qarab qo'yadi. (*Pushtun maqoli*) Aqlli xalqqa intilsa, nodon o'z qarindosh-urug'lariga intiladi. (*Qirg'iz maqoli*) Ozodlik — obodlik. (*Tojik maqoli*) Do'stlik shishaga monand, sinza — ulay olmaysan. (*Rus maqoli*) Kishilarga muhabbat — eng yaxshi davlat. (*Arab maqoli*) Yakkani bo'ri yer. (*Qoraqalpoq maqoli*) Birgalashib ovqatlansang — lazzatlanasan, birgalashib ishlasang — xursand bo'lasan. (*Adigey maqoli*) Haqiqat daraxtini toshga o'tqazganda ham qurimas. (*Gruzin maqoli*) Aqlli qariya — oqib turgan daryo. (*Qozoq maqoli*). Hatto eng baland tog' ham quyoshni to'solmas. (*Xitoy maqoli*) Baxt kulgu bor uyga kiradi. (*Yapon maqoli*) Baxt odamni emas, odam baxtni vujudga keltiradi. (*Polyak maqoli*)

101-mashq. Sh. Boshbekovning «Temir xotin» dramasi olingan biror parchani o'qing, personajlar nutqini tahlil qiling. So'zlardagi tovush o'zgarishlarini belgilang.

102-mashq. Quyida berilgan so'zlarda ro'y bergan fonetik o'zgarishlarning turini aniqlang, ularni ustunchalarga joylashtiring.

qorin — qornim, yurak — yuragi, o'g'il — o'g'lim, shahar — shahrim, ulug' — ulg'ay, undan — unga, mening — sening, og'iz — og'zim, ko'ngil — ko'nglim.

Tovush orttirilishi Tovush tushishi Tovush almashinishi

103-mashq. Matnni o'qing. Professor H. Ne'matovning o'zbek tili rivojiga qo'shgan hissasi haqida so'zlab bering.

NE'MATOV HAMID G'ULOMOVICH

1941-yili tavallud topgan. Filologiya fanlari doktori, professor.

O'zbek tili tarixi, leksikologiyasi, morfologiyasi bo'yicha qator asarlar muallifi. Ular orasida «Qadimgi tarixiy yodgorliklarning funksional morfologiyasi», professor Ravshan Rasulov bilan hamkorlikda yozgan «O'zbek tilining sistemaviy leksikologiyasi asoslari» kitoblari alohida ajralib turadi.

H. Ne'matov o'rta umumiy ta'limda «Ona tili» fanini takomillashtirish bo'yicha ham barakali xizmat qildi. U o'rta maktablarning V—IX sinflari uchun «amaliyotdan nazariyaga» tamoyiliga asoslangan yangi tipdagi «Ona tili» darsligining yaratilishiga bosh-qosh bo'ldi.

SO'Z BOSHI, SO'Z O'RTASI VA OXIRIDA UNDOSHLARNING ISHLATILISHI, ULARNING IMLOSI

O'zbekcha so'zlarning fonetik tuzilishidagi o'ziga xoslik shundaki, so'zning boshida ketma-ket ikki undosh bir joyda kelmaydi. Shuningdek, so'zning oxirida ham *st* (*ost, ust*), *lt* (*yilt, milt*), *rt* (*to'rt, turt, qurt*) kabi qo'sh undoshlardan tashqari, boshqa undoshlar yonma-yon kelmaydi.

Traktor, stakan, stol kabi so'z boshida qo'sh undosh kelgan so'zlar yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlardir. So'zlarning bunday tovush tuzilishi tilimizga xos bo'lmaganligi uchun ham, qo'sh undoshlar orasida, ba'zan oldida bir unli qo'shib ikki bo'g'inga ajratilgan holda talaffuz qilinadi (*tiraktir, istakan, istol* kabi), lekin ular asl holatida yoziladi (*traktor, stakan, stol* kabi).

So'z oxirida qo'sh undosh kelgan *go'sht, musht* (*sht*), *daraxt, baxt* (*xt*), *barg* (*rg*) kabi so'zlar esa, asosan, fors-tojik tilidan o'tgan.

Bunday so'zlarda yonma-yon kelgan undoshlardan biri talaffuzda tushirib qoldiriladi. Yozuvda yonma-yon kelgan undoshlar saqlanadi.

Talaffuzda:	Yozuvda:
go'sh	go'sht
mush	musht
farzan	farzand

104-mashq. «Non — rizq-ro'zimiz» mavzusi bo'yicha matn tuzing, so'z boshi va oxirida qo'sh undosh kelgan so'zlarni ko'chirib yozing. Talaffuzi va imlosini tushuntiring.

105-mashq. Matnni o'qing. Undosh tovushlarning yonma-yon ishlatilishi sabablarini tushuntirib bering.

— Kim, u ?

Suv olayotgan Anor yalt etib bolaga qaradi. Qizning yuzlari lov-lov yonar, katta ko'zlarida o't chaqnardi.

— U-mi? U-chi... — Qani, o'zing top-chi kimga o'xshayapti?

— Hech kimga, — Sanjar hamon jahlidan tushmagandi.

— Chiroyli-a? — Anor ko'z qisdi.

— Kim u? — Sanjar oyog'i ostida turgan toshni zarb bilan daryoga tepdi.

— Umi? U-chi, — u sening pochchang bo'ladi. Sanjar suv to'la chelakni qanday tepib yuborganini, og'zidan yomon so'z chiqib ketganini bilmay qoldi. Jon-jahdi bilan yugurib ketdi...

Kechqurun esa butun alamini mehmonning ko'chada qolgan mashinasidan oldi. Mashina eshigiga chiroyli qilib «qur-ruq», «kar-ran-da» deb yozib qo'ydi. «Pistirma»da turgan Ergash kelib yozuvni ko'rdi-yu, afsuslangannamo:

— Rasvo qilding, — dedi.

— Nimasi rasvo,— Sanjar unga sotib qo'ymasaydi degan hadik bilan qaradi.

— «Quruq»da ham «karanda»da ham bittadan «r» yoziladi — dedi Ergash salmoqlanib.

— Sen uni avval bir ko'rgin, — dedi Sanjar ko'ngli o'rniga tushib, — u shunday quruq, shunday kar-ran-daki, uchta «r» yozsang ham kamlik qiladi.

(M. Mirzarahimov)

106-mashq. Kichik hikoyachalarni o'qing. Undoshlarning yonma-yon kelish sabablarini tushuntiring.

«ASPIRO»

Ilgari zamonlarda olimlar o'z oldilariga yunoncha «aspiro», ya'ni «intilaman» degan shior qo'yganlar. Ular olam sirlarini chuqurroq bilib olish maqsadida o'z ustozlaridan mumkin qadar ko'proq bilim olishga intilishgan. «Aspirant» atamasi «aspiro» so'zidan olingan bo'lib, hozirda «bilim egallashga intilish» ma'nosini bildiradi.

Qadim rimliklarda toga kiyish rasm bo'lgan. Toga degani jun matodan tikilgan rangdor yoping'ichdir. Senatorlar va chavandozlar qizil hoshiyali toga kiyganlar.

Biron mansabga o'tish harakati bo'lgan shaxslar esa bu libosni toga-kandida deb ataladigan basavlat sidirg'a oq xilini kiyib yurishgan. «Falon fanlar nomzodi» (kandidat) degan unvon, shundan kelib chiqqan.

AVTOMASHINAGA QO'YILGAN BIRINCHI RAQAM

Avtomashinalarga raqam qo'yishni birinchi bo'lib boshlagan kishi berlinlik savdogar Rudolf Gersog edi. U 1901-yilning yozida o'z avtomobiliga IA1 belgisini osib qo'yadi. Bu raqamning tarixi qiziq. Rudolfning yoshi ulg'ayib qolgan bo'lsa-da, xotini ancha yosh bo'lib, uni juda sevardi.

Shuning uchun savdogar avtomobilini uning nomi bilan IA deb, ya'ni Ioganna Anker, deb atadi. 1 raqami esa Rudolfning birinchi va oxirgi sevgisini bildirsa kerak. («Ma'rifat» gazetasidan)

107-mashq. So'z boshi, o'rtasi va oxirida kelayotgan undoshlarning talaffuzi va yozilishiga diqqat qiling.

KOMPYUTERDAGI HAYOT

Amerikalik Aleksandr Balonkin Nyu-Jersi (AQSH)dagi Texnologiya institutida bir fantastik g'oya ustida ishlamoqda. «Star» gazetasining ma'lum qilishicha, olim insonning kompyuterdagi abadiy hayotini ta'minlanishini yo'lga qo'ymoqchi. Uning fikriga ko'ra, «abadiy hayot»ga kishi miyasi mundarijasini maxsus mikrodisklarga yozib olish orqali erishiladi. Shundan so'ng u o'z hayotini «elektron» ravishda davom ettiradi. «Bunday

odam, — dedi Balonkin, — oddiy kishilardan ko‘ra, ancha ustunliklarga ega. Unga na ovqat, na havo va na turar joy kerak bo‘ladi. U xohlasa Arktika yoki Sahroyi Kabirda sayr qilishi, hatto koinotga bemalol chiqishi mumkin».

Bunday inson miyasi radioaktiv batareykalar orqali oziqlanadi, qo‘l-oyoqlari kichik hajmli yadroviy dvigatellar yordamida harakatga keltiriladi. U chiroyli yuz, tanaga ega bo‘lishi mumkin, o‘zini ming xil tusga kiritish imkoniyatiga ega. Ushbu supermen ma’lumot olish uchun rentgen, gamma-nurlanishi, ultratovush va radioto‘lqinlarni qo‘llashi mumkin. Insoniyat tomonidan to‘plangan, istalgan bilimlar uning miyasiga bir onda yoziladi. Xullas, ana shunaqa gaplar, odamlar to‘rtburchak elektron narsa ichida yashashlari mumkin ekan. Lekin, ming qilsa ham, ushbu, Olloh tomonidan ato etilgan hayotga nima yetsin?

(«*Turkiston*» gazetasidan)

108-mashq. So‘zlarni daftaringizga ko‘chirib oling. Undoshlarning yonma-yon kelish sabablarini tushuntirishga harakat qiling.

Arbob, atrof, ehtiyot, ilhom, imkoniyat, inshoot, qisman, muzday, muharrir, jiddiy, tasavvur, tashqi, mudofaa, matbaa.

Litr, metr, bank, tank, metall, kilovatt, kilogramm, test, trest, kiosk, budjet, rejissor, sekund, abonement, menejment, ocherk, baxt, shkaf, student, studiya.

Inspeksiya, transport, institut.

Trassa, assimilatsiya, dissimilatsiya.

Ganj, daraxt, hunarmand, band, do‘st, farzand, shikast, mard, rostgo‘y, kaft, kift, karaxt.

109-mashq. Matnni o‘qing. So‘z boshi, o‘rtasi va oxirida undoshlar ishlatilgan so‘zlarni toping. Ularga tavsif bering.

NOBEL VA UNING VASIYATI

Alfred Nobel 1833-yili Shvetsiyaning Stokgolm shahrida iqtidorli kashfiyotchi Emmanuel Nobel oilasida tug‘ilgan. Bola 9 yoshga to‘lganda Nobellar oilasi Sankt-Peterburgga ko‘chib keladi. Ota o‘g‘lini o‘qitish uchun mablag‘ini ayamaydi. Irodasi kuchli, mehribon ona esa o‘g‘liga har tomonlama g‘amxo‘rlik ko‘rsatadi. Til o‘rganishga ishtiyoqi baland, o‘tkir zehn egasi bo‘lmish Alfred 17 yoshida Yevropa tillarining beshtasida bemalol so‘zlasha olardi. Ustozlaridan biri — Peterburg universiteti professori Nikolay Zininning bergan darslari Alfredning organik kimyo faniga bo‘lgan muhabbatini yanada oshirdi. XIX asrning 30-yillarida oila boshlig‘i Emmanuel Nobelning suv osti minasi kashfiyotiga Rusiyada katta qiziqish bildirildi. O‘sha paytda «Nobel va o‘g‘illari» kompaniyasi gullab-yashnayotgan, rus armiyasida esa zamonaviy texnikaga ehtiyoj oshib borayotgan edi. Shu bois buyurtmalarning keti uzilmas edi. Qrim urushidan keyin hammasi chappasiga o‘zgardi: kompaniya bankrotlik yoqasiga kelib qoldi.

Kompaniya inqirozga uchragach, Alfredning ota-onasi Shvetsiyaga qaytib ketadi. Alfred esa akalari Lyudvig va Robert bilan Rusiyada qoladi. 70-yillarning boshlarida aka-ukalar Ijevsk shahridagi qurol-aslaha zavodlari ustidan nazorat qilishar edi. Keyinchalik

ular Bokuda «Aka-uka Nobellarning neft ishlab chiqarish shirkatini» (1879) tuzadilar. Bu kompaniya mahsulotlari juda tez fursatda o'z xaridorlarini topdi. Shirkat neft qazib chiqarish, kerosin, benzin, parafin, soda mahsulotlari yetkazib berish bilan shug'ullanar edi.

Aka-uka Nobellar izlanardilar, kashfiyotlar qilardilar. Lyudvig dunyodagi eng birinchi tankerni loyihalashtirdi, birinchi sistemani qurdi, birinchilardan bo'lib neft quvurlarini ishlatdi. Alfred esa dinamit, portlatish detonatorini kashf qildi.

Shvetsiyada Boltiq dengizi bo'yida tankerlar quriladigan korxona ishga tushadi. Astraxanda verf quradilar. Aka-ukalar Yevropa va Amerikaning eng ilg'or texnika kashfiyotlaridan unumli foydalana olardilar.

XIX asr oxiriga kelib Nobellarning mablag'i sezilarli darajada oshdi. Rusiya neftining 90% i ular nazoratida edi. Bu borada aka-ukalar Rokfellerlarning «Standard oyl» kompaniyasidan ilgari borardilar.

Alfredning mehnatsevarligi, tashabbuskorligi, uddaburonligi o'z mevalarini berdi, o'limidan oldin u 355 patent, dunyoning yigirma mamlakatida 90 ga yaqin korxona egasi edi.

Garchi Nobel hayoti davomida atrof-muhitni xarob qiluvchi ko'pgina har xil portlovchi moddalarni kashf etgan bo'lsa-da, u tinchlik tarafdori edi. Olim bo'lishi bilan birga, u yaxshigina shoir ham edi. «Faqatgina adabiyot va fan insoniyat rivojining omili bo'la oladi», — deb hisoblardi Alfred. Nobelning o'limidan so'ng undan to'qqiz million dollarlik mablag' qoldi. Uning vasiyatiga binoan pullardan kelgan foyda kimyo, fizika, meditsina, adabiyot sohalariga ulkan hissa qo'shgan insonlarni mukofotlash uchun mo'ljallangan (keyinchalik iqtisod va tinchlik sohasida erishilgan ulkan yutuqlar uchun ham Nobel mukofoti beriladigan bo'ldi). Mukofot 1901-yilning 10-dekabridan boshlab topshirilib kelinayotir. Har yilning shu kuni Stokgolm konsert zalida Shvetsiya qiroli Nobel mukofotiga munosib topilgan odamlarni mukofotlaydi.

(«Nobel mukofoti laureatlari» kitobidan)

110-mashq. Nuqtalar o'rniga kerakli harflarni qo'yib ko'chirib yozing.

Mas...id , i...tido , g'i...jak , sara...jom , k...itansiya , oli...anob, ta...suf, istibdo..., muto...aa, me...yor, ta...jub , min...s, krep...eshin, parf...meriya, simpoz...um, vol...ybol, sup...rgi, majmu..., a...ditorya, suver...nitet.

111-mashq. Matnni o'qing, talaffuzi va imlosi bir-biridan farqlanadigan so'zlarga diqqat qiling. Gaplarni ko'chirib yozing.

TELEFAKS NIMANI BILDIRADI?

Fan va texnika taraqqiy etgani sari tilimizga ko'plab yangi so'z va atamalar kirib kelmoqda. Shulardan biri telefaks so'zidir. «Amerika» oynomasida yozilishiga qaraganda, bu so'z telefon va faksimil (asl nusxadan olingan tasvir) so'zlarining qisqartirilgan shaklidir. Bunda buyumning nomi yozilgan matn, fotosurat yoki chizma telefon simi orqali mijozlarga yetkaziladi.

Faks usuli bilan tasvirni uzatish uchun har ikki tomonda ham apparat bo'lishi lozim. Telefon simi orqali yuborilgan tasvir bir zumda (masalan, yapon apparatlarida 20 daqiqada) mijozning apparatiga o'rnatilgan qog'ozda paydo bo'ladi.

Faks apparatining turlari juda ko'p. Ulardan tijorat va budget ishlarida foydalanish mumkin.

(«Gulxan»dan)

112-mashq. Quyidagi qo'shma so'zlarning qanday yozilishini aniqlang va ko'chirib yozing.

Qirq — bo'g'im, qashqar—gul, chala — savod, xush — bichim, ish — yoqmas, omma — bop, millatlar — aro, tez — oqar, havo — rang, ayta — oladi, qayta — qurish, chanqov — bosdi, umum — davlat, odam — sifat, Tyan — Shan, Chil — ustun.

113-mashq. Quyidagi matnni ko'chirib yozing. Bosh harflarning ishlatilish o'rinlarini izohlang.

TURKISTON YULDUZI

Mahmudxo'ja Behbudiy Turkiston o'lkasining hur fikrli kishilaridan biri edi.

Behbudiy 1875-yili Samarqand shahrida dunyoga keldi. Keyinchalik Mahmudxo'ja Behbudiy arab, fors, rus va butun turkiy tillarning yetuk bilimdoni, yuksak didli yozuvchi, bilimdon o'qituvchi, jamoat arbobi va qiyossiz olim sifatida nom qozondi. O'rta Osiyo xalqlarining faxri bo'lgan bu buyuk alloma bizga o'zbek va tojik tillarida yozilgan «Muntaxabi jo'g'rofiyai umumiy» («Qisqacha umumiy geografiya»), «Kitob-ul-atfol» («Bolalar uchun kitob»), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Madhali jo'g'rofiyayi rusiy» («Rossiyaning qisqacha geografiyasi») singari o'lmas asarlarni tuhfa qilib qoldirdi. Behbudiy tomonidan qilingan ishlarni sanay bersak, ularning adog'iga yetmaymiz: u o'z hovlisida bepul maktab ochib, xalq bolalarini o'qitdi.

«Behbudiy nashriyoti»ni tashkil qilib, o'zbekcha darsliklarni chop ettirdi. Samarqand xalqi uchun maxsus kutubxona va qiroatxona ochdi. 1912-yili «Padarkush» pyesasini yozib, Qo'qon, Buxoro, Andijon, Kattaqo'rg'on, Namangan teatrlarida namoyish qildi. Behbudiyning isyonkorligini yaxshi bilgan Buxoro amiri 1919-yili uni Shahrisabzda qo'lga olib, xalqning haqiqiy farzandini «xalq dushmani» tamg'asi bilan o'ldirtirib yubordi.

(N.Karimov)

114-mashq. Matnni o'qing. Undoshlarning ishlatilish o'rinlarini tushuntiring.

HAYDOVCHILIK GUVOHNOMASI

Birinchi avtomobil Germaniyada paydo bo'ldi, lekin haydovchilarning no'noqligi tufayli tez-tez ko'ngilsiz voqealar ro'y bera boshladi. Shunda Germaniyada chiqadigan jurnallardan biri ajoyib bir taklif kiritdi. Bu taklifga ko'ra, politsiya mashina egasiga guvohnoma berishdan oldin uning mashina haydashni bilish-bilmasligini tekshirib

ko‘rishi va quvohnoma berishi kerak edi. Dunyoda birinchi haydovchilik guvohnomasi shu tariqa Germaniyada 1910-yildan boshlab joriy etilgan.

(«Ma‘rifat» gazetasidan)

115-mashq. Quyida berilgan so‘zlarni guruhlarga ajratib, jadvalni to‘ldiring.

o‘qibdi, og‘iz, ko‘ngli, tomosha, trolleybus, bog‘ga, Toshkent, ketdi, yozibdi, kutgil, qaytarman, borayotgan, xursand, ko‘rgali, burun, so‘roq, filologiya, monografiya, ko‘m-ko‘k, qip-qizil, eshittir.

Fonetik tamoyil	Morfologik tamoyil	Tarixiy-an‘anaviy tamoyil	Farqlash tamoyili
--------------------	-----------------------	------------------------------	----------------------

116-mashq. «O‘zbekiston — Yatanim manim» matnini o‘qing. Tagiga chizilgan so‘zlarni imlo qoidalariga ko‘ra tahlil qiling.

O‘ZBEKISTON — VATANIM MANIM

Vatan. Vatan, der edilar, na der edim bilmay oni,
Endi bilsam, Vatan erkan bu tanlarning shirin joni.
Bir jon emas, ey suvguli, tomirlarning qoni Vatan,
Sensan, bale, bilganlara jonlarning jononi, Vatan!

Ha, haqiqatan ham, ona yurt — oltin beshik. Vatan esa ostonadan boshlanadi. Ostonadan hatlab o‘tar ekanmiz, beixtiyor Vatan isini his qilamiz. Endi nish urib ko‘karib chiqqan ko‘kat ham, asrlar osha o‘z taftida qizdirgan quyosh ham, bir parcha tuproq ham bu — Vatan, bu — kindik qonimiz to‘kilgan qadamjo. U har bir inson uchun muqaddasdur. Vatan inson uchun misli Ka‘ba, u doimo shunga sig‘inadi va unga sajda qiladi. Vatan bu — moziyning qoni ila sug‘orilgan zamin. Bulbul gulsiz yashay olmaganidek, Vatan ham elsiz bo‘lmaydi. Elsiz Vatan xiyobondir.

Mening Vatanim O‘zbekistondir. U quyosh farzandi. Shuning uchun uning yeri oltin, havosi beg‘ubor, suvi shirin, xalqi ulug‘vordir. O‘zbekistonning — so‘lim bahori, jazirama yozi, mevalari dur va serhosil, kuzi iliq, qishi insonning bahri dilini ochadi. O‘zbekiston boylikka kon diyor. Uning bitmas-tuganmas zaxiralari bizning faxrimizdir. Xalqi esa ulug‘vor, buyuk va donishmanddir. O‘zining bir piyola choyi va bir og‘iz shirin so‘zini yerda qoldirmaydigan bu xalq azal-azaldan o‘zining mehnatsevarligi va mehmondo‘stligi bilan butun dunyoga dong taratib kelmoqda. Bugungi kunda O‘zbekiston jahon siyosiy hayotiga komil ishonch bilan kirib kelmoqda. Bu shaxdam qadamlar kelajakda, albatta, meva beradi.

(«Ma‘rifat» gazetasidan)

117-mashq. Uyga vazifa. Matnni o‘qing, so‘zlarning yozilishiga diqqat qiling.

Xatda gap ko'p. Maktubda maktubnavisning o'zi, ichki ruhiy olami to'la-to'kis namoyon bo'ladi. Yozgan xatiga qarab turib bexato aytish mumkin: bu odam sermulohaza, latif, dono, ishonuvchan, dilgir, kuyunchak, mehribon yo bo'lmasa shoshqaloq, ziqna, asabiy, qo'pol, qo'rs, dag'al, to'qimtabiat, befarosat, dali-g'uli, loqayd va hokazo.

Barmoqlarning ruhi va sehri bo'ladi. Ana shu sehr barmoqlar hamda qog'oz orqali boshqalarga ham o'tadi, ta'sir ko'rsatadi.

Xat o'zining nimasi bilan qadrli? Bu mujda, sog'inch, umid. Odamlar bir-birlaridan mehr-oqibat, taskin, tasalli, qalb malhami kutib yashaydilar. Bir-birlarining nonday arzanda so'zlarini, shevalarini, islarini sog'inadilar.

Birovga xat yozish botiniy, ruhiy ehtiyojdan tug'iladi. Bu juda ham o'ziga xos dil izhoridir.

Maktubnavislikning o'zi san'at.

(G'aybulla as-Salom)

Savol va topshiriqlar

1. Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
2. Fonetik hodisalar nima uchun ro'y beradi?
3. O'zbek (umumturkiy) so'zlarining boshi va oxiridagi tovush tuzilishi qanday?
4. So'z boshidagi qo'sh undoshlar qaysi tillarga xos va bunday noqulaylik og'zaki nutqda qanday bartaraf qilinadi?
5. So'z oxiridagi *sht*, *xt*, *rg* kabi qo'sh undoshlar qaysi tillarga xos va ular qanday talaffuz qilinadi?

OHANG

18-DARS. OHANG VA UNING NUTQDAGI AHAMIYATI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida ohang va uning nutqdagi ahamiyati yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni topqirlik, o'z fikrini boshqalarga to'laqonli yetkaza bilish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Mehnatdan qochish xor-u zorlik keltiradi.* Ushbu gapni o'qing. Undagi urg'uli o'rinlarni, pauzalarni toping va izohlang.

Og'zaki nutq oqimi bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar ketma-ketligidan iborat. **Bunday bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar qatori segment birliklar qatori hisoblanadi.** Lekin og'zaki nutqimiz faqat segment birliklardangina tashkil topmaydi. Bulardan tashqari, ketma-ket joylashgan va bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar qatori ustiga qo'yilgan ustsegment birliklarga ham ega bo'ladi va bu birliklar nutqimiz ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Ustsegment birliklar urg‘u, to‘xtam (pauza), nutqning emotsional bo‘yog‘i (darak, so‘roq, buyruq, his-hayajon) kabilarni o‘z ichiga oladi. Yuqorida ko‘rsatilgan ustsegment birliklarning jami nutq ohangini tashkil etadi.

Og‘zaki nutqimiz esa segment birliklar bilan ustsegment birliklarning o‘zaro munosabatidan iborat bo‘ladi. Ko‘pincha bunga imo-ishoralar, mimikalar qo‘shilib, nutqimizni yana ham ta’sirli, bo‘yoqdor qilishga xizmat qiladi.

URG‘U VA UNING NUTQDAGI AHAMIYATI

So‘zlarning bo‘g‘inlardan tashkil topishini aytib o‘tgan edik. Talaffuzda bo‘g‘inlar bir xil talaffuz qilinmaydi.

Ikki va undan ortiq bo‘g‘inlardan tashkil topgan so‘zlarning talaffuzida bo‘g‘inlardan biri ma’lum sababga ko‘ra boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz etiladi. Bu hodisa so‘z urg‘usi hisoblanadi.

Urg‘u yordamida nutq ko‘rkamlashadi, eshituvchiga yoqimli bo‘ladi, uni zeriktirmaydi. Turkiy, jumladan, o‘zbek tilida urg‘u o‘rniga ko‘ra ko‘chib yuruvchi urg‘u sanaladi. Masalan:

o‘rik, o‘rikzor — o‘rikzorlar — o‘rikzorlarga.

Ko‘rinadiki, o‘zbek tilida urg‘u, asosan, so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi va so‘zni gap tarkibida boshqa so‘zdan ajratish hamda so‘z fonetik tarkibini uyushtirish vazifasini bajaradi.

O‘zbek tiliga arab, fors-tojik, rus va boshqa yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlarda urg‘u barqaror o‘ringa ega. Bu urg‘uning o‘sha tillardagi ahamiyati bilan bog‘liqdir. Masalan: *tadbir, monitoring, reklama, tijorat, ma’lum, bahor* va h.k.

Urg‘u ma’no farqlash uchun ham xizmat qiladi.

bog‘lar — bog‘lar

hozir — hozir

yangi — yangi

etik — etik

akademik — akademik

Urg‘u ikkiga bo‘linadi: 1. So‘z urg‘usi. 2. Ma’no (frazaviy) urg‘usi.

So‘z urg‘usi so‘zdagi bo‘g‘inlardan biriga tushadi. *Akademik litsey, akademik shoir.*

Ma’no urg‘usi gapdagi ma’lum bir so‘zning boshqalariga nisbatan ta’kidlab, ajratib aytilishini ta’minlaydi. Masalan:

Samarqandda (boshqa biron-bir shaharda emas) afsonaviy obidalar ko‘p.

So‘zdagi bo‘g‘inlarning, gapdagi so‘zlarning boshqalardan kuchliroq talaffuz qilinishiga urg‘u deyiladi.

118-mashq. Quyida keltirilgan gaplardagi tagiga chizilgan soʻzlarning urgʻusini qoʻyib koʻchiring.

1. Derazamning oldida bir tup
Oʻrik oppoq boʻlib gulladi. (*H.Olimjon*)
2. Texnik ishlar shuncha koʻpayib ketdiki, bosh qashishga vaqt yoʻq.
3. Masal, asosan, epik asar turlaridan boʻlib, unda kishilar xarakteriga xos xususiyatlar hayvonlar va oʻsimliklarga koʻchiriladi.
4. Ey hurmatli, arzimni bir tinglasalar,
Mening hech bir gunohim yoʻq.
Menga gʻazab qilmasalar.
5. Olma eksa bogʻiga har kim,
Mehmoniga ol, ye, demasmi?
«Olma» mening mehmondoʻst xalqim
Odatiga yot soʻz emasmi?
6. Qani, ayt, maqsading nimadir sening,
Nega tilkalaysan bagʻrimni ohang,
Nechuk kerak boʻldi senga koʻz yoshim,
Nechun kerak rubob, senga shuncha gʻam.
7. Jahonda ikki dilbarning biri sensan, biri Laylo,
Jahonda ikki oshiqning biri menman, biri Majnun.

119-mashq. Matnni koʻchirib oling. Birinchi va ikkinchi gapdagi soʻzlarning qaysi boʻgʻinlariga urgʻu tushayotganligini toping va qoʻying.

Rivoyat qilishlaricha, Mashrabning onasi unga homiladorligida qoʻshnilarning uzumidan soʻramasdan yemoqchi boʻladi. Shu payt ona qornidan: «Onajon, luqmayi haromni yemang, bogʻning egasini rozi qilib, keyin uzumni yeng», degan ovoz eshitilibdi. Hali tugʻilmagan Mashrab haromdan hazar qilgan. U tugʻilgandan soʻng ham shu eʼtiqodida qoldi. Shoir koʻz ochib gʻaddor muhtojlikni koʻrdi. Qashshoqlik va benavollik, xoʻrlik va nohaqlik shoir qalbini iztirobga solaverdi. U qancha yuksaklikka intilgan sari, haqiqat undan yiroqlashdi. Gumrohlik va adolatsizlik, firib-u nayrang shoirni tigʻ yalangʻochlab qarshi oldi. Shoir nohaqlikka qarshi chiday olmadi, u yovuzlikni, johillikni, adovatni parchalash uchun kurashdi. Qalandar qiyofasida, darvesh qiyofasida: boshda kuloh, egnida xirqa, qoʻlida aso, yelkasida xurjun bilan haq va adolat izlab yurt kezdi. Mudroq qalblarni bir chaqin boʻlib uygʻotdi. Oʻz vujudiga qarshi isyon koʻtardi.

(*Rivoyatlardan*)

120-mashq. Quyidagi soʻzlarning qaysi boʻgʻiniga urgʻu tushayotganligiga diqqat qiling, ularning talaffuzidagi oʻziga xosliklarga eʼtibor bering.

Ziyoli, mustamlakachilik, mansabparast, korxona, brokerlik, anjuman, telefaks, iqtisodiy, anhor, moviylik, oʻzbilarmonchilik, vatanparvar, yaltiroq, huzurbaxsh, nashriyot, magʻlubiyat, qardoshlarcha.

121-mashq. «Halollik nima?» mavzusida matn tuzing va matndan ayrim soʻzlarni tanlab, ularga tushayotgan urgʻuni belgilang.

122-mashq. Quyida berilgan matnni oʻqing, soʻzlardagi urgʻu tushayotgan boʻgʻinlarni aniqlab, matnni koʻchirib yozing (uyga topshiriq).

KROSSVORD IXTIROCHISI HAQIDA

Kunlardan bir kuni Janubiy Afrikadagi Keptaun shahar roʻznomasining muharriri mahalliy qamoqxonadan maktub oldi. Unda gʻalati toʻrtburchaklar — kvadratlar tasvirlangan boʻlib, har bir katak ichiga bittadan harf joylashtirilgan edi.

— Janob, — deb yozgandi xat muallifi, — men qamoqda oʻtirib bir oʻyin topdim. Uni krossvord deb atadim. Agar lozim topsangiz, buni roʻznomangizda eʼlon qilsangiz ...

Muharrir avvaliga maktubga eʼtibor bermadi, kechqurun doʻstlari bilan yigʻilgan paytida shunchaki ermak uchun xatni ularga olib koʻrsatgan edi, yangilikka oʻch odamlar mazkur oʻyinining mohiyatini tushunib yetib, qamoqxonadagi mahbusning aql-zakovatiga qoyil qolishdi.

Muharrirga esa qamoqxonaga borib, krossvord ixtirochisi bilan tanishishga toʻgʻri keldi. Maʼlum boʻlishicha, u avtomobil halokatiga uchrab qamalgan Viktor Orveli ismli kishi ekan. Krossvord roʻznomada bosilib chiqqach, unga hamma qiziqib qoldi. Oʻyin butun dunyo boʻylab tarqalib ketdi.

Krossvord boshqotirmaning bir turi boʻlib, u ingliz tilida *kross* — «krest» va *word* — «soʻz» degan maʼnolarni bildiradi.

(«Bu kim? U nima? Bolalar ensiklopediyasi»dan)

123-mashq. Soʻz yasash va orfografiyaga oid quyidagi grammatik topishmoqlarga javob toping.

1. Tovush emas, harf emas,
Tanho anglatmas maʼno.
Asoslarga qoʻshilib,
Bildirar yangi maʼno.	8. Boʻtaloq ham qoʻzichoq,
Uycha, jonli qoʻgʻirchoq.
Qaysi qoʻshimchalar bor
Bu soʻzlarda oʻylab boq?
2. Soʻzga yangi maʼno bagʻishlar,
Yangi maʼno, jilo bagʻishlar.
Nimaligin donolar topsin,
Misol bilan ham isbotlasin.	9. Soʻz yasamas, qoʻshimcha,
Xizmati bor olamcha.
Soʻz maʼnosi oʻzgartar
Ular qaychi, suvchi.
3. Tanga, senga, Vatanga,
Yanga, tunga, ham elga.
Joʻnalish kelishikning
Qoʻshimchasi qaysi-ga?	10. Kimningdir oʻsgan sochi,
Oʻylab koʻring-chi, Toʻychi
Qaysi-si soʻz yasovchi?
4. Terma, terim, terimchi,	10. Oʻrinda bor, oʻrnida yoʻq,

Qanday soʻzlar toping-chi?	Boʻyinda bor, boʻynida yoʻq.
5. Tara-taroq, yangra-yangroq Tara boʻlar nega taroq? Yangra boʻlar nega yangroq.	11. Bir ming, sening noning, Taning, koning, Qoʻshimchani oʻylab toping.
6. Soʻzlar bor yozma nutqda Kichik birinchi harfi. Gap boshida kelganda, Ulgʻayar kichik harfi?	12. Tub, yasama boʻladi, Qoʻshma-yu juft boʻladi. Predmet, harakat, belgi Maʼnosin bildiradi.
7. Asos bilan yasovchi Qoʻshimchadan iborat. Misol boʻladi «Suvchi», Nomi nima, toping-chi?	14. Noning ham paxtazoring, Quyoning ham quvoning. Maʼnoli qismlarni Soʻzlardan oʻylab toping.

(R. Sirojiddinov)

BOʻGʻIN VA UNING TURLARI

Biz soʻzlarni talaffuz qilayotganimizda, oʻpkadan chiqayotgan havo oqimi boʻlinib-boʻlinib chiqadi. Bu boʻlinish tovush yoki tovushlar yigʻindisi shaklida boʻladi. Ana shu hodisa tilda boʻgʻin deb yuritiladi.

Bir havo zarbi bilan aytilgan tovush yoki tovushlar yigʻindisiga boʻgʻin deyiladi.

Savod chiqarishda va yozuvda boʻgʻin juda katta amaliy ahamiyatga ega. Boʻgʻinni tashkil qilishda unli va undosh tovushlar xilma-xil kombinatsiyalarda bir-birlariga qoʻshiladilar.

Masalan:

unli — undosh: *ol, uy, il...*

undosh — unli: *ha, ma, na...*

unli — undosh — unli: *ola, una, ura...*

undosh — unli — undosh: *bir, til, kir...*

undosh — unli — undosh — unli: *vafo, qora, bola...*

undosh — unli — undosh — unli — undosh: *bodom, gʻazab, lobar* va hokazo.

Oʻzbek tilidagi soʻzlar *kel, bur, suv* kabi bir boʻgʻinli, *osmon, qadrdon, iqbol* soʻzlaridek ikki boʻgʻinli, *kelajak, xayolot, muhabbat* singari uch boʻgʻinli, *yotoqxona, gumburlamoq, xoinona* kabi toʻrt boʻgʻinli, *radiokarnay, gultojixoʻroz, abadiylashtirmoq, qurolsizlantirish, aytolmaganliklaringizdandir-da* kabi besh va undan ortiq boʻgʻinli boʻladi.

Soʻzlar unli tovush bilan tugasa, bunday boʻgʻinga ochiq boʻgʻin, undosh tovush bilan tugasa, yopiq boʻgʻin deb ataladi.

Masalan: a) *dala, tabaqa, havo, ...*; b) *turp, qor, shayton, ...*

124-mashq. O'quvchilar hayotidan olingan quyidagi qatralarni o'qing. So'zlarni bo'g'inlarga ajratib ko'chiring.

- Menga ruchkangizni berib tursangiz, — deb iltimos qildi singil akasidan.
- Nega o'zingniki bilan yozmayapsan? — deb so'radi akasi.
- Meniki ko'p xato qilyapti, — deb javob berdi singlisi.
- O'qituvchi o'quvchidan so'radi:
- O'g'irlamoq fe'li o'tgan zamonda qanday tuslanadi?
- O'g'irladi.
- Kelasi zamonda-chi?
- Qamoqda ...

125-mashq. Quyidagi so'zlarni bo'g'inlarga ajratib ko'chiring.

Harf, shogird, manba, sunbul, tinglamoq, ko'ngil, qalb, singil, jingalak, dekabr, kiosk, teleks, faks, juft, mustaqillik, xushchaqchaqlik, ma'ruza, jahl, albom, mudofaa, taassurot.

126-mashq. Uyga vazifa. Quyidagi hikoyachani o'qib, so'zlarni bo'g'inlarga ajratib yozing.

KO'P TILNI BILUVCHILAR BAHSI

Brusselda qiziq tanlov bo'lib o'tdi. Unda G'arbiy Yevropa mamlakatlaridagi poliglotlar — ko'p tilni biluvchilar o'zaro kuch sinashdilar. Poliglotlar uchun eng kamida 9 ta tilni bilish (bunga lotin va esperanto tillari kirmagan) shart qilib qo'yildi.

Tanlov tashkilotchisi, Belgiyaning Xassalte shahridagi zamonaviy tillarni o'rganish markazining boshlig'i E. Xarmansning ta'kidlashicha, bu musobaqa sportchilarning ko'pkurashi shaklida uyushtirilgan. Hakamlikka esa baholanadigan til ona tilisi bo'lgan til sohiblari taklif qilingan.

Bu tanlovda Buyuk Britaniya vakili, o'rta maktab o'qituvchisi D. Xer g'olib chiqqan. U 23 ta tilda erkin gaplasha olar ekan.

Savol va topshiriqlar

1. Segment birliklar deganda nimani tushunasiz?
2. Ustsegment birliklar nima?
3. Ohang nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Bir jumla tuzib, unga ohang jihatidan tavsif bering.
5. Bo'g'in deb nimaga aytiladi?
6. Ochiq va yopiq bo'g'inlar haqida gapirib bering.
7. Bo'g'inlarning tashkil topishida unli va undosh tovushlar qanday rol o'ynaydi.
8. Urg'u nima?
9. So'z urg'usi haqida gapirib bering.
10. Ma'no urg'usi deganda nimani tushunasiz?

ORFOGRAFIYA VA PUNKTUATSIYA

19-DARS. O‘ZBEK TILINING YANGI IMLO QOIDALARI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida yangi imlo qoidalarini yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni do‘stlik va qardoshlik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Quyida xato berilgan gapni imlo qoidalariga muvofiq daftaringizga ko‘chiring. So‘zlarning aytilishi va yozilishidagi farqlarni tushuntiring: *Xaqiyyat tikanliy gulga o‘xshaydi, xidlashni bilmagan-larni bunniga sanchiladi.*

Yozuv har bir xalqning ma‘naviy boyligi, yuksak madaniyatga erishganligining o‘ziga xos ko‘rinishi sanaladi.

So‘zlarning yozilishidagi barqarorlik, qat’iylik millatni yakdillikka, ma‘naviy jipslikka yetaklaydi. Shu ma’noda har bir xalq o‘z tilining imlo qoidalarini ishlab chiqadi, uni amaliyotga tatbiq etadi.

Kirill yozuviga asoslangan imlo qoidalarimiz 1956-yilda tasdiqlangan edi. Davr o‘tishi bilan u eskirdi, amaliy ehtiyojlarimizga javob bermay qoldi. Shu bois, 80-yillarning boshlaridayoq uni yangilashga urinishlar boshlandi.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, mustaqillikning qo‘lga kiritilishi yangi imlo qoidalarini ishlab chiqish uchun qulay imkoniyat yaratdi. Lotin yozuviga asoslangan yangi alifboning joriy etilishi esa bu jarayonni yanada tezlashtirib yubordi. Shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1995-yilning 24-avgustida 339-sonli «O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida» qaror qabul qildi. U 82 banddan iborat bo‘lib, quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:
 - a) unlilar imlosi (1—7-bandlar);
 - b) undoshlar imlosi (8—32-bandlar).
2. Asos va qo‘shimchalar imlosi (33—37-bandlar).
3. Qo‘shib yozish (38—50-bandlar).
4. Chiziqcha bilan yozish (51—56-bandlar).
5. Ajratib yozish (57—56-bandlar).
6. Bosh harflar imlosi (66—74-bandlar).
7. Ko‘chirish qoidalarini (75—82-bandlar).

UNLILAR IMLOSI

Yangi imlo qoidalarida unli harflarning yozilishiga keng o‘rin ajratilgan.

A *a* harfi *savol, zamon, bahor* so‘zlarida «*o*» kabi aytilsa ham har vaqt «*a*» yoziladi.

O o harfi boshqa tillardan kirgan quyidagi soʻzlarda «a» singari talaffuz etiladi, biroq hamisha «o» yoziladi: *kollej, monitoring, dekoratsiya, omonim, okulist* va h.k.

Shuningdek, o baʼzan oʻ kabi aytilishi ham mumkin, lekin baribir «o» yozilaveradi: *tonna, noyabr, boks, tort* va h.k.

Ii harfi bilan, *bilim, til, tilak, har xil, qism* kabi soʻzlarda qisqa aytiladi va «i» yoziladi, *badiiy, ommaviy, Lutfiy singari* soʻzlarda «i» choʻziq aytiladi, lekin doimo «iy» yoziladi.

Uu harfi yutuq, butun, tovuq, sovuq, sovun kabi soʻzlarda «i»ga monand talaffuz etilsa-da, qoidaga binoan «u» yoziladi.

Oʻoʻ harfi oʻzbek, oʻlka, oʻsimlik kabi soʻzlarda old qator, oʻrta-keng, lablangan unli tovushni ifodalash uchun yoziladi.

E e harfi eʼlon, ehtirom, feʼl, bermoq, meros, mone, tole, kofe kabi soʻzlarda old qator, oʻrta-keng, lablanmagan unli tovushni ifodalash uchun yoziladi:

«e», «ё», «ю», «я» harflari yangi alifboda quyidagicha yoziladi:

e: yetti, yetmish, yetim;

yo: yolgʻiz, yomon, yongʻoq;

yu: yulduz, yumshoq, yumuq.

ya: yakka, yangi, yaroqsiz.

Milliard, material, million, radio, ukrain, said, doim, shoir, teatr, okean singari soʻzlar talaffuzida unlilar orasida «y» undoshi qoʻshib aytilsa-da, yozuvda tushib qoladi.

Taassurot, taalluqli, taajjub, matbaa, saodat, maorif, muomala, inshoot kabi soʻzlar oʻrtasidagi unlilar yozuvda saqlanadi.

UNDOSHLAR IMLOSI

1. «B» tovushi *borib, javob, hisob, bob, xitob* kabi soʻzlarda «p», *qibla, tobla* soʻzlarida «v» tarzida aytilsa ham «b» yoziladi.

2. *Avtomat, avtobus, avtomobil* kabi soʻzlarda «v» tovushi «f» tarzida talaffuz qilinsa-da, doimo «v» yoziladi.

3. *Fursat, fizika, fabrika, fahm-farosat, fasl* singari soʻzlarda «f» tovushi «p» kabi aytiladi, lekin asliga muvofiq ravishda har doim «f» yoziladi.

4. *Obod, ozod, faryod, tadbir, tadqiqot* kabi soʻzlarda «d» tovushi «t» tarzida aytilsa-da, har vaqt «d» yoziladi.

5. *Iztirob, tuzsiz, boʻzchi* soʻzlarida «z» tovushi «s» kabi aytiladi, biroq hamisha asliga mos ravishda «z» yoziladi.

6. J j harfi *jon, jahon, juma, gʻijjak, vaj* soʻzlarida til oldi, jarangli, portlovchi «j», *jurnal, ajdar, garaj, tiraj* soʻzlarida esa til oldi, jarangli, sirgʻaluvchi «dj» undosh tovushini ifodalash uchun yoziladi.

7. Sh sh harfi *shahar, shimol, shoshmoq, osh, bosh* kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, sirgʻaluvchi tovushni ifodalash uchun yoziladi. Sh harfi ikki tovushni ifodalasa, oraga tutuq belgisi qoʻyiladi: *Isʼhoq, asʼhob* kabi.

8. Ch ch harfi *chumoli, choy, achchiq, soch* kabi soʻzlarda til oldi, jarangsiz, qorishiq undosh tovushni ifodalash uchun yoziladi.

9. R r harfi *rahmat, rahm, diyor*; L l harfi *lola, bol, olmoq*; N n harfi *non, ona, osmon*; G g harfi *gul, ega, eg*; Kk harfi *kam, ikki, tok*; Y y harfi *yetti, yuz, dunyo, toy*; Ng ng harfi *koʻngil, tong, ong*; Q q harfi *qizil, oq, aql*; Gʻ gʻ harfi *gʻoz, ogʻa, togʻ*; X x harfi *xalq,*

axborot, baxt; H h harfi *hamma, hosil, ehson, isloh* kabi soʻzlardagi muayyan tovushlarni ifodalash uchun yoziladi.

10. *Farzand, band, poyezd* soʻzlaridagi «*d*» undoshi, *goʻsht, past, artist* soʻzlaridagi, «*t*» undoshi talaffuzda tushib qolsa ham yozuvda doimo ifodalanadi.

11. Xuddi shuningdek, *metall, kilovatt, kongress* kabi soʻzlar oxiridagi qoʻsh undoshlardan biri talaffuzda tushirilib qoldirilsa ham yozuvda hamisha ifodalanadi.

12. Tutuq belgisi *aʻlo, taʻlim, eʻlon, sheʻr, feʻl* kabi soʻzlarda unlidan keyin kelib, uning choʻziqroq aytilishini taʼminlaydi.

13. *Moʻjiza, moʻtadil, moʻtabar* kabi soʻzlarda *oʻ* unlisi choʻziqroq aytiladi, lekin tutuq belgisi qoʻyilmaydi.

14. *Sanʻat, inʻom, masʻul* kabi soʻzlarda unlidan oldin qoʻyilib, uning undosh tovushdan ajratib aytilishini taʼminlaydi.

127-mashq. Soʻzlarni oʻqing. Undosh harflarning yozilish oʻrinlariga diqqat qiling.

Javob, xitob, kitob, borib, tub, piyoz, piyola, daryo, obod, ozod, yod, fojia, fotoalbom, futbol, gazeta, geografiya, gilos, hayot, xohlamoq, shoh, xona, taxta, baxt, dorixona, jigar, koreys, jirafa, jurnal, kariyes, koʻklam, lafz, laylak, mablagʻ maʼno, jumboq, namuna, nomzod, qabul, qishloq, qogʻoz, ruxsat, rubob, arra, salomat, saʻva, sergak, tavoze, tahsil, tarozi, vazir, veksell, yomgʻir, yetmish, yarim, zamin, izzat, shisha, shukur, sham, chin, chumchuq, chuqur.

128-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni oʻqing. Undosh harflarning yozilish oʻrinlariga eʼtibor qiling.

Chin doʻstlikka hasad begonadir. (*F. Laroshfuko*) Farovonlik istasang, baxtli boʻlganingda ham doʻst-yor orttir — dengiz toʻlib-toshsa ham daryo suviga muhtojdir. (*Hind hikmati*) Dono boʻlmoq uchun bilimsizdan ham oʻrganmoq berak. (*Kaykovus*) Kuchni ishga solish badanni, shu bilan birga, ruhni ham chiniqtiradi. (*A.N. Radishchev*) Agar qiziqsang, quloq bilan butun jahonni tinglash mumkin. Beparvo boʻlsang, oʻz uyingda oʻtgan sirdan ham voqif boʻlolsan. (*Oybek*) Yolgʻon oʻrmonga oʻxshaydi: oʻrmonga qanchalik kirib boraversang, undan chiqib olish ham shunchalik qiyinlashaveradi. (*A.P. Chexov*)

Kamtar boʻl, barchani etgil bahramand,
Sening ham martabang boʻlgʻusi baland.
Urugʻ aralashib avval tuproqqa,
Soʻngra boʻy choʻzadi osmon-falakka.

(*A. Jomiy*)

Savol va topshiriqlar

1. Imlo qoidalarini deb nimaga aytiladi?
2. Unlilar imlosi deganda nimani tushunasiz?

3. Undoshlarning imlosidagi xarakterli o‘rinlar haqida so‘zlang.

20-DARS. ASOS VA QO‘SHIMCHALAR IMLOSI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida asos va qo‘shimchalar imlosi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni sadoqat va vafodorlik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Qaymoq, burun, o‘rin* so‘zlariga egalik qo‘shimchalarini qo‘shing. O‘zakda sodir bo‘layotgan o‘zgarish haqida so‘zlab bering.

1. *a* unlisi bilan tugagan fe‘llarga -v, -q, -qi qo‘shimchalari qo‘shilganda *a* unlisi *o* aytiladi va shunday yoziladi: sayla — saylov, qayna — qaynoq, sayra — sayroqi.

Shuningdek, *o‘qi* — *o‘quvchi*, *sovi* — *sovuq*, *to‘qi* — *to‘quvchi* so‘zlarida *i* unlisi *u* ga aylanishi mumkin.

2. *K* harfi bilan tugagan so‘zlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilsa, ular *g* va *g‘* ga aylanadi: *yurak* — *yuragi*, *bilak* — *bilagim*, *tilak* — *tilagim*; *buloq* — *bulog‘im*, *quloq* — *qulog‘ing*, *qishloq* — *qishlog‘i* kabi. *Erki*, *ishtiroki*, *huquqi*, *ravnaqi* singari so‘zlarda bunday holat kuzatilmaydi.

3. *Singil*, *o‘rin*, *ko‘ngil*, *og‘il*, *shahar* kabi sozlarga egalik qo‘shimchasi, *qayir*, *ayir* so‘zlariga nisbat yasovchi qo‘shimcha, *ikki*, *olti*, *yetti* so‘zlariga jamlovchi son hosil qiluvchi qo‘shimcha qo‘shilsa, asosda tovush tushishi hodisasi ro‘y beradi.

4. *U*, *shu*, *o‘sha* kabi olmoshlarga -da, -dan, -day, -dagi, -dosh, -cha qo‘shimchalari qo‘shilsa, bitta *n* orttiriladi, aksincha, *men*, *sen* olmoshlariga -ni va -ning qo‘shimchalari qo‘shilsa, bitta *n* tushirib qoldiriladi: *bunda*, *shundan*, *o‘shancha*, *meni*, *sening* kabi.

5. *Parvo*, *obro‘*, *mavqe* so‘zlariga egalik qo‘shimchalari (I va II shaxsda) qo‘shilsa, bitta *y* tovushi orttiriladi va shunday yoziladi: *parvoyi*, *obro‘yim*, *mavqeyim* kabi.

6. -boz, -bon qo‘shimchalari -vos, -von kabi aytilsa-da, doimo asl shakli bo‘yicha yoziladi: *dorvoz*, *bog‘bon* kabi.

7. -dir nisbat yasovchi qo‘shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo‘g‘inli so‘zlarga qo‘shiladi: *yondir*, *bordir*, *quvdir* kabi (kel so‘zi bundan mustasno), qolgan o‘rinlarda -tir shaklida aytiladi va shunday yoziladi: *ektir*, *quyultir*, *kestir* kabi.

8. -ga, -gacha, -gach, -guncha, -gani, -gudek, -gan, -gin, -gina qo‘shimchalari uch xil aytiladi va yoziladi ertaga, ertagacha, borgach, borguncha, borgudek, borgan; eshikka, eshikkacha, chiqqach, chiqquncha, chiqqani kabi.

Eslatma: *bargga*, *pedagogga*, *bug‘ga*, *sog‘ga*, *og‘gan*, *sig‘guncha* so‘zlari bunga kirmaydi.

129-mashq. So‘zlarni o‘qing. Asosda qo‘shimcha qo‘shilishi natijasida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni belgilang.

Angla, sanoqsiz, yashovchan, pasaymoq, susaymoq, yig'loqi, dumaloq, qaynoq, sayroqi, so'roqsiz, o'rna, qulog'i, bo'yog'i, tomog'i, tilagi, yuragi, shahrimiz, ko'ngli, singlisi, mening, undan, bunday, ekkani, eshikka, bog'ga, boqquncha, ekkuncha, chohga.

130-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o'qing. So'zlarning asos qismida bo'layotgan tovush o'zgarishlarini belgilang.

Birovning narsasini so'roqsiz ravishda olish kechirilmas gunoh sanaladi. Fevral oyiga kelib sovuqning shashti biroz pasaydi. Xalqimizning tilagi bitta — tinchlik. Shahrimiz qiyofasi mustaqillik yillarida keskin o'zgarib ketdi. O'zbekiston — Vatanim mening. Bunday ozod va obod mamlakatni bobolarimiz orzu qilishgan, xolos. O'zbekistonning xalqaro obro'yi kundan kunga oshib bormoqda. Dam olish kuni bog'ga ko'chat ekkani bordik. Sportchilarimizning olimpiada o'yinlaridagi ishtiroki hammamizni quvontirdi. Xalqimizning erki o'z qo'lida.

Savol va topshiriqlar

1. Egalik qo'shimchalari qo'shilganda qanday so'zlarda tovush o'zgarishlari ro'y beradi?
2. Kelishik qo'shimchalarining qo'shilishi natijasida asosda ro'y beradigan o'zgarishlar haqida so'zlab bering.
3. *Ikki, olti, yetti* so'zlariga jamlovchi son yasovchi qo'shimchalarni qo'shing. Tovush o'zgarishlariga diqqat qiling.

21-DARS. QO'SHIB YOZISH VA AJRATIB YOZISH

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida so'zlarning qo'shib va ajratib yozilishi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni milliy qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *Adolatparvar, otboqar, kamchiqim, Shimoliy Amerika* so'zlarining yozilishini izohlang.

2-topshiriq. *Har, hech, bir, alla* so'zlari ishtirokida qo'shma so'zlar hosil qiling va ularning yozilishini izohlang.

1. *Xona, noma, poya, bop, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab* kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *oshxona, tabriknoma, bedapoya, hammabop, xushbichim, hamshahar, qo'ymijoz, maymunsifat, kamhosil, umumdavlat, bug'doyrang* va h.k.

2. *-r, -ar, -mas* qo'shimchasi bilan yasalgan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *o'rinbosar, buzoqboqar, ertapishar, ishyoqmas* kabi.

3. Narsani boshqa bir narsaga qiyoslash orqali hosil qilingan qo'shma otlar va sifatlar qo'shib yoziladi: *toshbaqa, oybolta, qo'yko'z, sherdil, otquloq* singari.

4. Narsaning rangi, mazasi, nima uchun mo'ljallanganligi kabi ma'nolarni bildiruvchi qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *ko'ksulton, oqbo'sh, achchiqtosh, ko'zoynak, suvilon* kabi.

5. Ikkinchi qismi turdosh ot yoki *obod* so'zi bilan yasalgan joy nomlari qo'shib yoziladi: *Oqtepa, Uchqo'rg'on, Davlatobod, Xo'jaobod* kabi, lekin *Markaziy Osiyo, Ko'hna Urganch, G'arbiy Yevropa* kabi joy nomlari ajratib yoziladi.

6. Ruscha, baynalmilal yoki tarjima qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *telestudiya, fotoapparat, radioto'lqin, etektrarra* kabi.

7. Qisqartma so'zlar har doim qo'shib yoziladi: O'zMU, ToshDPU.

AJRATIB YOZISH

1. Qo'shma fe'l, shuningdek, ko'makchi fe'lli qo'shilmalar doimo ajratib yoziladi: *kirib chiqdi, olib keldi, oshkor etdi, aytib qo'ya qoldi, o'qib chiqdi* kabi.

2. *Har, hech, bir, u, shu, o'sha, hamma* kabi so'zlar o'zi birikib kelgan so'zdan ajratib yoziladi: *har kim, hech narsa, bir zum, bu yerda, o'sha joyda, hamma vaqt* kabi.

3. Ko'makchilar o'zi bog'langan so'zdan ajratib yoziladi: *Vatan uchun, siz bilan, shahar tomon.*

Eslatma: bilan va uchun ko'makchilarining qisqargan la va chun shakli chiziqcha bilan yoziladi: onam-la, sen-chun singari.

4. Sifatning ortirma darajasini yasovchi *to'q, och, tim, tang, jiqqa* kabi so'zlar ajratib yoziladi: *tim qora, och ko'k, to'q sariq* kabi.

5. Qo'shma sonlar ajratib yoziladi: *o'n to'qqiz, bir yuz yigirma besh, ikki ming birinchi* va hokazo.

6. *Yildan yilga, kundan kunga* kabi ko'rinishdagi birliklar ham ajratib yoziladi.

7. *Nuqtayi nazar, tarjimayi hol, dardi bedavo* kabi izofali birikmalar ham ajratib yoziladi.

131-mashq. So'zlarni qo'shib yoki ajratib yozish qoidalari asosida ikki guruhga bo'lib ko'chirib yozing.

Ko'z//oyinak, sotib//olmoq, alla//qachon, shu//yerga, baland//parvoz, xom//semiz, tinchlik//sevar, umum//davlat, shaharlar//aro, shirin//so'z, jigar//rang, besh//kokil, otash//qalb, g'ayrat//qilmoq, bilag//uzuk, Yakka//saroy, Olti//ariq, Qum//qo'rg'on, Sot//voldi, kino//yulduz, radio//markaz, tele//tanlov.

132-mashq. Gaplarni o'qing. So'zlarning qo'shib yoki ajratib yozilayotganiga diqqat qiling.

Guzar olato'polon bo'ladi. Guzar olatasir bo'ladi. El oqkaltak-qorakaltak bo'ladi. Farg'onani oqpodsho bosadi. Oqpodsho shahar oralaydi. (*T. Murod*) Ikki kun burun Qumariqqa ketgan edi. (*A. Cho'lpon*) Poytaxt atrofidagi ko'plab so'lim manzillarga boradigan avtobuslar shu yerdan jo'naydi: Parkent, So'qoq, Kumushkon, Oqtosh, Chimyon, G'azalkent, Sijjak. (*E. A'zamov*) Mahallamizda ikkita masjid, bitta choyxona, ikkita baqqollik bor. Masjidning bittasi — Tikanlimozorda, ikkinchisi — Yetimmasjid

Qo'rg'ontagida. (*G'. G'ulom*) Oybulok — yurt. Yurtni tashlab ketib bo'lmaydi. (*Sh. Bo'tayev*) Millatlararo munosabatlar masalasi murakkab va hal qilinishi dolzarb muammolardan biridir. (*E. Vohidov*)

133-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qing. Unli harflarning yozilish o'rinlariga diqqat qiling.

Salomlashish — qadimiy odat. Dunyodagi barcha madaniy xalqlar o'zaro insoniy muloqot — muomala-munosabatni salomdan boshlashadi. Har bir xalqning salomlashish bilan bog'liq o'z urf-odatlarini bor. Hindlar qo'l kaftlarini birlashtirgancha, peshonalariga tirab, afg'onlar yuzlarini yuzlariga suykagancha kift urishtirib salomlashsa, inglizlar bosh kiyimini olib, yengil ta'zim qilishadi.

Biz, o'zbeklar, barcha islom dunyosi xalqlari singari bir-birimizni ko'rganimizda «assalomu alaykum» deya, qo'l olishib ko'rishamiz.

Xalqimizning o'ziga xos tabiatini, lutfkorligini, urf-u odatlarini hammamizga jonday aziz, qadrdon bo'lib qolgan «Salom» so'zisiz tasavvur qilolmaymiz.

Odamning kimligini uning salomi belgilaydi.

(*M. Sattor*)

Savol va topshiriqlar

1. Qanday so'zlar qo'shib yoziladi?
2. Qanday so'zlar ajratib yoziladi?
3. Chiziqcha bilan yoziladigan so'zlarga misollar keltiring.

22-DARS. BOSH HARFLAR IMLOSI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida bosh harflar imlosi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni buyuk shaxslarning ishlariga hurmat, ularning ishlarini davom ettirish uchun kurashish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Ota-onangizning ismi va familiyasini, tug'ilgan joyingizning nomini daftaringizga yozing. Ularning nima sababdan bosh harflar bilan yozilayotganini izohlang.

1. Kishilarning ismi, otasining ismi, familiyasi, taxallusi bosh harf bilan yoziladi: *Sobirov Zokirjon Shukurjonovich, Abdurauf Fitrat* kabi.

2. Mamlakatlar, shaharlar, qishloqlar, shaharchalar, daryo, dengiz, tog', tepa, adir nomlari ham bosh harf bilan yoziladi: *Hindiston, Muborak, Urgut, Tentaksoy, Qo'ng'irtog', Qashqadaryo, Qora dengiz* va hokazo.

3. Korxona, tashkilot, muassasa nomlari, adabiyot va san'at asarlari, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari, transport vositalarining nomlari bosh harf bilan yoziladi: «*Malika*» firmasi, «*Sharq*» nashriyot-matbaa konserni, «*O'zqishloqxo'jmashxolding*» kompaniyasi, «*Damas*» avtomobili, *Ko'kdumaloq kompressor stansiyasi, Xorazm chanqovbosti*

ichimliklar zavodi, Qizilqum fosforit kombinati, «Amudaryo» jurnali, «Shaytanat» asari va hokazo.

4. Muhim tarixiy sanalar va bayramlar nomi bosh harf bilan yoziladi: *Mustaqillik kuni, Navro'z bayrami, Xotira kuni.*

5. Oliy darajadagi davlat tashkilotlari, xalqaro birlashmalar nomi bosh harf bilan yoziladi: *O'zbekiston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Raisi, Yevropa Ittifoqi Kengashi* kabi.

6. *Mudofaa vazirligi, Davlat test markazi, «Umid» jamg'armasi, Xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi* kabi tashkilotlar nomining birinchi harfi bosh harf bilan yoziladi.

7. Oliy darajadagi unvonlar va mukofotlar nomi tarkibidagi so'zlar har biri bosh harflar bilan yoziladi: *«O'zbekiston Qahramoni» unvoni, «Oltin Yulduz» medali.*

Shuningdek, *«Sog'lom avlod uchun» ordeni, «Shuhrat» medali* singari mukofotlarning birinchi so'zi bosh harf bilan yoziladi.

8. Har bir gap bosh harf bilan boshlanadi: *Har qanday intilish, izlanish, ijod xalq manfaatlariga xizmat qilsagina u qadrlidir. (A. Oripov)*

134-mashq. Matnni o'qing. Bosh harflarning ishlatilish o'rinlarini izohlang.

Ahmad Yassaviy Turkiston (hozirgi Janubiy Qozog'iston)dagi Yassi shahrida tavallud topdi. Uning otasi Ibrohim Turkistonning taniqli shayxlaridan edi.

Yosh Ahmad dastlab Arslon bobodan, so'ngra Buxoroda Yusuf Xamadoniydan tahsil oldi. Tasavvuf ilmi bilan jiddiy shug'ullanib yassaviya (jahriya) tariqatiga asos soldi.

Ahmad Yassaviydan bizgacha «Hikmatlar» yetib kelgan. Xalq orasida u «Devoni hikmat» nomi bilan mashhur. Hikmatlarga Qul Xoja Ahmad, Xoja Ahmad Yassaviy, Ahmad ibn Ibrohim, Sulton Xoja Ahmad Yassaviy, Miskin Yassaviy, Ahmadiy, Qul Ahmad, Miskin Ahmad kabi taxalluslar qo'yilgan.

Yassaviy she'rlarida nafsni yengish g'oyasi asosiy o'rinni egallaydi.

Mana, bir necha asrdan beri uning hikmatlari xalqimiz tomonidan sevib o'qilib kelinmoqda.

135-mashq. Uyga vazifa. Bosh harflarning ishlatilish sabablarini tushuntirib bering.

Tohirjon, Shuhratbek, Sayfi Saroyi, Habib Abdullayev; Xiva, Zarafshon, Mirzacho'l, Amudaryo, Norin, Chortoqsoy; Qurama, Bobotog', Hisor; Markaziy Osiyo, Shimoliy Amerika, Janubiy Koreya; Quyosh, Merkuriy, Saturn; «Mahalla» jamg'armasi, «Matiz» avtomobili, «Turon» ishlab chiqarish birlashmasi; «Mustaqillik» ordeni, «O'zbekiston Respublikasi xalq artisti», Navro'z bayrami; O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirligi, Don mahsulotlari davlat-aksionerlik korporatsiyasi «O'zdonmahsulot», YUNESKO tashkiloti.

Savol va topshiriqlar

I. Kishilarning ismi, familiyasi, otasining ismi nima sababdan bosh harf bilan yoziladi?

2. Joy nomlarining imlosi haqida soʻzlab bering.
3. Korxona, zavod-fabrika nomlariga misollar keltiring va ularda bosh harflarning ishlatilish oʻrinlarini tushuntiring.

23-DARS. CHIZIQCHA BILAN YOZISH VA KOʻCHIRISH QOIDALARI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: oʻquvchilarning ongida chiziqcha bilan yozish va koʻchirib yozish yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) oʻquvchilarni mehr va muruvvat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *Tanish-notanish, izzat-ikrom, birma-bir* soʻzlarining orasida nima sababdan chiziqcha qoʻyilishi haqida oʻylab koʻring.

2-topshiriq. Boʻgʻin koʻchirish qoidalarini haqida nimalarni bilasiz? Shu haqda fikrlashing.

1. Juft yoki takror soʻzlarning oʻrtasida chiziqcha ishlatiladi: *ota-ona, orzu-umid, kecha-kunduz, qingʻir-qiyshiq; togʻ-togʻ, sekin-tez* kabi.

2. Juft soʻzlar orasida *-u, -yu* yuklamalari ishlatilsa, ular birinchi soʻzdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *erta-yu kech, osh-u non, oy-u quyosh, bola-yu chaqa* kabi.

3. *Qop-qora, yam-yashil, toʻppa-toʻgʻri* kabi kuchaytirma sifatlar chiziqcha bilan yoziladi.

4. *Uyma-uy, oyma-oy, dam-badam* singari oʻrtasida *-ma* yoki *-ba* qoʻshimchalari kelgan soʻzlar chiziqcha bilan yoziladi.

5. *-mi, -gina (-kina,-qina), -oq (-yoq)* yuklamalaridan tashqari barcha affiks yuklamalar chiziqcha bilan yoziladi: *sen-chi, biz-a, keldi-da, ukasi-ku* kabi.

6. Tartib sonlar arab raqamlari bilan yozilsa, chiziqcha ishlatiladi: *26-uy, 6-xona, 2001-yil, 8-mart*.

Rim raqamlaridan soʻng chiziqcha ishlatilmaydi: *XXI asr, X bob*.

136-mashq. Soʻzlarni oʻqing. Ular ishtirokida gaplar tuzing, soʻng daftaringizga koʻchirib yozing.

Orzu-umid, aka-uka, chol-kampir, issiq-sovuq, kecha-kunduz, el-yurt, asta-sekin; baxt-u saodat, ota-yu ona, qop-qora, koʻm-koʻk, rang-barang, men-a, bor-e, bolam-ey, biz-chi.

137-mashq. Gaplarni oʻqing, chiziqchani ishlatilish sabablarini ayting.

Mehribon kishining pand-nasihatlarini olgin — ular seni saodatga yetaklaydi. Koʻzing sogʻida ezgulik qil, mol-dunyong borida ulash, yedir. (*Yusuf Xos Hojib*) Beva-bechora, mayib-majruh, xor-u zor insonlarga koʻngildan chiqarib berilgan moddiy yordam: pul-non, mayiz-yongʻoq, kiyim-bosh va hokazolarga xayr-sadaqa deyiladi. (*M. Sattor*)

Go‘zallik shunday narsaki, u insonda mehr-muhabbat, shodlik, erkinlik va shunga o‘xshash tuyg‘ularni uyg‘ota olishi shart. (*A. Oripov*) G‘o‘zalarim tiniqib-tiniqib suv icha berdi. G‘o‘zalarim qonib-qonib suv icha berdi. Chilla suv — tilla suv bo‘ldi. (*T. Murod*)

Aravakash uning so‘zini ilib oldi:

— Shirin-shirin gap o‘rnida shirin-shirin ashuladan bo‘lsin, opa, ta’rifingiz eshitib jigarlarimiz laxta-laxta qon bo‘lib ketgan. (*A. Cho‘lpon*)

KO‘CHIRISH QOIDALARI

1. Satrga sig‘may qolgan so‘zlar keyingi qatorga bo‘g‘in asosida ko‘chiriladi: *tadbirkor, tadbir-kor, kol-lej, ma’-lum, ta’-lim* kabi (tutuq belgisi birinchi bo‘g‘inda qoldiriladi).

2. So‘z boshida kelgan yolg‘iz unli hech vaqt yakka o‘zi qoldirilmaydi: *e’-lon* emas *e’lon, u-ka* emas *uka, mudofa-a* emas *mudo-faa* singari.

3. So‘z tarkibida ikki undosh yonma-yon kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko‘chiriladi: *dia-gramma, mono-grafi-ya, foto-grafiya* kabi.

4. *Sh, ch, ng* harflar birikmasi doim birgalikda yoziladi: *ko-shona, pu-chuq, de-ngiz* kabi.

5. Qisqartma so‘zlar, yil, oy, raqam bilan yozilgan sonlar keyingi qatorga ko‘chirilmaydi: *O‘zMU, ToshDPU, 2001, 19, XX* kabi.

6. *10-«A» sinf 26-uy, 100 gr, 25 sm, 10 mm* kabi ko‘rinishdagi birikmalar ham bir-biridan ajratilmaydi.

138-mashq. So‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratib daftaringizga ko‘chirib yozing.

Ma’lumot, maxsus, ta’kidlamoq, ko‘ngilchan, singil, taassurot, taajjub, saodat, taxt, kelingiz, ingliz, gramm, metall, matn, trolleybus, kitobxon, jurnalist, daftar, O‘zMU, XXI asr, Navro‘z—2001, 9-«A» sinf.

139-mashq. Uyga vazifa. Ko‘chirish qoidalariga zid ravishda qismlarga ajratilgan so‘zlarni belgilang va ularni to‘g‘rilab daftaringizga ko‘chirib oling.

Den-giz, ta-a-lluq-li, ke-tin-giz, o-ta-la-ri, Nam-Du, ko‘n-gil, tran-sport, mesh-chan, sa-o-dat, ma’lumot, B-MT, Er-on, a-ka-xon, u-kam, ton-ggi, sanoq-li.

Savol va topshiriqlar

1. Chiziqcha qanday o‘rinlarda ishlatiladi?
2. Juft so‘zlar qanday yoziladi?
3. Bo‘g‘in ko‘chirish qoidalarini haqida so‘zlab bering.

24-DARS. NUQTA, VERGUL VA ULARNING QO‘LLANILISHI

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida nuqta va vergul, ularning ishlatilish o'rinlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni xushyorlik, ogohlik ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *Egri ishning soyasi ham egri bo'ladi.* Mazkur gapning oxirida nima sababdan nuqta qo'yilishini aytib bering.

2-topshiriq. Vergulning ishlatilish o'rinlariga misollar keltiring.

Nuqtaning yozuv belgisi sifatida ishlatilishi qadimgi arab manbalariga borib taqaladi. U o'zbek tilida tinish belgisi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ishlatila boshlangan.

Nuqta o'zbek tilida, odatda, quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. His-hayajonsiz aytilgan darak, buyruq gaplardan so'ng.

Milliy istiqlool sharofati bilan yangicha tafakkur va yangicha fikrlash shakllanmoqda. O'zingga ravo ko'rmagan narsani boshqalarga ham ravo ko'rma. Farzandlarimiz doimo sog'lom bo'lsin.

2. Atov gaplardan keyin.

Ilk bahor. Daraxtlar endi kurtak yoza boshlagan palla.

3. Ismi, otasining ismi (ba'zan familiya ham) qisqartirilganda, ularning birinchi harfidan so'ng.

M. Behbudiy, A. Fitrat, A. Cho'lpon kabi ijodkorlarning nomi hamisha barhayotdir. *A.S. Pushkin* — rus poeziyasining quyoshi.

4. Nashriyot ishlarida, lug'at va ma'lumotnomalarda shartli ravishda qisqartirilgan ayrim so'zlarning birinchi harfi yoki bo'g'inidan so'ng.

va sh.k. (va shu kabilar); s.t. (so'zlashuv tilida); G'. G'. (G'afur G'ulom); Nav. (Navoiy); Toshk. (Toshkent); «O'qituvchi» nashr.; 1995-y.

5. Qo'shma gapning birinchi qismidan so'ng kuchli to'xtam bo'lsa, mantiqan biri ikkinchisiga bog'lanmagan qo'shma gaplar orasida ham nuqta ishlatiladi. Bunday hollarda ikkinchi gap ammo, lekin, biroq, chunki, shuning uchun bog'lovchilari bilan boshlanishi mumkin.

Bobodehqon yerga baraka urug'ini ekish bilan band. Chunki dalalarda ish qizg'in.

6. Ba'zi bir hollarda yil, oy, kunni ifodalovchi raqamlardan so'ng ham nuqta qo'yilishi kuzatiladi: 21.03.2010.

7. Butunning qismlarini sanash uchun qo'llanilgan arab raqamlaridan so'ng ham nuqta ishlatilishi mumkin.

Tovushlar quyidagi turlarga bo'linadi: 1. Unli tovushlar. 2. Undosh tovushlar.

8. Hisob-kitob ishlarida nuqta belgisidan ko'paytiruv alomati sifatida ham foydalaniladi. $2 \cdot 2 = 4$ (ikki karra ikki to'rt).

VERGUL VA UNING QO'LLANILISHI

Vergul tinish belgisi sifatida G'arbiy Yevropada XV asrdan boshlab ishlatila boshlangan. O'zbekcha matnlarda XX asr boshlaridan boshlab uchraydi. Undan quyidagi o'rinlarda foydalaniladi.

1. Uyushiq bo‘laklar orasida.

Bolalarning xulqi, odobi, yurish-turishi, ko‘cha-ko‘yda, mahallada o‘zini tutishi, do‘stlari orasidagi mavqeyi, hurmati, oila yumushlariga qo‘shayotgan hissassi bilan doimo qiziqib turish lozim (M. Inomova).

2. Undalmalar vergul bilan ajratiladi.

Uka, o‘qishning erta-kechi bo‘lmaydi. Men Sizni, oyijon, juda yaxshi ko‘raman. Salom sizga, purviqor tog‘lar!

3. Kirish so‘z va kirish birikmalardan so‘ng.

Shubhasiz, Vatanimiz jahonning rivojlangan mamlakatlari qatoridan o‘rin olajak. Forobiyni yozishicha, inson jamiyatda, o‘zaro munosabatlarda voyaga yetadi.

4. Tasdiq, ta‘kid, inkor va shu kabi ma‘nolarni bildiruvchi *ha, yo‘q, rahmat, xo‘sh, qani, xayr, ofarin, salom* kabi so‘z-gaplardan keyin kelgan bo‘laklarni ulardan ajratish uchun ham vergul qo‘yiladi.

Ha, hushyor bo‘lish har bir fuqaroning Vatan oldidagi muqaddas burchidir. Xayr, biz jo‘nab ketyapmiz. Xo‘sh, xalq uchun siz nima ish qildingiz? Bu haqda o‘ylab ko‘rdingizmi?

5. Ajratilgan bo‘laklar orasida.

Onaga, eng ulug‘ zotga, ehtirom chinakam insoniylik sanaladi. O‘zbekistonda, jahonga yuz tutgan obod va ozod mamlakatda, demokratiya kundan kunga barqarorlashib bormoqda.

6. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarni tashkil qilgan sodda gaplar orasiga.

Do‘sting mingta bo‘lsa ham oz, dushmaning bitta bo‘lsa ham ko‘p. Yurgan — daryo, o‘tirgan — bo‘yra.

7. Bog‘langan qo‘shma gaplarda ham vergul ishlatiladi.

Bilimli va tadbirkor bo‘ling, lekin bu xislatlaringiz sizni xudbinlikka sira yetakmalasin. Yo biz boraylik, yo siz keling.

8. Undov so‘zlar his-hayajon bilan aytilmasa, ulardan so‘ng vergul ishlatiladi.

Ey, menga bir minutga qarab qo‘ying.

9. Ko‘chirma gap darak, buyruq gap bo‘lsa, undan so‘ng vergul qo‘yiladi.

«Inson qalbi javohirlardek toza, pok bo‘lmog‘i lozim», — deb aytgan edi Abu Rayhon Beruniy.

140-mashq. Gaplarni o‘qing. Nuqtaning ishlatilish o‘rinlarini sharhlang.

Insonning nima ish qilayotganiga qarab, uning kimligini aytib bersa bo‘ladi. (*H. Hegel*) Qo‘lingdan kelmagan ishni qilma. Haqiqiy buyuklik o‘zini tuta bilishdan iborat. (*F. Lafonten*) 2005-yil — sihat-salomatlik yili. «Farzandim — jigarbandim». Dalalarim — bobolarim sho‘r-sho‘r peshonasi. Dalalarim — otalarim yag‘ir-yag‘ir yelkasi. Dalalarim — ayollarim xazon-xazon umri. (*T. Murod*)

—Menga ruxsatmi?

—Ruxsat.

—Boray bo‘lmasa...
—Boring. Bu yoqlarga kelganda... mundoq... kirib turishni ham unutmang. (*Murod Muhammad Do‘st*)

Di1navoz. Shu kishi to‘g‘risinda nima deysan?
Rahimbaxsh. Buyukdir.
Di1navoz. Shunga yurakdan hurmatim bor.
Rahimbaxsh. Hurmatga arziydir.
Di1navoz. O‘zi esa ma’jus.
Rahimbaxsh. Insonliq ma’juslik yo musulmonlikka qaramaydir. Lolahardiyol insondir. (*A. Fitrat*)

Toshkent. Mustaqillik maydoni. Navro‘z tantanalarining boshlanishiga sanoqli daqiqalar qoldi. (*Bayram reportajidan*)

141-mashq. Matnni o‘qing. Tinish belgilarining yozuvdagi o‘rni haqida fikr yuritng.

Bir kuni gazeta muharrirlaridan biri havaskor shoirdan xat oldi. Shoir o‘ta mazmunsiz she’r yozib, tagiga xat ham ilova qilib qo‘ygan ekan:

—Tinish belgilarini qo‘ymadim, uzr, o‘zingiz qo‘yib olarsiz. Fig‘oni falakka chiqqan muharrir darhol havaskor shoirga javob xati yo‘lladi:

—Kelgusi safar tinish belgilarining o‘zini qo‘yib yuboravering, so‘zlarini o‘zim topib qo‘yarman.

142-mashq. Vergulning qo‘yilish sabablarini izohlang.

Eng muhimi, mustaqillik tufayli odamlarimizning dunyoqarashi va tafakkuri, ma’naviy qiyofasi o‘zgardi, jamiyatimizda ahillik, muruvvat, mehr-oqibat, tinchlik va osoyishtalik qaror topdi.

Yaxshiga yondash, yomondan qoch. Mard bir o‘lar, nomard — ming.

—Bu senmi, qizim!

—Men, otajon! (*A. Qodiriy*)

Pastda, yigirma metrcha quyida, naq oyoqlari ostida Chuqursoy quyosh nurida tasmaday yaltirab oqib yotardi. (*I. Hasanov*)

Illat izlaganga illatdir dunyo,
G‘urbat izlaganga g‘urbatdir dunyo,
Kim neni izlasa topgan begumon,
Hikmat izlaganga hikmatdir dunyo.

(*E. Vohidov*)

—Ha, xola, uyda nima qilasiz?

—Uxlayin, bolam, men qari narsa yarim kechagacha o'tirolamanmi? Sizlar, yosh-yalang o'ynab-kulib ko'ngillarni yozinglar. Men orom olay...

(A. Cho'lpon)

Sidiqjon gap boshlamoqchi bo'lib:

—Qalay, — dedi va sap-sariq qamishzorning u tomonida oqarishib turgan daryoni ko'rsatdi,— bahavo joylar ekanmi? (A. Qahhor)

143-mashq. Uyga vazifa. Vergulning gap ma'nosiga qanday ta'sir qilayotganini aytib bering.

Afandi bir kuni boyga:

—Siz odam emassiz, eshak! — deb aytdi.

Bundan boyning nihoyatda jahli chiqib Afandini qozixonaga sudradi. Afandi shunday deganligini tan oldi, lekin men boyni «Siz — odam, emassiz eshak» deganman deb jazodan qutulib ketdi.

Savol va topshiriqlar

1. Nuqtaning ishlatilish o'rinlariga misollar keltiring.
2. Vergul qanday o'rinlarda ishlatiladi?
3. Uyushiq bo'laklar va undalmalarda vergulning ishlatilishi haqida so'zlab bering.

25-DARS. SO'ROQ VA UNDOV BELGILARI, ULARNING QO'LLANILISHI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida so'roq belgisi, undov belgisi va ularning ishlatilishi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni haq ish uchun kurasha bilish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. So'zning doriga o'xshashini, uning ortiqchasi zarar keltirishini bilasizmi? Ushbu gapda so'roq belgisining nima sababdan ishlatilayotganini izohlang.

2-topshiriq. Undov belgisining ishlatilish o'rinlariga misollar keltiring.

So'roq belgisining kelib chiqishini lotincha *questio* — so'roq so'ziga olib borib taqaydilar. So'roq ma'nosida mazkur so'zning birinchi harfi «Q» ishlatila boshlagan, keyinchalik uning shakli hozirgi holatga (?) kelib qolgan, o'zbekcha matnlarda 1885-yildan boshlab uchraydi. 1900-yildan so'ng muntazam ishlatila boshlangan.

So'roq belgisi quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. So'roq gaplarning oxirida.

Yomonlikning jazosiz qolmasligini bilasizmi? Navoiyning tilshunoslikka bag'ishlangan qanday asari bor? Vazifani bajarib bo'ldim (darak gap). Vazifani bajarib bo'ldim? (ohang o'zgaradi).

2. *Kim? nima? qanday? qanaqa? qaysi?* kabi so'roq olmoshlaridan so'ng.

Rang-tusni bildiruvchi sifatlar qanday? qanaqa? qaysi? so'roqlariga javob bo'ladi.

3. Gap yoki matn ichidagi birorta so'z yoki jumla mujmal, noaniq, tushunarsiz bo'lsa, undan so'ng qavs ichiga qo'yiladi. «Toping!» ma'nosida.

Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» qissasida (?) o'zbek xalqining yaqin o'tmishi haqida hikoya qilinadi. $5 \cdot 5 = ?$ (matematikada).

UNDOV BELGISI VA UNING QO'LLANILISHI

Undov belgisi o'zbek tiliga rus tilidan o'tgan. Mutaxassislarning fikricha, u lotincha *lo* — undov so'zidan kelib chiqqan bo'lib, unga nuqta (.) ning qo'shilishidan hosil bo'lgan.

Undov belgisi quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Kuchli his-hayajon bilan aytilgan gaplardan so'ng qo'yiladi.

Oqpodsho yerdan bir siqim tuproq oladi.

— *Ana tuproq, mana tuproq! — deydi. — Bo'rsildoq tuproq, mag'izdor tuproq, hosildor tuproq. Tuproqmisan-tuproq! (Tog'ay Murod)*

2. Buyurish, yalinish, istak, xohish va shu kabi ma'nolarni ifodalovchi gaplarning oxirida ham ishlatiladi.

Siz ham oyoqni ishlating! — deb buyurdi. Suv ostida o'pqnlar ko'p. Tortib ketmasin! (P. Qodirov)

3. So'z boshida kelib, kuchli his-hayajon bilan aytilgan undalmalardan so'ng qo'yiladi.

Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan o't, mening qo'limni tut, belimni bog'la, muqaddas fotihangni ber! (A. Fitrat)

4. *Ha, yo'q, xo'p, uzr, mayli, xayr, salom* kabi so'z-gaplar hayajon bilan aytilsa, ulardan so'ng qo'yiladi.

Balli-balli! — dedi Rahim va Sharifga qarab im qoqdi. (A. Qodiriy)

Yo'q! Borolmayman, — dedi qayrilib.

5. Matn ichida alohida ta'kidlangan, ajratib ko'rsatilgan so'zlardan keyin qavs ichida berilishi mumkin.

«Boburnoma»da tarix, etnografiya, til, adabiyot geografiya, biologiya, botanika, hatto tabobatga (!) oid g'oyat qimmatli ma'lumotlarni uchratish mumkin.

6. Aytilishi lozim bo'lgan fikr o'ta kuchli his-hayajon bilan aytilsa, ketma-ket uchta belgi qo'yiladi.

Charos kafti bilan yuzini to'sgancha o'zini orqaga tashladi.

— *A-a-a!!! — dedi chinqirib. (O'. Hoshimov)*

— *Chiqar buni jallod!!! Jallodlar harakatlandilar.*

— *Xanjarimiz qonsirag'on! (A. Qodiriy)*

7. His-hayajon bilan aytilgan so‘roq, shuningdek, ritorik so‘roq gaplardan so‘ng.
Kimdir seni kutsa, kimnidir sen ham sog‘insang, qanday baxt bu! (O‘. Hoshimov)

144-mashq. Gaplarni o‘qing. So‘roq belgisining qo‘yilish o‘rinlarini izohlang.

U tug‘ilib esini tanigandan buyon qanday yashadi, nimalar qildi? Odamdek yashadimi? Biron dardmandga dardkash bo‘ldimi?

Yig‘lagan yetimning ko‘z yoshini artdimi? Biron muhtojning og‘irini yengil qildimi?
(S. Ahmad)

— Qayerdانسiz? — so‘radi kimdir Nazir otadan. Nazir ota aytdi.

— O‘zinglar-chi?

— Yakkabog‘dan. *(O‘. Umarbekov)*

— Bir narmdek (?) yoy bila bir kiyikning qo‘ltig‘iga otdim. *(«Boburnoma»)*

— Hovlilaringiz katta ekan... — dedi u nihoyat chidolmay. Charos unga yarq etib qaradi. Ko‘zlarida sevinch uchqunlari bir lahza lovullab ketganday bo‘ldi. Yodgor uning bu qarashidan «bordingizmi?» degan savolni uqdi.

— Nimalarni ko‘rdingiz? — dedi Charos jilmayib.

— So‘rilaringizning panjarasi chiroyli ekan.

— Yana?

— Oshxonangizdagi derazaning bir ko‘zi sinibdi.

— Yana?

— Vodprovodingiz muzlab qolibdi.

— Uni eritdik... Yana? *(O‘. Hoshimov)*

145-mashq. Matnni o‘qing. Undov belgisining qo‘yilish o‘rinlarini izohlab bering.

Ey, Chingiz va Temur askarlarini ko‘rgan qop-qora tog‘lar! Ey, Vatanim Turkistonning eski davrini ko‘rgan tog‘ bobolar! Chin ayting! Bu yigirmanchi asr madaniyatini ham ko‘rub turubsiz! Nimaga bu madaniyatga kirmakka o‘zlari harakat qilmaydilar?

Ey vatandoshlarim! Qachong‘acha bu g‘aflat? Nimaga buncha xushyoqmassizlar? Axir, sizlar ham odam-ku! Odamlardek harakat qilingizlar! Ko‘z oldingizga kelub turg‘on ilm va ma‘rifat mevasidan foydalanmasdan nimaga og‘izlaringizni ochub qarab turasizlar? Nimaga bu ishlarga kirishmaysizlar? Uyqudan ko‘z ochinglar!

Uyqudan ko‘z ochinglar! Urununlar! Ilm-ma‘rifat va hunar izlanglar! Vaqt yetdi, balki o‘tdi... *(A. Cho‘lpon)*

146-mashq. Gaplarni o‘qing. Undov belgisining qo‘yilish o‘rinlarini izohlang.

Suv! Suv! — deb qichqirardi mingboshi. Suv! Yuragim kuyib ketdi... yonib ketdi!.. Suv! Suv!!! (*A. Cho'lpon*) Men o'zbek xalqiga haykal qo'yaman! (*T. Murod*) Odamlar qiziq-a! Dunyoda bir-biriga o'xshaydigan ikki odamni hech qachon uchratib bo'lmaydi. (*O' Hoshimov*) She'rim! Yana o'zing yaxshisan. Bog'ga kirsang gullar sharmanda. (*U. Nosir*) Ha, ho'kizni uylariga eltib berilsinmi? Axir, borilsin, arz qilinsin-da. Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo'ladi! (*A. Qahhor*)

147-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qing, undov belgisining qo'yilish sabablarini izohlang.

—Pushti panoho! — dedi xudaychi, xiyonatkor o'z ixtiyori bilan kelib, domi adolatingizga taslim bo'lmoqchi.

—Xiyonatkoring' kim?

—Mirzo Anvar!

Xon seskanib ketdi, hamnishinlar ham alang-jalang bo'ldilar.

—Keltir!

Xudaychi qullug' qilib orqasiga qaytdi. Dahlizdagi Anvar birinchi xonadagi a'yonni hayratga solib, ikkinchi tanobiyning bo'sag'asida, jallodlar o'rtasida to'xtadi va xonga ta'zim etdi.

Raqibni bu qadar jasoratda ko'rgan Xudoyorning kiprik ostlari uchib, saqol tuklari silkindi va biroz so'z topolmagandek tamshanib turdi.

—Sen bizga xiyonat qilding' it uvli! Anvar bosh irg'adi.

—Iqrorman.

—Tuzimni unutding'!

—Tonmayman!

—Iqrorsan, tonmaysan, o'bdon ish! — dedi zaharxanda qilib xon, — o'luvdan ham qaytmaysan?!

— Men sizdan marhamat so'rab kelgan emasman! — dedi Anvar iljayib, — o'zimni o'linga berib bir gunohsizni qutqarish uchun kelganman!

Hamnishinlar lablarini tishladilar. Xudoyor istehzoli kuldi.

— Pusulmonchilik qig'onsan-da!

— Albatta! — dedi Anvar, — boshqalar kishi gunohi uchun gunohsizni tutib, pusulmonchiliqdan chiqqach, men pusulmonchilik bilan o'lishni o'bdan bildim!

(*A. Qodiriy*)

Savollar

1. So'roq belgisi qanday gaplarda ishlatiladi?
2. Undov belgisi gapda nima uchun qo'yiladi?
3. Darak gaplarni so'roq yoki undov gaplarga aylantirish mumkinmi?

26-DARS. QAVS, KO'P NUQTA VA ULARNING QO'LLANILISHI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida qavs, ko'p nuqta va ularning ishlatilish o'rinlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni tadbirkorlik, ishbilarmonlik ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. So'zlar yoki gaplar nima uchun qavsga olinadi? Shu haqda o'ylab ko'ring.

2-topshiriq. Bahor... Butun atrof yam-yashil. Ko'p nuqtaning ishlatilish sababini izohlang.

Qavs o'zbek yozuvida XIX asrning oxirgi choragidan boshlab ishlatila boshlangan. Dastlab «Turkiston viloyatining gazetisi» da 1873-yilda ishlatilgan.

U quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Kiritma gaplarda. *O'zbekiston paxta ishlab chiqarish bo'yicha yetakchi davlatlardan biri hisoblanib (Xitoy, AQSH, Hindiston va Pokistondan keyin beshinchi o'rinda turadi), eksport bo'yicha AQSHdan so'ng ikkinchi o'rinda turadi.*

2. Remarkalarda. *Xon (yolg'iz). Shu tiriklikdan-da bezdirdilar meni (Turib yuradur). Bir dushmanimning qoni qurimayin yana bittasi chiqib qoladur. (A. Fitrat)*

3. Olingan misollar yoki gaplar manbayida. *Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidir. (Abdullo Avloniy) Jannat onalar oyog'i ostidadur. (Hadisdan). «Qasosli dunyo». («Avlodlar dovoni» romanidan)*

4. Izoh ma'nosidagi so'z yoki so'z birikmalarida.

Ro'za hayiti (Iyd al Fitri) va Qurbon hayiti (Iyd al Adha)ning birinchi kuni O'zbekiston Respublikasi hududida dam olish kuni deb belgilangan. Demokratiya yunoncha so'z bo'lib, tarjimada xalq hokimiyati (demos — xalq, kratos — hokimiyat) ma'nosini bildiradi.

5. Shaxs, joy, asar, hodisa va shu kabilarning ikki xil varianti berilsa, ulardan biri qavsga olinadi. *«Qutadg'u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim»). Shuhrat (G'ulom Aminjonovich Olimov) atoqli o'zbek yozuvchilaridan biridir.*

Eslatma. Qavsdan matematika fanida ham keng foydalaniladi.

$(57 + 38) - 17 = ?$

[] ko'rinishidagi qavsdan foydalanish hollari ham ko'p uchraydi. Masalan, egalik qo'shimchasi qo'shilganda shah [a] ri, o'r [i] ni, sing [i] lisi so'zlaridagi «a», «i» tovushlari qoidaga ko'ra tushiriladi kabi.

KO'P NUQTA VA UNING QO'LLANILISHI

Ko'p nuqta XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'zbekcha matnlarda ishlatila boshlangan. 1876-yildan e'tiboran «Turkiston viloyatining gazetisi» da muntazam qo'llangan.

Ko'p nuqta quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Mazmunan tugallanmay qolgan gaplar oxirida.

To'ra biroz o'ylab turgach, podshoning devordagi suratini, so'ngra o'zining yelkasidagi pogonini ko'rsatdi.

— Mana shu imperiya... .

Miryoqub hech narsa anglamadi. (A. Cho'lpon)

2. So'zlovchining cheksiz his-hayajonini, beqiyos tabiat manzaralarini ifodalash uchun.

Do'xtir ayol og'iz berkitib piq-piq yig'ladi.

— *Men... men O'zbekistonda besh-olti yil ishlab edim, — deya yig'ladi. — Bechora xalq-a, bechoragina xalq-a.. (T. Murod). Qish... Butun atrof oppoq libosda...*

3. Matn (jumla) qisqartirilsa.

— *Anovi kuni menga bir oyat aytib edingiz?*

— *Xo'sh, xo'sh?*

— *Ilkimdin kelguncha... — deb boshlanar edi.*

— *Ha-ha, bo'tam, lekin bu oyat emas, hazrat Navoiyning hikmatlaridur. (X. To'xtaboev)*

4. Fikr bo'lib-bo'lib ifoda qilinsa yoki duduqlanib aytilsa.

Muhammadyor yolg'iz:

— *Turkistonda birinchi m...m...m... artaba tia... t... t... tr, — dedi-da, fikrg'a toldi. (A. Cho'lpon)*

5. Suhbatdoshining gapi javobsiz qoldirilsa.

— *Manavi dub eshiklaringizni yelkamda tashib kelganman. Tushundingizmi?*

— ...

— *Tushundingizmi, deyapman? (X. Sultonov)*

6. Tushirib qoldirilgan harf, so'z yoki boshqalar o'rnida.

Nuqtalar o'rniga kerakli harfni qo'yib ko'chirib yozing.

Xayri...x, a...loq, ...abar.

148-mashq. Gaplarni o'qing. Qavsning qo'yilish o'rinlarini izohlang.

Jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalari xalq muhokamasiga taqdim etiladi, umumiy ovozga (referendumga) qo'yiladi. (Dilnavoz boshini ko'tarib) Oh... Ey ko'k tovushi, to'g'ri so'ylading! Dunyoda kuchsizlikdan yomonroq narsa yo'q. (A. Fitrat) Birjada yetkazib berish vaqti o'tib ketgan tayyor molni sotish va sotib olish (forvord) bitimlari, bir qolipdagi mollar-ni sotish yoki sotib olish (fyuchers) bitimlari hamda kelajakda sotib olish bo'yicha oldi-sotdi (opsion) bitimlari tuziladi. Dehqon (fermer) xo'jaliklariga biriktirilgan yer maydoni 10 yil ichida 30 baravarga o'sdi. Xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash fondi (Biznesfond)ni tashkil qilish haqida Prezident Farmoni (1995-yil 26-iyul) ni amalga oshirishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn («lkki til muhokamasi») asarida fors-tojik va turkiy tillar bir-biriga solishtiriladi. Abdulla Qodiriy (Julqunboy)ning «O'tgan kunlar» romani uning o'ziga qo'yilgan boqiy haykaldir.

149-mashq. Gaplarni o'qing. Qavs va undov belgilarining qo'yilish sabablarini tushuntiring.

Biz oltmish student dorulfununning adabiyot bo'limida besh yil (!) tahsil ko'rdik, lekin Alisher Navoiyni bilmasdan ketaverdik. (E. Vohidov)

Mavlono (eshikka qarab). G'ulom Nabi! G'ulom Nabi!

G‘ulom Nabi (*kelib*). Labbay!
Mavlono. Bizning bir ishimiz bor. Ichkariga kishi qo‘yma!
G‘ulom Nabi. Xo‘p. (*Chiqar*)

(A. Fitrat)

Tabib kosadan barmog‘iga biroz ilashtirib yaladi va darrov tuplab tashladi.

— Zahar ichibdi!

Otabek sapchib turib ketdi, tusi qo‘rqinch holga kirgan edi.

— Bekor gap!

Tabib Otabekning hozirgi holatidan dahshatga keldi. (*A. Qodiriy*)

Dehqon (fermer) xo‘jaliklari O‘zbekistonda tadbirkorlik shakllaridan biridir. Oybek (Muso Toshmuhammad o‘g‘li) o‘zbek romanchiligini yangi takomil bosqichiga ko‘targan adiblardan biridir. Zebi (Zebinisa)ning qish ichi yuragi siqilib zanglab chiqqan ko‘ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushgan... edi. (*A. Cho‘lpon*)

150-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o‘qing. Ko‘p nuqtaning ishlatilish sabablarini tushuntiring.

—E-e, otam... — Qo‘zivoyni hiqichoq tutib qoldi. — X-xush ke-kelib... h-hiq... siz... H-hozir sizni... (*M. Ochilov*). Tor sadolari yuraklarni zirillatib tilga kirganidan keyingina zal asta-sekin tinchiy boshladi. O‘sha ondayoq Alimardonning tiniq ovozi osuda parvoz etdi:

«... Ranginamni sariq qilgan ul qalam qoshi...». (*O‘. Hoshimov*)

Xoji Ahmad o‘lar vaqtida Muhammadyorga qarab:

—O‘g‘lim! Meros sen...ga...o‘lturgan...joy... Vasiyatim...- o‘qi.. o‘..
qu..o‘qu..o‘qi..Men..r-r-r..zomen., — deb jon taslim qildi. (*A. Cho‘lpon*)

... O‘sha kecha shahar ko‘chalarida uzoq aylanib yurdim. (*O‘. Hoshimov*)

— Yig‘layman, to‘yib-to‘yib yig‘lab olaman goho. Pahlavonda ham yurak bor, uning ham g‘am-g‘ussasi bor, ukam... (*X. To‘xtaboyev*)

Asablar,

Asablar,

Asablar...

Sababsiz sochilgan g‘azablar

Gunohsiz chekilgan azoblar.

(*E. Vohidov*)

Savollar

1. Qavsning ishlatilish o‘rinlari qaysilar?
2. Ko‘p nuqta qanday hollarda ishlatiladi?

27-DARS. TIRE, QO‘SHIRNOQ VA ULARNING QO‘LLANILISHI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida tire, qo'shtirnoq va ularning ishlatilish o'rinlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni millat sha'ni uchun kurashish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. Adab — aql va imonning chirog'i, obro'-e'tibor sarmoyasi. Ushbu gapdagi chiziqcha va tirening qo'yilish sabablarini izohlang.

2-topshiriq. Qo'shtirnoqning ishlatilish o'rinlariga misollar keltiring va izohlang.

Tireni amaliyotga rus yozuvchisi N.M. Karamzin (XVIII asr) kiritgan. U o'zbek yozuvida XIX asrning 70-yillaridan boshlab ishlatila boshlangan.

Tire quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Dialoglardagi har bir gapning boshida.

— *Amaki, o'ylab gapiryapsizmi? Qancha yo'l yurib kelganimizni bilasizmi?*

— *Bilmayman. Qayerdan kelganingizning menga farqi yo'q.*

— *Siz tabibmisiz o'zi?*

— *Odamlar shunaqa deyishadi. Olloh istasa, men bir vositachi bo'laman-u, dardmandga shifo yetadi. Bo'lmasa yo'q.*

— *Nima mening oshnamni davolashni Xudoyingiz istamayotibdimi? — dedi Kesakpolvon g'ijinib.*

— *Olloh bir meniki emas, barchamizniki, — dedi chol ovozi bir parda ko'tarib. — Siz nomusulmon odamga o'xshab so'zlar ekansiz. (T. Malik)*

2. Bog'lamasiz qo'llangan ot kesim bilan ega orasida.

Til — millatning qalbi. Yer — don, dehqon — xazinabon. Mehnating — boyliging.

3. Uyushiq bo'laklardan keyin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin.

O'zbek, qirg'iz, qozoq, turkman, tojik — barchamiz bitta yurtning farzandlarimiz.

4. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida.

«Oddiylik axloqiy barkamollikning bosh shartidir», — deb yozgan edi L.N. Tolstoy.

5. Ma'lumot mazmunidagi asosiy gapdan so'ng tartib bilan sanalgan har bir gap boshida.

1996-yil 26-aprelda ta'sis etildi:

— *«Amir Temur» ordeni;*

— *«Buyuk xizmatlari uchun» ordeni.*

6. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda ikkinchi gapning kesimi tushirilsa.

Olamni quyosh yoritadi, insonni — ilm.

7. Ayrim so'z yoki gaplar izohlansa, ularning o'rtasida.

O'zbekiston Milliy sug'urta kompaniyasi — «O'zbekinvest». Veksel — qimmatbaho qog'oz, pul qarz olganlik haqidagi tilxat, qarz hujjatidir.

8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida.

Vaqting ketdi — baxting ketdi.

9. Kirishlar va ajratilgan bo'laklar har ikki tomonidan vergul yoki tire bilan asosiy bo'laklardan ajratiladi.

Biz — yoshlar — millatning tayanchi, Vatanning ishongan tog'larimiz. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasida — bir paytlari bu yerdan turib ulug' bobomiz osmon ilmini o'rgangan edi — katta ko'lamda ta'mirlash ishlari boshlab yuborildi.

10. Tenglik, taqqoslash va hokazo ma'nolarni bildiruvchi so'zlar orasida:

Toshkent — Andijon avtomobil yo'li ta'mirdan chiqarilmoqda.

11. Nashr, kitobot ishlarida.

Sultonov X. Onamning yurti. Qissa va hikoyalar. — T.: «Adabiyot va san'at nashriyoti», 1987.

Eslatma: Hisob-kitob bilan bog'liq fanlarda tire ayirish belgisini bildiradi: 307 – 23. Bugun Toshkentda —3°C sovuq bo'ladi.

151-mashq. Matnlarni ko'chirib yozing. Tirening qo'yilish sabablarini tushuntirib bering.

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 137-moddasiga muvofiq quyidagi kunlar bayramlar sifatida dam olish kunlari deb belgilandi:

1-yanvar — Yangi yil;

8-mart — Xalqaro xotin-qizlar kuni;

21-mart — Navro'z bayrami;

9-may — G'alaba kuni (Xotira va qadrlash kuni);

1-sentabr — Mustaqillik kuni;

8-dekabr — Konstitutsiya kuni.

Jo'rayev N. Agar ogoh sen... : Portretga chizgilar: Siyosiy esse. — T.: «Sharq», 1998.

«Turkcha baxtsizdir. Ming yillardan beri ezila kelmishdir, lekin bitmamishdir. Bitmas, yashamishdir, yashar. Negakim, boydir...» — deb yozgan edi A. Fitrat ona tilimiz haqida.

Ko'laga yalingansimon unga yaqin yurib keldi...

—Kim bu?

—Men Kumush!

Otabek tovush egasini tanidi. Bu majnuna Zaynab edi.

—Ket mundan!

—Men Kumush!.. — dedi Zaynab, ammo ketmay iloji qolmadi. Zeroki, dunyodagi eng yaqin kishisi unga «ket!» amrini bergan edi. (A. Qodiriy)

152-mashq. Matnlarni o'qing. Tinish belgilarining qo'yilish o'rinlarini izohlang.

1994-yil 5-mayda quyidagilar ta'sis etildi:

— «O'zbekiston Qahramoni» unvoni va «Oltin Yulduz» medali;

— «Mustaqillik» ordeni;

— «Do'stlik» ordeni;

— «Jasorat» medali;

— «Shuhrat» medali.

Bugun ko'nglimiz yanada butun. Qaror topgan istiqlolimiz, bosh shiorimiz («Yurtim deb, elim deb yonib yashaylik»), bosh g'oyamiz («O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat»), yetakchi g'oyamiz («Turkiston — umumiy uyimiz»), mafkuraviy-intellektual g'oyamiz («Kuch — bilim va tafakkurda») bor. (A. Ibrohimov)

«Turon» — birinchi o'zbek milliy teatr truppasi. Bo'taboy bularni oldinga o'tkazib orqadan yurdi va Samandarovga yondashib, undan sekin:

— Tinchlikmi? — deb so‘radi.
— Tinchlik, — dedi Samandarov.
— Gazet chiqqani rostmi?
— Rost.
— Endi nima bo‘ladi?
— Nima bo‘lar edi, odamlarning saragi sarakka, puchagi puchakka chiqadi. (A. Qahhor)
«Til unutildi, xalq yodi unutildi, demakdir. Tili yo‘q xalqni xalq deb bo‘ladimi», — deb yozgan E. Vohidov.

Uyga topshiriq: «Qadimiy va navqiron Xiva» mavzusi bo‘yicha matn tuzing, unda ishlatilgan tinish belgilarini izohlang.

153-mashq. Gaplarni o‘qing. Tirening nima sababdan ishlatilayotganini aytib bering.

— Xudo xudo bo‘la turib avval jon beradi, undan keyin jon oladi. Sen kimsan? Xudodan zo‘rmisan, taqsir?
— Bay-bay! Tiling kesilsin, badbaxt! Kofir!
So‘fi o‘sha xilda gapirganicha pirning boshiga kelib to‘xtadi.
— Yer jonidan ilgari beradi, keyin oladi. Yerdan ham kuchlimisan, taqsir?
— Nima bo‘ldi senga, so‘fi? Jinni bo‘ldingmi?
— O‘zlari jinni, taqsir, o‘zlari! Eshaklari jinni, itlari!
— Hay kim bor? Bolalar! — deb qichqirdi eshon o‘rnidan turib orqaga tisarildi.
— Qochma, taqsir! Hovuchingni och! Men gadoy bo‘lsam ham xurjunimning ikki ko‘zi to‘ladur... Sendaqalarni necha yil boqishga yarayman. (A. Cho‘lpon)

Halol ish — lazmatli yemish. Erga navbat — sherga navbat. Bilim — kuchda, kuch — bilimda. Ilm — yorug‘lik, jaholat — zulmat. (Xalq maqollari).

Hikmatnoma: O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati. — T.: 1990. — 528 bet.

QO‘SHTIIRNOQ VA UNING QO‘LLANILISH O‘RINLARI

Qo‘shhtiirnoqni amaliyotga rus olimi prof. A.A.Barsov kiritgan. O‘zbek yozuvida u kiritish belgisi sifatida XIX asrning 80-yillaridan boshlab uchraydi.

Qo‘shhtiirnoq quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi.

1. Ko‘chirma gap qo‘shhtiirnoqqa olinadi.

«Apil-tapil qilingan ishning umri qisqa», — degan edi Sa‘diy Sheroziy. I. V. Gyote shunday deb aytgan edi: «Donishmandlik faqat haqiqatdadir». «Er kishiga zeb-u ziynat, — degan edi Alisher Navoiy, — hikmat va donishdir.»

2. Sitatalar qo‘shhtiirnoq ichida yoziladi.

Buyuk yozuvchimiz A. Qahhorning quyidagi gaplari halihanuz o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q: *«Yozuvchi adabiyotga ikki xil kiradi: birinchi asari bilan tutab, biri yashnab kiradi.»*

Tutab kirgan yozuvchi uzoq tutaydi, ko'nglidan chiqarib emas, qornidan chiqarib yozadi. Yozuvchilikka cho'g'day yashnab kirgan yozuvchi asardan asarga yashnayveradi...»

3. Ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlar, ishlatilishi odat tusiga kirmagan, eskirgan yoki yangi qo'llanayotgan, kesatiq, piching, do'q-po'pisa va shu kabi ma'nolarni bildiruvchi leksik birliklar qo'shtirnoq ichida yoziladi.

... oradan yana bir necha oy o'tib, uchinchi marta sud bo'lgan. Bu safar Botirovning «jinoiyati» o'n bir yillik qamoq bilan «taqdirlandi». (T Malik) «Xalq artisti», beliga o'q tekkanday erta-yu kech to'rdagi karavotga yonboshlab «Teatr» jurnalini varaqlaydi, xalq artisti bo'lmoq sirlarini axtaradi, chamasi. (E.A'zamov)

4. Badiiy asarlar, gazeta, jurnal, musiqa asarlari, spektakl va kartina nomlari qo'shtirnoq ichida beriladi.

«Lison ut-tayr» (Qush tili) asari haqida suhbatlashdik.

«Ma'rifat» gazetasi, «Saodat» jurnali, «Mening oppoq kabutarlarim» spektakli, «Sohibqiron» dramasi, «Amir Temur» portreti.

5. Korxona, muassasa, tashkilot, zavod, fabrika, mehmonxona, kema nomlari qo'shtirnoq ichida yoziladi.

«Uzdunrobita» qo'shma korxonasi, «Kochxolding» konserni, «Kamolot» ijtimoiy harakati, «Istiqlol» tennis sport majmuasi, «Diyor» savdo uyi, «Ekosan» xalqaro jamg'armasi, «O'zbekavtotrans» Davlat aksionerlik korporatsiyasi, «O'ZDEUavto» O'zbekiston — Janubiy Koreya qo'shma avtomobil zavodi, «Chorsu» mehmonxonasi.

6. Transport (mashina, samolyot, avtobus va sh.k.) larning markasini bildirgan so'zlar, o'simliklarning turini, mahsulotlarning nomini ifodalovchi leksik birliklar qo'shtirnoqqa olinadi.

«Neksiya» rusumli yengil mashina, «Boing» samolyoti, «Otayo'l» mikroavtobusi, «Rayhon» alkogolsiz ichimligi, «Kibo» oyoq kiyimi, «Hojimatov damlamasi».

7. Ayrim orden va medallar, faxriy unvonlar nomi qo'shtirnoq ichida beriladi.

«El-yurt hurmati» ordeni 1998-yil 28-avgustda ta'sis etildi. Professor Q.G'. Abdullayev «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi» faxriy unvoni bilan mukofotlandi.

8. Qonun, farmon, buyruqlarning nomi, ayrim bandlari qo'shtirnoq ichida beriladi.

1995-yilning 6-may kuni «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonuniga o'zgartirishlar kiritish haqida» Qonun qabul qilindi.

9. Sinflarning tartibini bildiruvchi harflar, baho ballari ham qo'shtirnoq ichida beriladi.

11-«A» sinfi «Quvnoqlar va zukkolar» bahsida g'olib chiqdi. O'qituvchimiz bugungi javobimga «besh» baho qo'ydi.

154-mashq. Qo'shtirnoqning qo'yilish sabablarini tushuntirib bering.

1996-yilning 23–26-aprel kunlari Toshkentda to'qimachilik va ko'ncilik sanoatining birinchi xalqaro «Osiyo: gazlama, charm–96» ko'rgazmasi bo'lib o'tdi. M. Qayumovning «Ismoil Buxoriy», N. Mahmudovning «Bahouddin Naqshband» hujjatli filmlari namoyish etildi. Yaponiyalik Noriko Magosaki xonim «Yapon va o'zbek tillarining qiyosiy tavsifi» nomli ilmiy risola yozib, nashr qildirdi. «Qozi» o'z ishiga puxta bo'lsa-da, xojasi-ning

martabasini izzat qilib, «siz buyuring» deganday qaradi. (T. Malik) «Tanqid — kelajakning mevasi», — deydi dono xalqimiz. «Shaharlar xotirasi» yodgorlik majmuyi haqida «O‘zbekiston ovozi» gazetasida maqola berishdi.

155-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o‘qing. Qayerlarda qo‘shirnoq ishlatilishi lozimligini aniqlang, izohlab, so‘ng gaplarni daftaringizga ko‘chirib oling.

Markaziy Osiyo madaniyati haftalik gazetasini muntazam o‘qib turaman. Vatan, millat so‘zlarini ishlatmay turib ham vatanparvarlik, millatparvarlik mohiyatini ochib berish mumkin.

Odam keksaygandan keyin yosh bolaga o‘xshab qolarkanmi, mana shu yildan boshlab sal narsani ham ko‘ngilga oladigan tegmanozikka aylandi-qoldi. (X. Sultonov) Fitrat so‘zining lug‘aviy ma‘nosini ikki jildlik o‘zbek tilining izohli lug‘atidan topolmaysiz. Navoiy lug‘atida tabiat, tug‘ma tabiat, yaratilish deb izohlangan. (B. Qosimov) Odob — oltindan qimmat, — deydi xalqimiz. Zarafshon—Nyumont qo‘shma korxonasining mahsulotlari dunyo bozorida ancha xaridorgir sanaladi.

Shoir B. Boyqobilov Navoiynoma tetralogiyasi uchun Navoiy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mukofotini olish baxtiga sazovor bo‘lgan.

Savol va topshiriqlar

1. Tire o‘zbek yozuvida qachondan boshlab ishlatila boshlangan?
2. Tire bilan chiziqchaning farqini tushuntiring.
3. Qo‘shirnoqning ishlatilish o‘rinlariga misollar keltiring.

28-DARS. IKKI NUQTA, NUQTALI VERGUL VA ULARNING QO‘LLANILISH O‘RINLARI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida ikki nuqta, nuqtali vergul va ularning ishlatilish o‘rinlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni ilmga hurmat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *To‘rt narsa hamma uchun kerak: salomatlik, go‘zal xulq, rostgo‘ylik va halol mehnat.* Ushbu gapda ikki nuqtaning nima sababdan ishlatilayotganini izohlang.

2-topshiriq. Nuqtali vergulning ishlatilish o‘rinlariga misollar keltiring.

Ikki nuqta o‘zbek yozuvida XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridan e‘tiboran ishlatila boshlangan.

U quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi:

1. Shaklan tugallangan, lekin mazmunan keyingisi birinchisining uzviy davomi sanalgan bog‘lovchisiz qo‘shma gaplardan so‘ng.

Oltmishga kirib bildim: umrim bekorga o‘tmabdi, odamlarga kerakli ekanman hayotda iz qoldiribman. (A. Qahhor)

2. Ko‘chirma gapdan oldin kelgan muallif gapidan so‘ng.

Bundan so‘ng Qutidor turib ichkariga yugurdi, yarim yo‘ldanoq tanchada o‘tiruvchi O‘ftoboyim va Kumushga qichqirdi:

— *Sir ochildi! (A. Qodiriy)*

3. Uyushiq bo‘laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so‘zdan keyin.

O‘zbekiston Respublikasining Davlat ramzlari: Davlat bayrog‘i, Davlat gerbi va Davlat madhiyasi milliy iftixorimiz, sharaf va shonimiz sanaladi.

4. Reja, mavzu, qaror qilindi kabi so‘zlardan so‘ng.

Mavzu: «Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoni».

Yuqoridagilar asosida yig‘ilish qaror qabul qildi:

I. Jamoaning Navro‘z bayramiga tayyorgarlik ishlari qoniqarli deb topilsin.

II. Navro‘z — umumxalq bayramini ko‘tarinki ruhda munosib kutib olish uchun yana zaruriy chora-tadbirlar ishlab chiqilsin.

5. Uslubiy ravonlikni, muxtasarlikni ta‘minlash maqsadida turli xil rasmiy ma‘lumotlarda, nashr ishlarida ayrim so‘zlardan keyin.

Toshkentda «Mustaqil O‘zbekiston: falsafa va huquqning dolzarb masalalari» mavzusida uchinchi an‘anaviy respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi bo‘lib o‘tdi.

6. Sport musobaqalarida raqiblar o‘rtasidagi hisobni ifodalash uchun olingan ochkolar yoki kiritilgan gollarning nisbatini belgilash uchun.

Sidneydagi XXVII yozgi olimpiada o‘yinlarida hamyurtimiz Muhammadqodir Abdullayev raqibini 27 : 21 hisobi bilan yengdi.

«Andijon» va «Paxtakor» komandalari o‘rtasidagi o‘yin durang natija bilan tugadi — 2 : 2.

Eslatma: Hisob-kitob ishida bo‘luv alomati sanaladi. 100 : 2 — 50

156-mashq. Gaplarni o‘qing. Ikki nuqtaning qo‘yilishi sabablarini tushuntirib bering.

1. Kurashda bir tabiat qonuni bor: polvon, davrada mag‘lub bo‘lsa, taqdirga tan berib ketmaydi. (T. Murod) 2. Abdulla Avloniy shunday degan edi: «Ilm — dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir, Ilm inson uchun g‘oyat oliy va muqaddas fazilatdur». 3. Ma‘naviy-axloqiy tarbiyalangan inson shunday insonki, u shariat, tariqat va haqiqat borasida mukammaldir. Unda to‘rt narsa shakllangan bo‘ladi: yaxshi so‘z, yaxshi amal, yaxshi xulq va ma‘rifat. Uning dili pok-u tili pok, ishi va niyatlari ham pokdir. (Bahouddin Naqshband) 4. O‘zbeklar orasida qadim-qadimdan chinakam insoniy fazilatlar: do‘stlik, mehr-oqibat, odamgarchilik, axloqiy-teranlik ulug‘lanib kelgan. 5. Mavzu: «O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va buning olamshumul ahamiyati». 6. Dam olish dasturi: 23.35. «Jazda faqat qizlar». 7. Tahririyat manzili: 110000, Termiz shahri, Navoiy shoh ko‘chasi, 71-uy. Tel: 25-04-92. 8. «Neftchi» (Farg‘ona) va «Navbahor» (Namangan) futbol komandalari o‘rtasidagi uchrashuvda hisob ochilmadi — 0 : 0.

NUQTALI VERGUL VA UNING QO‘LLANILISH O‘RINLARI

Nuqtali vergul o‘zbek yozuvida 1885-yildan boshlab uchraydi.
U quyidagi o‘rinlarda ishlatiladi.

1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar mazmun jihatidan tugal fikrni anglatib, bir-biriga yaqin bo'lmagan hollarda.

Lekin avtor shu kichkinagina hikoyada katta ish qiladi; o'quvchining ko'z oldiga odamning havasi keladigan, har qanday kishining muhabbatini o'ziga qaratadigan, har qancha izzat qilsa arziydigan va bu izzatga o'zining jafokashligi, g'ayrati, farosati, el-yurt uchun qayg'urishi bilan sazovor bo'lgan bir chol keladi. (A. Qahhor)

2. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibiga kirgan sodda gaplardagi voqealar bir-biriga qiyoslanganda.

Ish kuchini elga berma, yerga ber; jamg'armani selga berma, elga ber!

Yaxshini yomon dema, olishing bo'lsa ham;

Yomonni yaxshi dema, yaqining bo'lsa ham.

3. Uyushiq bo'laklar guruhlanib, o'zaro vergullar yordamida bir-biridan ajratilganda, har bir guruhni anglatuvchi so'zdan keyin.

Gerb rangli tasvirda bo'lib, Humo qushi kumushrangda; quyosh, boshog'lar, paxta chanog'i va «O'zbekiston» degan yozuv tillarangda; g'o'za shoxlari va barglari, vodiylar yashil rangda; tog'lar havorangda; chanoqdagi paxta, daryolar, yarimoy va yulduz oq rangda beriladi.

4. Reja, qaror, farmon, buyruq, qonun va shu kabilarning oxirgi bandidan tashqari har bir bandi oxirida.

Otabek timsoliga tavsif:

a) Otabek — o'qimishli, o'z davrining yetuk kishisi;

b) Otabek — mard va jasur yigit;

d) Otabek — o'z ahdiga sodiq, vafoli yor.

157-mashq. Gaplarni o'qing. Nuqtali vergulning ishlatilish o'rinlarini izohlang.

1. Hayhotday hovli fayzsiz; daraxtlar ostini o't-o'lan bosgan, hovlining etak tomonida bir juft yirik-yirik qarg'a loqayd kezib yuribdi. (O. Otaxonov) Obidjon borib pechkaning ichiga qo'l tiqadi: nimanidir mahkam ushlaydi. (A. Qahhor)

2. «Kamolot — KOMPYUTER» biznes maktabi quyidagi o'quv kurslariga taklif qiladi:

Bir oylik kurslarga:

— buxgalteriya dasturi bilan ishlash ta'limi;

— video operatorlari kursi;

— INTERNET ga o'qitish.

Ikki oylik kurslarga:

— zamonaviy buxgalteriya hisobi;

— bank ishi;

— kompyuterda ishlash ta'limi;

— sartaroshlik kursi;

— professional fotograflar.

3. Toshkentning asl nomi Chochdir. Choch — Xirmon o'rni ma'nosida. So'ngroq Choch Shoshga aylanadi. Oxirgi asrlardagina Shosh Toshga aylanadi; Toshkent atala boshlandi. (G'. G'ulom)

158-mashq. Gaplarni o‘qib, qoldirilgan tinish belgilarini toping va daftaringizga to‘g‘rilab ko‘chirib yozing.

1. Omon Muxtorov shunday degan edi: Abdulla Qahhorning shaxsiy ko‘zoynagi bo‘lmaganida, u hech qachon Qahhor bo‘lmasdi.
2. Quyidagilar demokratiyaning asosiy tamoyillari ataladi:
xalqning erkin xohish-irodaga ega ekanligi;
fuqarolarning teng huquqliligi;
inson huquqlarining barcha narsadan ustuvorligi;
hokimiyat organlarining saylab qo‘yilishi va ularning saylovchilar oldida hisob berishga burchli ekanligi.
3. 11.20 yoshlar telekanalida harbiy vatanparvarlik dasturi. 1. Mard-u maydon. 2. Askar maktublari.
4. Insonda hamma narsa go‘zal bo‘lmog‘i lozim: yuzi ham, kiyimi ham, qalbi ham, fikri ham.
5. I.A. Karimovning «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarini o‘qib chiqib muhokama qildik.
6. Ma‘rifat ro‘znomasining manzili: 700085, Toshkent. Matbuotchilar ko‘chasi, 32.
7. Bo‘lib o‘tgan uchrashuvda Pitsburg komandasi Boston klubini 6 : 4 hisobida mag‘lubiyatga uchratdi.

TINISH BELGILARINING QO‘SHALOQ HOLDA ISHLATILISH O‘RINLARI

O‘zbek yozuvida uslubiy aniqlik, ravonlik hamda turli xil leksik-grammatik ma’nolarni ifodalash uchun tinish belgilarini qo‘llash hollari ham uchrab turadi. Ularning qo‘llanilishidagi asosiy o‘rinlar quyidagilardan iborat:

1. His-hayajon bilan aytilgan so‘roq gaplar oxirida so‘roq va undov belgilari ketma-ket qo‘yiladi.

— Axir, ablah, — derdi Yunus, — bironing uyiga oyog‘ingni artmasdan kirgani ibo qilasan, nega havoni bulg‘atgani ibo qilmaysan?! (A. Qahhor)

2. So‘roq va undov gaplar kuchli his-hayajon bilan aytilsa, ketma-ket ikkita yoki uchta bir xil belgi qo‘yilishi mumkin. Ey, purviqor tog‘lar! Nega jimsizlar, nega!!! (A. Cho‘lpon)

3. So‘roq va undov mazmunini bildirgan gaplarda fikr tugallanmay qolsa, mazkur belgilardan so‘ng ikki nuqta qo‘yiladi.

«Ertaga! — deya xotirjam dilidan o‘tkazdi va birdan to‘xtadi — xo‘sh, ertaga nima bo‘ladi?..» (N. Qilichev) Berkinboy tuyqusdan tilla topganday quvonib-suyunib, turgan joyida dik-dik sakray boshladi:

— Topdi-mm!.. Topdi-im!.. (Sh. Bo‘taev).

4. Muallif gapi va ko‘chirma gaplar o‘rtasida tinish belgilari ketma-ket ishlatilishi mumkin.

«Adabiyot hunar, uni kasbga aylantirib olgan yozuvchi olmaga tushgan qurtdan farq qilmaydi», — deb yozgan edi A. Qahhor.

159-mashq. Matnlarni o‘qing. Tinish belgilarining qo‘sh ishlatilish sabablarini tushuntiring.

O‘z uyining qabristonlar qadar jimjit, xonaqohlar qadar unsiz, o‘z ko‘ngli qadar tund va xo‘mraygan bo‘lishini istagan Razzoq so‘fi xuddi shu ola-to‘polon ustiga kirib keldi!

Eshikdan kirar-kirmas ovozining boricha:

— Bu nima qiyomat!!! — deb shovqin solishi ikkala yosh qizni chaqmoq tekkan daraxtdek turgan joylarida qotirib qo‘ydi.

Rahimbiy (bo‘g‘iq). Bu kim?.. Kim bu?..

Xayol (*taxtga qarab*). Ey qora kuch, ey qurib ketgur taxt!

... Ey, qop-qora saodat, sensan?!

Ey, insonning dushman tangrisi, qachong‘acha bu ongsizlar to‘dasini o‘zingga ham topindirib hali qurbon qilasan?! Ey boyqushlar qafasi, bunday dev ishtahalik hayvonlarning qo‘li bilan qachong‘acha dunyolarni bir-biriga urib turasan?!

Rahimbiy (*o‘ylar*). Afrosiyob deydir. Otamdan qochdim deydir. (*Bir-ikki odim bosib, qo‘rqa-qo‘rqa*) Sen kimsan?..

Xayol. Men... Sening kabi bir zolim qo‘linda mana shuning kabi (*Abdumo‘minning o‘ligini ko‘rsatib*) hech narsani bilmayin, onglamayin bo‘g‘izlang‘on bir mazlum — Siyovush!.. (*A. Fitrat*)

160-mashq. Gaplarni o‘qib, tinish belgilarining qo‘yilish sabablarini izohlang.

1. — Daraxt shoxlarining egilishini ko‘r.

— Egilaversin. Hay!.. Ehe-hey!!! Egilaver, shamol, shamo-o-l. E-sa-ve-e-r! (*O. Otaxonov*)

2. — Nima qilaman bunaqa dorilarni?! — dedi jabrlangan.— Menga serebralizin kerak!!! (*O‘lmas Muhiddin*)

3. Guvohlar. Yo, alhazar!..

Navro‘z. Qo‘yvormang! (*Guvohlarga.*) Qani, yuringlar!

Qorining tovushi. Voy!.. Voy qo‘lim!.. Oh!.. (*A. Qahhor*)

4. Bo‘ldim-bo‘ldim, surxoni bo‘ldim-baycha deyin-da.

— Klarabaycha? O‘ynab-kulibgina yuribsizmi, Klarabaycha?..

— Nima-nima?

— Klarabaycha?

Ayol lab burdi. Ayol qosh kerdi.

— Baycha? Kakaya baycha? — dedi, — Men Klara Xodjayevnaman!

Men nima deyishimni bilmadim... (*T. Murod*)

161-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o‘qing. Tinish belgilarining ishlatilish sabablarini tushuntirib bering.

1. — O‘, qardosh, sen faylasuf ekansan. Qo‘y, bu gaplarni.

— Bu falsafa emas, bu haqiqat! — dedi Chuvrindi haqoratlangan odamning ovozida.

— Avvalgi kuni, idorangizda bizni ancha masalalarda aybladingiz. Mehmoningiz edim,

chidab eshitdim. Bizni o'zbek (!) deydilar. Mayli, qaysilarimiz noahildirmiz, boshqadirmiz, lekin o'zbekmiz, «o'z»imizga «bek»miz. Qullikni hazm qilolmaymiz. (T. Malik)

2. — Shayx Sa'diyning hikmatli so'zi bor: «Har bir hurigan itni quva bersang, manzilga qachon yetasan?»

3. Ijtimoiy-milliy taraqqiyotning bosh yo'nalishlari:

- demokratiya va qonuniylik;
- mulkchilik shakllarining rang-barangligi va bozor munosabatlari;
- yuksak ma'naviyat va madaniyat, kishilarni o'z tarixiga, xalqning ma'naviy merosi va an'alariga hurmat ruhida tarbiyalash, jahon madaniyati yutuqlarini egallash;
- xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, jahon hamjamiyatiga kirib borish. (Yangi O'zbekistonning 7 zafarli yili. – T: «Sharq», 1999, 4-bet).

Savol va topshiriqlar

1. Ikki nuqtaning ishlatilish o'rinlari qaysilar?
2. Nuqtali vergul qanday hollarda ishlatiladi?
3. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda ikki nuqta va nuqtali vergulning ishlatilishi haqida gapirib bering.

MORFEMIKA

29-DARS. SO'ZLARNING MORFEM TARKIBI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida morfemika yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni o'zbek xalqiga mansub ekanligidan faxrlanish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Yo'liqmaslik, tayyorlandi, boshladik* so'zlarini ma'noli qismlarga ajratib, ularni izohlang.

Muhtaram o'quvchi.

Nutqingizdagi so'zlarga hech diqqat qilganmisiz?

Ular bir xil shaklda qotib qolgan emas. Nutq talabi bilan ular turli xil qo'shimchalarni qabul qiladi, o'zgaradi, turfa ma'nolarni ifodalash uchun xoslanadi.

Misol uchun birgina «o'z» so'ziga e'tibor bering:

Ko'rinib turibdiki, shakl o'zgarishi bilan so'zning ma'nosida ham jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Shu vajdan har bir so'zni tarkibiy qismga ajratish hamda mazkur qismlarning qanday ma'no anglatayotganligini anglab yetish mumkin. Bu esa tilni bilishdagi eng muhim bosqich sanaladi. Masalan, «Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga» maqolidagi «o'ziga» so'zini «o'zga», «o'zini», «o'zimdan» so'zlariga almashtirib ko'ring-chi — sira mumkin emas: mantiq buziladi.

So'zlar asos va qo'shimcha qismga ajraladi.

Litsey-dosh, quvon-ch, maslahat-chi, fikr-iy, ish-i soʻzlaridan birinchi qism asos sanaladi, ikkinchi qism esa qoʻshimcha qismidir.

Soʻzlarning eng kichik maʼnoli qismlarini oʻrgatuvchi tilshunoslik boʻlimiga morfemika deyiladi.

162-mashq. Matnni oʻqing. Soʻzlarni asos va qoʻshimcha qismlarga ajrating. Ular haqida fikr yuriting.

U butun nutqini Istiqlolga muhabbat uygʻotishga qaratdi:

— Istiqlol! Mustaqillik. «Olohgga ming qatla shukurlarkim, bu kunlarga ham yetishdik. Koʻchalarda jar solib: «Suyunchi!», «Suyunchi!» deb uyma-uy yuradigan zamon keldi!

Muxtoriyat!..Oh-o!.. Bunga yetmoq niyatida ne-ne kurashlar boʻlmadi? Ne-ne asl farzandlarimiz jonlarini fido qilib, qurbon boʻlib ketmadilar. Istiqlolning bu qadar jon fido qilgulik ne sehri, ne moʻjizasi borki, asrlardan buyon insoniyat Istiqlol uchun, hatto bir quloch yeri bor xalqlar ham jon olib, jon berib kurashgan. Axir, bizning Turon yurtimiz goʻzallikda ham, boylikda ham Xudoning marhamati yozilgan bir zamin emasmi? Yillar boʻyi talanmadimi? Oʻzimiz qaytadan ega boʻlganimizga shukurlar! Muborak boʻlsin!

Alisher Navoiy «Oltin qafas» deb karomat qilganlaridek, qafasda parvoz boʻlmaydi! Qafasdagi qushning sudraluvchi jonivordan ne farqi bor, axir!

Yurt bosqinlari bizning qanotimizni qayirdi. Vaholanki, xalqimizning jahonga parvoz qilarli qanoti bor emasmi? Endi qayrilish bilmasin bu qanot? Iloho, omin!

(Shukrullo. «Tirik ruhlar»)

163-mashq. Matnni oʻqing. Soʻz shakli yasovchi qoʻshimchalarning asosga qay tartibda qoʻshilayotganligiga eʼtiborni qarating va ularni izohlang.

Afgʻonistonning Sind daryosi boʻyida Jaloliddinning 600–750 kishilik qoʻshini bilan 30000 kishilik moʻgʻil qoʻshini yovlashdi. Aytishlaricha, oʻsha jangda odamlarning qoni shu darajada koʻp toʻkildiki, Sind daryosida suv oʻrnida qon oqdi. Sulton Jaloliddinning navkarlari dushman bilan sherdek olishib, faqatgina Jaloliddinning oʻzi daryoning narigi qirgʻogʻiga tirik suzib oʻtib ketdi: omon qoldi.

Bu jangni oʻz koʻzi bilan koʻrib turgan Chingizxon hayratdan shunday deb yuborganini bilmay qoldi:

— Otadan dunyoda hali bunday oʻgʻil tugʻilmagan. U sahroda sher kabi gʻolib jangchi, daryoda esa nahang kabi botirdir... Otaga shunday oʻgʻil zarurki, u ikki girdob: olov va suv girdobidan ozodlik maydoniga chiqa olsin...

Biz ana shunday arslon haybatli, botir va qoʻrqmas, dushman oldida aslo tiz choʻkmas bobolarimizga farzand ekanligimizdan hamisha faxrlanamiz. Bir umr ulardan oʻrnak olish orzusi bilan yashab oʻtamiz.

(Darslikdan)

164-mashq. Matnni oʻqing. Qoʻshimchalarga eʼtibor bering. Soʻz yasovchi qoʻshimchalarni daftaringizga koʻchirib oling.

Turkiston Muxtoriyati... Temur xoqonining chin bolalari yoninda, turkistonli tubchak turklari orasinda, mundan o'g'urli, mundan muqaddas, mundan suyunchli bir so'zni borlig'iga ishonmayman!

Turkiston turkining qonini qaynatuchi, imonini yuksaltiguchi bir quvvat bor esa, yolg'iz shu so'zda bordir: Turkiston Muxtoriyati!

Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, sharafigimiz yumurildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonlig'imiz oyoqlar ostiga olindi, to'zimli turdik, sabr etdik.

Kuchga tayangan har buyrug'ga bo'yinsundik, butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yashuntirdik, emgaklarimizg'a o'rab saqladuk: Turkiston Muxtoriyati!

Mahkama eshiklaridan yig'lab qaytg'anda, yorug'siz turmalarda yotg'anda, yirtg'uvchi jandarmning tepgusi bilan yiqilg'anda, yurtlarimiz yondurulg'anda, dindoshlarimiz osulg'anda ongimiz yo'qoldi, miyamiz buzuldi, ko'zimiz yog'dusiz qoldi, biror narsani ko'rolmadik. Shul chog'da ruhimizni ko'tarmak uchun shul qop-qorong'u dunyoning uzoq bir yerinda oydin bir yulduz yalqillab turar edi. Biror narsaga o'tmas ko'zimiz shuni ko'rar edi. Ul nima edi? TURKISTON MUXTORIYATI !

(Abdurauf Fitrat)

YETAKCHI MORFEMA

So'zning tub ma'noli qismiga asos deyiladi. Asosda qo'shimchalar qo'shish natijasida turli xil ma'nolar yuzaga chiqariladi. Masalan: *tin-ch*, *tin-ish*, *tin-ch-lik*, *tin-im-siz*, *be-tin-im* kabi so'zlarning asosi «tin» so'zidir, lekin qo'shimcha qo'shilishi bilan ma'no o'zgarib bormoqda.

Ayrim so'zlar tarixiy taraqqiyot natijasida o'zining tub — asos qismini o'zgartirishi, boshqacha shaklga kirishi mumkin. *Yomg'ir* (*yom-g'ir*), *ko'mir* (*ko'm-mir*), *olg'a* (*ol(d)-ga*) kabi so'zlarni asos va qo'shimcha qismga ajratib bo'lmaydi. Turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham asos ko'pincha birinchi bo'lib keladi. Masalan: *tadbirkor*, *toy-choq* va hokazo.

Bir asosdan yasalgan so'zlar asosdosh sanaladi: *fikrdosh*, *fikriy*, *hamfikir*, *fikran* singari. Ba'zi hollarda asosdan oldin ham qo'shimcha qo'shilishi mumkin. Masalan: *bexabar*, *nodavlat*, *serhashamat*, *bama'ni*. Bunday qo'shimchalar, asosan, sifat so'z turkumida uchraydi. Biror narsaga egalikni (*badavlat*, *baquvvat*, *serfarzand*, *serqatnov*) yoki ega emaslikni (*beibo*, *behayo*, *noo'rin*, *nomard*) bildiradi.

Qo'shimcha qo'shilishi bilan ba'zan asosda o'zgarish ro'y berishi mumkin.

1. Tovush tushadi: past-ay, sust-ay, o'rin-a

pasay, susay, o'rna
2. Tovush o'zgaradi: ong-la, son-a, quvna-q

angla, sana, quvnoq
3. Tovush orttiriladi: u-ga, shu-da, bu-dan

unga, shunda, bundan

165-mashq. Matnni o'qing. So'z shakli yasovchi qo'shimchalarni topib izohlang.

Insondagi har bir tuhfa — ko'z, quloq, til, oyoq, yurak, aql-zako yaxshilik uchun yaratilgandir. Biz ularni tinmay ishlatyapmizmi, demak, ularning zakotini to'lashimiz kerak. Zakot bu — sizdan hech narsa so'ramaganlarga qaytimini kutmay yaxshilik ulashishdir. Agar bu zakotni to'lamasak, ustiga-ustak qo'limiz, tilimiz, fe'limizni o'zgalarga ziyon keltirishga majbur qilsak, bizga nasib etgan bu ne'matlar bir kuni, albatta, o'z xunini so'raydi. Baxtsizlik, kulfat hech qachon chetdan kelmaydi, biz uni o'z fe'limiz bilan yasab olamiz.

Ishingiz o'ngidan kelavermayaptimi, demak, birovlariga qilgan baxilligingiz uchun javob beryapsiz.

Uyingizga ketma-ket kulfat yog'ilib qoldimi, bilingki, dilozorlik qilganingiz uchun qaytimini olyapsiz.

Kingadir qasd qilish payiga tushdingizmi, demak, eng yaxshi bolangizning qaysidir yo'li bog'landi.

Bu rivoyat emas, bu hikoyat emas. «Qilmish — qidirmish» deganlari bu! Siz birovga birgina boshingiz bilan yomonlik qilasiz, kulfatni esa butun oilangiz, ko'pincha esa eng asragan, yaxshi ko'rgan kishingiz tortadi.

Hadisi sharifda shunday deyilgan: «Odamlarga nisbatan yomonligingni to'xtat, shu o'zingga sadaqa bo'ladi».

166-mashq. Matnni o'qing. So'z yasovchi qo'shimchalarni ko'chirib yozib, izohlang.

Shunday eshitdimki, bir kishining qo'yi haddan tashqari ko'p edi. Uning nomusli va xiyonat qilmaydigan bir cho'poni bor ekan. U har kuni qo'ylarni sog'ib, sutni qo'y egasining oldiga keltirardi. Qo'y egasi sutga yarim hissa suv qo'shib, sottirardi. Cho'pon unga shunday nasihat qildi: «Ey xoja, odamlarga xiyonat qilmaginki, o'zingga zarar yetkazasan». U kishi cho'ponning nasihatini eshitmadi va xiyonat qilaverdi. Bir kecha bahor vaqtida ko'p yomg'ir yog'di. Sel kelib qo'ylarni oqizib ketdi va barcha qo'ylar halok bo'ldi. Cho'pon xojasining oldiga bordi. Qo'y egasi unga dedi: «Bugun nima uchun sut keltirmading?» Cho'pon: «Ey xoja, men senga sutga suv qo'shmagin degan edim, mening so'zimni aslo eshitmading. O'tgan kechasi sutga qo'shgan suvlaring hammasi yig'ilib, sel bo'lib oqdi va qo'ylarni oqizib ketdi», — deb javob berdi.

167-mashq. Matnni o'qing. Ko'makchi morfemalarni topib, izohlang.

«Hibat ul-haqoyiq» asarining tili sodda, ravon, ifodalari ta'sirchan. Unda turkiy tilning o'ziga xos jozibali so'zlari katta o'rin tutadi. Asarda takrorlanishlarni hisobda olmaganida mingga yaqin so'z qo'llangan. Ularning uchdan ikki qismini sof turkiy so'zlar tashkil qiladi. (B. To'xliyev)

168-mashq. Matnni ko'chirib oling. Qo'shimchalarning turlarini aniqlab, yozilishini izohlang.

Bir vaqtlar bir odam yo'lda yayov ketar ekan, o'z-o'ziga:

— Bu yerda, bu sahroyi biyobonda mendan ongsizroq, bechoraroq odam bormikan, — dedi. U yerdan o'tib ketayotgan, ustiga yuk ortilgan eshak bu dardmand odamning so'zini eshitib, unga:

— Ey aqlsiz odam! Nega holingdan bunday shikoyat qilasan? Allohga shukur etib yo'lingdan ketaver. Eshakka minmagansan, ammo men kabi yuk ostida emassan-ku! Holingga shukur qilmaysanmi? — dedi.

(Sharq rivoyatlaridan)

169-mashq. Matnni o'qing. Qo'shimchalarning turlarini aniqlang va izohlang.

Donolar yig'ilishib, dunyoda nima aziz ekanligidan bahs-munozara qilibdilar.

Hayot aziz, — dedi bir donishmand, — Hayot bor ekanki, barcha mavjudot bor. Non aziz, — debdi ikkinchisi, — agar nondek mo'tabar noz-ne'mat bo'lmasa, hayot ham, tirik mavjudot ham bo'lmaydi.

Davrada turli-tuman aziz narsalar aytilaveribdi-yu, oxiri eng keksa dono hakim bahsga bunday deb xulosa yasabdi: «Hayot otliq shirin ne'mat ham, jonli va jonsiz jamiki mavjudot ham, nondek aziz oziqalar ham — hammasi dunyoning yagona aqli xilqati — inson uchun yaratilgan. Xulosa shuki, dunyoda inson aziz, insondan buyuk va mo'tabar xilqat yo'q».

Davradagi donolar keksa hakimning fikrini: «Haq gap, chin gap», — deb tasdiq etibdilar.

170-mashq. Matnni ko'chirib oling. Qo'shimchalarning aytilishi va yozilishiga diqqat qiling.

O'g'lim! Farzandingni bir ishni boshlashdan oldin «Bismillahir Rohmanir Rohiym» deb aytishga o'rgat. Shuningdek, ovqatlanishdan oldin ham. Bola ichi bo'sh chelakka o'xshaydi. Nima quysang — go'zal narsani ham, yomon narsani ham oladi. Ayni o'rganadigan payti uni o'z holiga tashlab qo'yma, chunki parvarishsiz daraxtning mevasi bemaza bo'lur.

Bolaga ovqatlanish odobini o'rgat. Luqmani katta olmaslikni, shoshmasdan, yaxshilab chaynab, keyin yutishni, qorni to'yib yemaslikni, suv va havo uchun ham joy qoldirishni, ovqatdan oldin va keyin qo'lni yuvishni, tanovul qilib bo'lgach, Allohga hamd aytishni va shuning kabi fazilatlarni ta'lim ber. Qobiliyati va singdirishiga qarab zamonaviy texnikadan o'rgat.

(Bobolarning o'gitlaridan)

Savollar

1. Soʻzning asos qismi deb nimaga aytiladi?
2. Qoʻshimchalar deb nimaga aytiladi?
3. Qoʻshimchalar qanday turlarga boʻlinib ketadi?

30-DARS. KOʻMAKCHI MORFEMALAR (QOʻSHIMCHALAR)

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: oʻquvchilarning ongida qoʻshimchalar va ularning turlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) oʻquvchilarni oʻzidan kattalarni hurmat qilish, ustozlarni eʼzozlash ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. Berilgan soʻzlarda takrorlanuvchi qismlarni toping va bu soʻzlardagi maʼno bogʻlanishini aniqlang: *tosh—toshloq, boy—boyi, paxta—paxtazor, paxtakor, paxtachi, temir—temirchi, qora—qoray, suv—suvla, suvchi.*

Jamiyatning tarixiy taraqqiyoti davomida yangi-yangi tushunchalar paydo boʻladi. Bu yangi tushunchalarning har biri alohida-alohida soʻzlar bilan ifodalanganda edi, soʻzlarning soni cheksiz ravishda koʻpayib ketgan va ularni xotirada saqlash imkoniyati yoʻqolgan, natijada tilimiz aloqa vositasi sifatida yaroqsiz holga kelib qolgan boʻlardi.

Tilning imkoniyatlari shu darajada boyki, oz vositalar bilan cheksiz tushunchalarni, xilma-xil axborotlarni ifodalash mumkin.

Yangi-yangi tushunchalarni ifodalashda ilgari tilimizda mavjud boʻlgan soʻzlarga koʻmakchi morfemalarni qoʻshib, yangi soʻz hosil qilish usuli keng qoʻllaniladi. **Ana shunday usul bilan yangi soʻz hosil qilish soʻz yasalishi sanaladi.**

Koʻmakchi morfemalar qoʻshish yoʻli bilan yangi soʻz yasalishi doimo ikki qismning boʻlinishini talab qiladi:

1. Soʻz yasashga asos qism.
2. Yasovchi qism.

Yasovchi qismni tashkil etgan morfemalar soʻz yasovchi morfemalar deyiladi.

Masalan, *terim* soʻzi *ter* soʻziga *-im* soʻz yasovchi morfemasini qoʻshish orqali hosil qilingan. *Terimchi* soʻzi esa *terim* soʻziga *-chi* qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilingan. Demak, birinchi soʻzda yasovchi asos *ter*, ikkinchi soʻzda esa *terimdir*.

Ishchi, ishla soʻzlarining yasaliş asosi bir xil. Bir asosdan hosil boʻlgan soʻzlar soʻz yasaliş uyasini tashkil etadi.

Suvchi soʻzi «suv quyish bilan shugʻullanuvchi shaxs» maʼnosini, *temirchi* soʻzi «temir bilan ish koʻruvchi shaxs», *toshloq* «toshga serob joy» maʼnosini bildiradi. Yuqoridagilardan koʻrinib turibdiki, yasovchi morfema asosida yangi yasalgan soʻz yasashga asos boʻlgan soʻzning maʼnosiga asoslanadi, uning maʼnosi bilan bogʻliq boʻladi.

Agar yasalgan soʻz bilan yasashga asos qism oʻrtasida ana shunday bogʻlanish boʻlmasa, yasama soʻz hisoblanmaydi.

Solishtiring: *tepki* «tepishga xoslangan» soʻzi *tep* soʻzi bilan mazmunan bogʻlanadi, lekin *tulki*, *eski* soʻzlarini *tul* va *ki*, *es* va *ki* qismlarga ajratib boʻlmaydi, chunki *tulki* va *eski* soʻzlari, *tul*—«*beva*», *es*—«*aql*», «*xotira*» soʻzlari bilan mazmuniy bogʻlanmaydi.

Yetakchi morfemalarga qoʻshilib, yangi soʻz hosil qilmaydigan, soʻzning turli xil shakllarini vujudga keltiradigan morfemalar shakl yasovchi morfemalar deyiladi. Masalan, *yaxshigina*, *Zamiraxon*, *ukamni* va h.k.

Yuqorida qora harflar bilan berilgan morfemalar shakl yasovchi morfemalardir. Shakl yasovchi morfemalar sintaktik munosabatni bildirish-bildirmasligiga koʻra ikki guruhga boʻlinadi:

1. Sintaktik munosabat bildirmaydigan morfemalar. Bunday morfemalar lugʻaviy shakl yasovchi morfemalar sanaladi.

2. Sintaktik munosabat bildiradigan morfemalar. Bunday morfemalar sintaktik shakl yasovchi morfemalar hisoblanadi.

Oʻqigach soʻzidagi *-gach* morfemasi *oʻqi* soʻziga qoʻshilib, undan yangi soʻz ham yasamaydi, bu soʻzni boshqa soʻzga bogʻlash uchun ham xizmat qilmaydi. Shuning uchun u lugʻaviy shakl yasovchi morfemadir.

Yetakchi morfemaga qoʻshilib, undan yangi soʻz yasamaydigan va oʻzi qoʻshilgan soʻzni boshqasiga bogʻlash uchun xizmat qilmaydigan shakl yasovchi morfemalarga lugʻaviy shakl yasovchi morfemalar deyiladi.

Kitobim, *kitobni* soʻzlarida *kitob* soʻziga qoʻshilgan *-im* va *-ni* morfemalari oʻzi qoʻshilgan soʻzni boshqa soʻzga bogʻlash uchun xizmat qiladi.

Soʻzga qoʻshilib, uni maʼlum morfologik shaklini koʻrsatuvchi va boshqa soʻzga bogʻlash uchun xizmat qiluvchi shakl yasovchi morfemalarga sintaktik shakl yasovchi morfemalar deyiladi.

Egalik, kelishik, shaxs-son morfemalari sintaktik shakl yasovchi morfemalar tarkibiga kiradi.

171-mashq. Quyida berilgan matndagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarni maʼnoli qismlarga ajrating. Koʻmakchi morfemalarga taʼrif bering.

— Ustod sizga salom yoʻlladi...

— **Abadulabad** salomat boʻlgʻaylar. Marhamat, noz-neʼmatdan olgʻaysiz, azizim... Mavlono Muhiddin shosha-pisha patirlarni ushatdi. Ali Qushchini **dasturxonga** qistadi. Ali Qushchi sovuq kulimsirab:

— Salom bilan birga ustod bir nozik tilak **bildirdilar**, — dedi. Mavlono Muhiddinning patir **ushatayotgan** nozik **barmoqlari** harakatdan toʻxtab havoda muallaq osilib qoldi.

— Ne tilak erish?

— Xabaringiz bordir, azizim, bugun **subhidam** aʼlo hazratlari Movarounnahr sarhadiga qoʻshin tortib kirgan shahzodaga qarshi yurish boshladi... **Inshoolloh**, 40 yil shafolat qilgan Tangri taolo bu safar ham **oʻz inoyatini** darigʻ tutmas... Va lekin, bandayi gʻofil Haq taoloni **bilmoqda** oʻjizdurimiz...

172-mashq. Rasmdan foydalanib «Bobolar ruhi hamisha bizga yor» mavzusida matn tuzing. Soʻzlarni maʼnoli qismlarga ajrating, koʻmakchi morfemalarni topib, izohlang.

173-mashq. Quyidagi soʻzlarni maʼnoli qismlarga ajrating. Maʼnolarini izohlang. Qoʻshimchalarni sinonim, omonim, antonimlik xususiyatiga koʻra guruhlarga ajrating.

Dadillashtirmoq, dam-badam, yorilmoq, zirqiramoq, yoʻrgaklatmoq, yoʻlattirmoq.

1. -li, ba-, bo-; 2. -gi, -ki, -qi; 3. -iy, -viy; 4. -chan, -kash; 5. -dor; 6. ser-; 7. ba-, bo-; 8. be-, no-; 9. -choq, -chak; 10. -kir, -qir, -gi, -gir; 11. -k, -q; 12. -ik, -iq; 13. -simon; 14. -iv, -al, -ion; 15. -agʻon, -ma.

174-mashq. Quyidagi ertakni ifodali oʻqing, ostiga chizilgan soʻzlarni maʼnoli qismlarga ajratib, unga maʼnodosh soʻzlar toping. Koʻmakchi morfemalarning turlarini aniqlang.

Bir bor ekan, bir yoʻq ekan, qadim zamonda goʻzal, taʼrifi yetti iqlimga ketgan chiroyli bir qiz bor ekan. Kunlarning birida sehrgar kampir bu qizni umrbod uxlatib qoʻyibdi. Shahzoda bu qizni uygʻotish payiga tushib uzoq oʻylabdi. Juda koʻp qiyinchiliklarni boshidan oʻtkazibdi, bu qiz faqat «hayot suvi» bilan uygʻonarmish. «Hayot suv»ni topish maqsadida haligi shahzoda koʻp choralarni izlapti, oxir-oqibatda shahzoda baland togʻga chiqib tabiblar aytgan oʻsha «hayot bulogʻi»ni topibdi va suvni olib kelib qizga ichiribdi. Goʻzal qiz oʻsha zahotiyuq oʻziga kelib koʻzini ochibdi. Ular murod-maqsadlariga yetishibdi.

175-mashq. Quyida berilgan matndagi ajratilgan soʻzlarning tarkibini aniqlang va maʼnosini izohli lugʻatdan oʻrganing.

«... hijriy 950 (1543)-yilda bir kecha Samarqandda yongʻin chiqdi. Hazrati eshon masjidi tevaragida joylashgan bozori attoron, bozori sarrofon, bozori qogʻozfurushon, bozori sahhofon, bazzozon, bozori tuxumduzon tamoman yonib kul boʻldi...»

176-mashq. «Oʻzbek tilining izohli lugʻati»dan mushrif, sarkor, muhtasib, imom, mudarris, muazzin singari mansab, lavozimga doir soʻzlarning maʼnosini oʻrganib oling va ular ishtirokida gaplar tuzing.

177-mashq. «Makroiqtisodiyot nima?» matnini oʻqing, undagi yangi soʻzlarga izoh bering. Ular tarkibidagi koʻmakchi morfemalarni turlarga ajrating.

Bozor iqtisodiyotiga oʻtish sharoitida oldimizda turgan eng muhim vazifalardan biri iqtisodiyotda jami ishlab chiqarish natijalarini hisoblab borishdir. Hozirgi kunda ilgʻor mamlakatlarda ishlab chiqarish natijalarini makroiqtisodiy parametrlar (yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad) orqali tahlil etishga katta ahamiyat berilmoqda. Bunday tadqiqotlarning oʻziga xos xususiyati shundan iboratki, ularda iqtisodiyotning turli tarmoqlari oʻrtasidagi ishlab chiqarish aloqalari haqidagi, statistik maʼlumotlar batafsil tahlil qilinadi.

Iqtisodiyotning asosiy muammolarini umumjamiyat nuqtayi nazaridan yechadigan boʻlimi makroiqtisodiyot deyiladi. Umumiy talab va taklif, inflatsiya, iqtisodiy yuksalish,

ishsizlik, turmush kechirish darajasi, davlat xarajatlari, soliqlar kabi tushunchalar makroiqtisodiyot predmeti jumlasidandir.

Makroiqtisodiyot iqtisodiyotni yaxlit holicha o'rganadi va uning mohiyatini yalpi taklifning, ya'ni iqtisodiy tizimning yalpi ishlab chiqarish imkoniyatlarining hal qiluvchi omillarini va yangi talabning, ya'ni iqtisodiy birliklarning ishlab chiqarilgan talablariga va ko'rsatilgan xizmatlariga sarf qilingan umumiy xarajatlarini hal qiluvchi omillarini tahlil qilishni tashkil qiladi.

Makroiqtisodiyotga doir yangi so'zlar: litsenziya, lizing, birja, broker, assotsiatsiya, auktsion, marketing, menejment, praysing, kredit, investitsiya, ssuda, tashqi savdo defitsiti, aksiz solig'i, avtoritar kapitalizm, barter savdosi.

(Darslikdan)

178-mashq. Andijondagi «UZDAEWOO ning shuhrati» mavzusidagi matnni o'qing, zamonaviy kasb-hunarlariga, ularning o'ziga xos xususiyatlariga munosabat bildiring. Qo'shimchalarga diqqatni qarating, ularni turlari bo'yicha tahlil qiling.

1996-yil 19-mayda Andijon viloyatining Asaka shahrida mamlakatimizdagi birinchi avtomobil zavodi 2 turdagi «Tiko» va «Neksiya» tamg'ali yengil avtomobillari hamda «Damas» tamg'ali kichik avtobus ishlab chiqarish bo'yicha O'zbekiston—Janubiy Koreya qo'shma korxonasi tantanali ravishda ochildi. Yiliga 200 ming avtomashina chiqara oladigan bu zavod 2,5 yilda qurib bitkazildi.

U murakkab avtomatlashtirilgan liniya bilan jihozlangan bo'lib, raqobatbardosh texnologiyaga egadir. Avtomobilga bo'lgan ulkan talabni qondirish uchun UZDAEWOO birinchi bo'lib maqsadni ichki bozorni to'ldirishga qaratdi. Biroq chet el valutasiga ba'zi detallar, agregatlar va materiallar olinishi sababli qisman chet davlatlarga ham mahsulotlar realizatsiya qilinyapti. O'zbekiston ichki avtomobil bozoridagi 60—65% yengil avtomobillarni UZDAEWOO ning avtomobillari tashkil etadi. Ichki bozorda raqobat uncha katta emas, chunki boshqa yirik avtomobil zavodi yo'q...

Ma'lumki, avtomobil raqobatdoshligi ularning sifati va narxlariga bog'liq.

«Tiko», «Damas», «Neksiya», «Matiz» avtomobillarining sifat darajasi Rossiyadagi raqobatchi avtomobillar «Jiguli», «Moskvich», «Oka» avtomobillariga nisbatan yuqori. O'z avtomobillarining yuqori sifatiga qaramay kompaniya marketing va reklama faoliyatini olib bormoqda.

UZDAEWOO qisqa vaqt ichida firmalar va kichik korxonalar tarmog'ini yaratdi. Eng muhimi, 1999-yildan boshlab ehtiyot qismlari ishlab chiqariladigan zavod ishga tushirildi...

(«Turkiston» gazetasidan)

179-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qib, «Ogohlikka da'vat» mavzusida insho yozishga tayyorlaning.

Oq yo'rgakka o'ragansan o'zing bizni,

Oq yuvib, oq taragansan o'zing bizni.

Beshigimiz uzra bedor ona bo'lib,

Kunimizga yaragansan o'zing bizni.

M. Yusuf

Vatan! Bu soʻzni sevmaydigan, mehr bilan tilga olmaydigan hech bir inson topilmasa kerak! Vatan — har bir inson tugʻilib oʻsgan, kindik qoni toʻkilgan tabarruk goʻsha! Ona zamin — koʻzlarida hayrat aks etgan bolakayning ilk muallimi. Vatan — kelinchakning orzulari qanotida parvoz etib kirgan eshigi.

Ona zamin! Bu soʻz qon-qonimizga, vujudimizga singib ketgan, bir umrga yuragimizda muhrlanib qolgan, eng muqaddas, eng unutilmas kalomdir! Vatan sevgisidan yurak yorugʻ, imon va eʼtiqod uygʻoq boʻladi.

Bu tuproqning farzandlari bek boʻladi,
Topgan-tutgan davlatlari erk boʻladi.
Ildizlari Hazrati oʻzbek boʻladi,
Beshigida avliyolar oʻsgan elim!

M. Yusuf

Savollar

1. Koʻmakchi morfemalar deb nimaga aytiladi?
2. Sintaktik munosabat bildirmaydigan morfemalar qaysilar?
3. Sintaktik munosabat bildiradigan morfemalarga qaysi morfemalar kiradi?

31-DARS. MORFEMALARNING AGGLUTINATIV TABIATI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: oʻquvchilarning ongida morfemalarning oʻzbek tilidagi oʻziga xos xususiyatlari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) oʻquvchilarni oʻz zamonasiga munosib farzand boʻlish ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Un, topshir, koʻr* soʻzlariga qoʻshimchalar qoʻshib koʻring. Qoʻshimchalarning soʻzdagi oʻrniga eʼtibor bering.

Oʻzbek tilida koʻmakchi morfemalar, yaʼni qoʻshimchalar yetakchi morfemadan soʻng keladi. Masalan,

zamon-dosh
zamondosh-lar
zamondoshlar-im
zamondoshlarim-ga

Asosga eng avval soʻz yasovchi qoʻshimcha, soʻng lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimcha, eng oxirida esa sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar qoʻshiladi.

Masalan, *sholi-kor, muqova-soz, kamtar-ona; tadbirkor-lar, sana-moq, yaltira-sh, fidokorlar-ga, oʻrnashdi-m, uyqusirab-man* kabi.

Asosga soʻz yasovchi qoʻshimcha, shakl yasovchi qoʻshimchalar ikkitadan qoʻshilsa, ular ketma-ket ulanadi, yuqoridagi tartib buzilmaydi.

Masalan, *mulk-dor-lik, bil-im-li, joʻsh-qin-lik, koʻk-ish-roq, oʻyna-t-di, ket-a-yotir-man, sinf-dosh-lar-im-dan, bor-a-yotgan-ingiz-ni, varaq-la-sh-ni.*

Ba'zi bir hollarda so'z yasovchi qo'shimcha asosga old tomondan kelib qo'shilishi ham mumkin (masalan, *no-o'rin*), lekin bunday old qo'shimchalar o'zbek tilida juda kam.

Shuningdek, ayrim so'zlarda umumiy tartib buzilishi ham kuzatiladi: *es-la-gan-lik* kabi. Bunda asos + so'z yasovchi qo'shimcha + shakl yasovchi qo'shimcha + so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilmoqda.

Umuman olganda, qo'shimchalarning qo'shilishida o'ng qo'l qoidasiga rioya qilinadi.

180-mashq. Matnni o'qing. Qo'shimchalarning o'zakka qay tartibda qo'shilayotganligiga diqqat qiling.

YOSHLAR — VATANNING QANOTLARI

O'zbekistonning kelajagi yorug', ertasi porloq. Uning oltin kaliti yoshlar qo'lida. Ular shu kalit yordamida yo'llaridagi muammolarni yechib ketaveradilar. Xalqimiz dilbandlari bugun dunyoning eng taraqqiy etgan go'shalarida ta'lim olib kelmoqdalar. Fan-texnika, ilm sirlarini o'rganib yurtimizni obod qilish yo'lida fidokorona mehnat qilmoqdalar. Ishonamizki, yoshlarimiz o'zlarining zimmasiga yuklangan vazifani sharaf bilan ado etadi, O'zbekistonni rivojlangan mamlakatlar qatoriga olib chiqadi.

181-mashq. Gaplarni o'qing. So'z yasovchi hamda shakl yasovchi qo'shimchalarni aniqlab, ularning agglutativ xususiyatlarini izohlang.

Kitob bilan abadiy do'st tutining. Orangizdan qil ham o'tmasin.

Xorijiy tillarni qunt bilan o'rganing.

Vatan tarixini biling. Uni har xil murad talqinlardan, tuhmat va axlatlardan tinimsiz tozalang. Shavkatli tariximizni zamonaviy, mahobatli tarixiy ishlar bilan boyitishga harakat qiling.

Kamtarga kamol — manmanga zavol. Takabburlik qilmang. Xokisor bo'lishga harakat qiling. Kibrlanmang. Maqtasa, Sizni boshqalar maqtasin. Siz esa olqishlarni eshitmang.

G'azablanmang. G'azab sizni to'g'ri izdan chiqarib yuboradi. Har qanday holatda ham sokin bo'lishga intiling.

Dilozor bo'lmang. Dilozordan Xudo bezor. Odamlar bilan shunday gaplashingki, ular yana Sizga intilsinlar. Siz bilan suhbatlashishni havas qilsinlar.

Ota-ona, qavm-qarindosh, yor-birodarlarning ahvolidan doim xabar olib turing. Ota-onaning duosini olib qolishga oshiqing. Savob ishlar orasida eng zaruri shu.

(G'aybulla al-Salom)

182-mashq. Matnni o'qing. Qo'shimchalarni aniqlab, ularni turlarga ajrating.

Hoy Ubaydulloxon! Ubaydulloxon! Qani, seni yo'qlovchi bir mehriboning bormi? Hozir sening bog'laringga bahor keldi. Maysalar unmoqda. Osmoningda turnalar! Nahot, ularning qur-quri senga eshitilmasa?! Xumori tutib yig'lamaysanmi? Qirlaringdagi lolalar, gunafshalar, varrak uchirgan tomlaringdagi chuchmomalar nahot xumor qilib ko'zlaringga ko'rinmasa!

Uning xayolida jonlangan onasining nolalari qanchalik aqlli bo'lmasin, ammo otasi Asadullo maxsumning yoshligidan qulog'iga quygan hikmatlari xayolidan kecharkan, qamoq azob-uqubatlarini ham, sog'inch xumorlarini ham birdan unutardi. Yangidan o'zida kuch-g'ayrat tuyardi, kelajagiga, o'z maqsadlariga erishishga umid uyg'onardi.

— Bir g'ofil bandani g'aflat uyqusidan uyg'otib, yo'lga solmoqning o'zi qanchalik savob!

Bir yetimning boshini silasang, bir g'aribning mushkulini oson qilsang, bir bechoraning ko'ngliga malham bo'lsang, buning savobiga ne yetsin! «Ammo, xalqning dardiga darmon bo'lmoq niyatida jon fido qilsang, uning baxt-saodati uchun o'z halovatingdan kechsang, hayotingni uning yo'lga tiksang, buning savobiga teng savob bo'larmikan dunyoda! Bunday bandasidan Xudoyim o'z marhamatini darig' tutmaydi», — derdi otasi.

Darhaqiqat, xalq uchun jonini qurbon qilishdan afzalroq, inson uchun ulug'roq savob yo'q! Xalqning baxt-saodati, ozodligi yo'lida qurbon bo'lganlarga, o'lim yo'q!

(*Shukrullo. «Tirik ruhlar»*)

183-mashq. Matnni o'qing. Qo'shimchalarni topib, ularni izohlang. Qo'shimchalarga xos bo'lgan belgilarni aytib bering.

Avtomobillar shaharda paydo bo'lganining dastlabki vaqtlarida, ko'chada uning «Neksiya» xilini qurshab olgan odamlarning yuzlarida tabassum va ko'zlarida sevinch alomatlarini ko'rdim. Uning muhokamasi qizib ketib, ulardan biri: «Qoyilman, zo'r mashina bo'libdi. «Volga»mni sotib, uni olmasam, otimni boshqa qo'yaman», — desa, ikkinchi bir kishi:

«Buni qaranglar, xuddi qaddi-qomati kelishgan kelinchakka o'xshaydi, men ham uni sotib olishga ahd qildim», — dedi.

Uchinchi shaxs ham hayratini yashirolmadi:

«Ajabo, bu mashina Amerikada yoki Germaniyada ishlanganga o'xshaydi. Uni qaysi magazinda sotisharkan?»

Borgan sari mashina atrofidagi odamlar soni ko'payib, har kim bilganini gapiraverdi. Nihoyat, mashina nomini qanday atash bo'yicha ham bahs boshlanib, uni «O'zbekiston», «Lochin», «Sirdaryo», «Andijon» deb atash kerak, degan ovozlari eshitildi. «Malika», «Ozodlik» degan nomlar ham eshitildi. Mashina egasi paydo bo'lganda, uni savollar bilan ko'mib tashlashdi.

Xullas, shunday ajoyib manzaraning guvohi bo'ldimki, «Neksiya» O'zbekistonning mo'jizasi sifatida barchani hayratlantirdi, qoyil qoldirdi va mustaqillikning kuch-qudratini gavdalantirdi. Endilikda bizning avtomashinalarimiz jahon kezib, jonajon O'zbekiston nomini va sharafigini olamga taratmoqda...

(*Hamid Ziyoyev*)

Savol va topshiriqlar

1. O'zbek tilida qo'shimchalar so'zning qaysi tomoniga qo'shiladi.
2. So'z yasovchi qo'shimchalar so'zning oldiga ham qo'shilishi mumkinmi?
3. *Ikkilandi* so'zidagi qo'shimchalarning o'rnini belgilang.

32-DARS. OLD QO'SHIMCHALAR VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida old qo'shimchalar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni kuyunchaklik, boshqalarga hamdardlik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Davlat, farzand, xabar, obro'* so'zlariga *no-, ser-, be-, bo-* qo'shimchalarini qo'shib ko'ring. Ularning asosga qay taxlitda qo'shilayotganiga e'tibor bering.

O'zbek tili asrlar davomida arab, fors-tojik hamda rus tillari bilan o'zaro aloqada yashab keldi. Buning natijasida tilimizga o'sha tillarga xos bo'lgan yasalmalar va so'z yasaliş qolipi ham o'zlashdi. Shulardan biri old qo'shimchali so'zlar va old qo'shimchalar sanaladi. Bular quyidagilar:

- ba-: batafsil, badavlat, bahaybat;
- be-: bexavotir, beg'ubor, befarosat;
- no-: noumid, noqulay, norozi;
- ser-: serzavq, sergap, serhosil.

Shuningdek, kam qo'llaniluvchi *badfe'l, badjahl, badnafs, xushxabar, xushro'y, xushvaqt, hamfikr, hamshahar, hamsuhbat* singari so'z yasaliş holatlari ham mavjud.

-ba, -ser qo'shimchalari, asosan, otga qo'shilib, asosdan anglashilgan belgi-xususiylatning me'yordan ortiq, ko'p ekanligini bildirsa, be-; no- qo'shimchalari xuddi shu narsalarga ega emaslikni anglatadi. Solishtiring: *baquvvat, serma'no, behayo, noo'rin*.

Mazkur qo'shimchalar -li, -siz, -dor qo'shimchalari bilan sinonimik munosabatida bo'la oladi.

Masalan: *badavlat—davlatli, beqiyos—qiyossiz, noo'rin— o'rinsiz, sertashvish—tashvishli*.

184-mashq. GapIarni daftaringizga ko'chirib yozing. Old qo'shimchalarning ishlatilishiga e'tibor bering.

Serjanjal uyda baraka yo'q. Qanoat qorin to'ydiradi, beqanoat o'zin o'ldiradi. Eshik ochiq bo'lsa ham beruxsat kirma. Badavlat va baquvvat dushmanidan emas, ochko'z va badnafs, ichi qora odamga sherik bo'lib qolishdan qo'rq. Nomard do'st seni chohga yetaklar.

Unda beravzan ekan har bir bino,
Ul binolarning ichinda yo'q havo,
So'risi yo'q, sahni yo'q, ayvoni yo'q.
Aqrabolar yo'q, aziz mehmoni yo'q,
Beo'chog'-u bepalos-u betanur,

Betaom-u belibos-u qayda nur.

(Chustiy)

185-mashq. Gaplarni o'qing. Old qo'shimchalarni aniqlab, ular haqida fikr bildiring.

1. Serjahl va serzarda bo'lmang, odamlar e'tiboridan qolasiz. 2. Noo'rin aytilgan so'z boshga kulfat keltiradi. 3. Baquvvat va kuchli farzandlari bor xalqni hech kim yengolmas. 4. Serquyosh o'lkamizning har bir qarich yeri biz uchun muqaddas. 5. Nomard do'st dushmandan yomon.

(Chustiy)

186-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o'qing, ularni daftaringizga ko'chirib oling. *Be-, ba-, no-, ser-* old qo'shimchalari o'rnida ularning sinonimlarini qo'llash mumkinligi yoki mumkin emasligi haqida bahs yuriting.

Bevafo do'stdan tayoq yaxshi, bebahra guldin yaproq yaxshi. Bevaqt qichqirgan xo'rozning boshini kesadilar. Bemehr qarindoshdan mehr bergan yot yaxshi. Benuqson do'st axtargan do'stsiz qoladi. Besabab oyoqqa tikan kirmas. Befoyda so'zni aytma, foydali so'zdan qaytma. Nomard bo'lib ko'pga kirguncha, mard bo'lib o'lgan yaxshi. Nohaqlik ishga rivoj yo'q. Serdaraxt qishloqni sel olmas. Serva'da kishi yolg'onchi bo'lur.

Ona — oliyhimmat, ona — sersaxo,
Ona sertilakdir, ona — serduo.
Ota-onani kim etmasa rizo,
U rasvoya olam bo'lur el aro.

Savol va topshiriqlar

1. Old qo'shimchalar deb qanday qo'shimchalarga aytiladi?
2. Old qo'shimchalarni boshqa qo'shimchalar bilan almashtirish mumkinmi?
3. Old qo'shimchalarning o'zbek tiliga o'zlashish sabablari haqida so'zlang.

33-DARS. QO'SHIMCHALARDA SHAKLDOSHLIK

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida qo'shimchalardagi shakldoshlik, ma'nodoshlik va zid ma'nolilik yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *O'yinchoq* — *erinchok*, *pistirma* — *bo'g'ma*, *yig'in-to'lin* so'zlaridagi qo'shimchalarni bir-biriga solishtiring va o'rtadagi farqlarini tushuntiring.

2-topshiriq. *Yomg'irli* — *seryomg'ir* so'zlaridagi *-li* va *ser-* qo'shimchalari bildirayotgan ma'nolarni izohlang.

Shakldoshlik nafaqat leksemalarga, balki qo‘shimchalarga ham xos xususiyat sanaladi. Qo‘shimchalarning ayrimlari ifodalanishiga ko‘ra aynan bir-biriga o‘xshasa-da, mazmun-mohiyati bilan keskin farqlanadi.

Masalan, *-in* qo‘shimchasi:

a) ot yasovchi	b) sifat yasovchi	d) ravish yasovchi	e) fe‘lning nisbat shaklini yasovchi
tiqin	to‘lin	ostin-ustin	ilin
yig‘in	erkin	birin-ketin	ko‘rin
chaqin	yashirin	qishin-yozin	qilin

Bunday qo‘shimchalar o‘zbek tilida ko‘plab uchraydi. *-ma, -chi, -li, -dor, -ch, -(i)sh, -ar, -ik, -k, -ish, -qin, -chaq, -(a) y, -siz* kabi qo‘shimchalarni bunga misol qilib keltirish mumkin.

Shakldosh qo‘shimchalar quyidagi ko‘rinishlarda uchraydi.

1. So‘z yasovchilar.

qalamdon (ot)	qadrdon (sifat)
toshqin (ot)	jo‘shqin (sifat)
tepki (ot)	kechki (sifat)
qatlama (ot)	bo‘g‘ma (sifat)
o‘roq (ot)	qo‘rqoq (sifat)
yoshlik (ot)	sirdaryolik (sifat)
yuzsiz (sifat)	so‘zsiz (ravish)
yugurik (sifat)	ko‘rik (ot)

2. So‘z yasovchi qo‘shimcha so‘z shakli yasovchi qo‘shimcha bilan shakldosh bo‘ladi.

kelinchak (erkalash, hurmatlash shakli)	erinchak (sifat yasovchi)
gapirma (fe‘lning bo‘lishsiz shakli)	burma (sifat yasovchi)
yuzlab (chama son shakli)	haftalab (ravish yasovchi)
qizcha (kichraytirish shakli)	erkakcha (ravish yasovchi)
Dilafro‘zxon (hurmat shakli)	kitobxon (ot yasovchi)
do‘sti (III shaxs, birlik shakli)	boyi (fe‘l yasovchi).

3. Har qanday holatda so‘z shakli yasaydi.

oqish (ozaytirma shakli)	kelish (harakat nomi)
otam (egalik shakli)	ko‘rdim (shaxs-son shakli)
ukang (egalik shakli)	bording (shaxs-son shakli)

187-mashq. Qo‘shimchalar yordamida so‘zlar yasang va ulardagi qo‘shimchalarga xos bo‘lgan shakldoshlarni izohlang.

-t, -ch, -uq, -gi, -un

Namuna:

tin-ch, (sifat yasovchi)

sevin-ch (ot yasovchi)

188-mashq. Gaplarni o'qing. Shakldosh qo'shimchalarni topib, ularni izohlang.

Hunar ado bo'lmas boylikdir. Ilm kelinchakka o'xshaydi: u xilvat va pinhoniylilikni yoqtiradi. Erinchak, dangasa insonlar hayotda hech qachon muvaffaqiyat qozonolmaydi. Ishsizlik illatning uyasi. Barvaqt turishga odatlaning, baraka topasiz. Vafoli odamning do'stlari ham samimiy bo'ladi. Bevafo do'stdan jabrli dushman afzal.

Jonimdan o'zga yori vafodor topmadim,

Ko'nglimdin o'zga mahrami asror topmadim. (Bobur)

Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q. (Navoiy) Qiziga qalamdon sotib oldi. Bilimdon va tadbirkor, raqobatbardosh yoshlar Vatanimizning kelajagi sanaladi.

189-mashq. Quyidagi so'zlar ishtirokida gaplar tuzing. Qo'shimchalardagi shakldoshlarni tushuntirib bering:

chiziq — tiniq, bosqin — sotqin, sezgi — qadimgi, otashin — ekin, qirg'in — so'lg'in, chirik — elak.

QO'SHIMCHALAR MA'NODOSHLIGI

Qo'shimchalarda shakldoshlikdan tashqari ma'nodoshlik hodisasi ham uchraydi. Ba'zan ma'lum bir so'z yasash ma'nosini ifodalash uchun birdan ortiq qo'shimchalardan foydalanishga to'g'ri keladi. Masalan, *-li* qo'shimchasi o'rniga *-kor*, *-dor*, *bo-*, *ba-*, *ser-* qo'shimchalarini qo'llash mumkin:

itoatli — itoatkor

shirali — shirador

savlatli — basavlat

sutli — sersut

obro'li — boobro'

Shuningdek, *-chi* o'rnida, *-shunos*, *-kash*, *-kor*; *-siz* o'rnida esa *be-*, *no-* old qo'shimchalarni qo'llash kuzatiladi.

adabiyotchi — adabiyotshunos

aravachi — aravakash

g'allachi — g'allakor

hayosiz — behayo

o'rinsiz — noo'rin

Hamma holatlarda ham yuqoridagicha ma'nodoshlik yuzaga kelavermaydi. Masalan, *nodavlat tashkilotlari* deyish o'rniga *bedavlat tashkilotlari* deyilsa, uslubiy g'alizlik yuzaga keladi.

Demak, qo‘shimchalardagi ma‘nodoshlik nutqning muayyan davrdagi me‘yorlari asosida yuzaga keladigan til hodisasi sanaladi.

190-mashq. Gaplarni o‘qing. Ma‘nodosh qo‘shimchalarni topib ularni izohlang.

Ulamolar suhbatida bo‘l, pok, sof niyatli kishilarga talpin. (*Amir Temur o‘gitlaridan*) Bilimli kishi kerakli so‘zni so‘zlaydi, keraksiz so‘zni ko‘mib tashlaydi. (*Ahmad Yugnakiy*) Ilmsiz inson — mevasiz daraxt. Mevali daraxtga tosh otadilar. Obro‘li, izzattalab bo‘lishni istasang ilm o‘rgan. Bilimsiz kishilarning ko‘ngli xurofotga moyil bo‘ladi. (*Abu Rayhon Beruniy*) Sabrli odam uzoq yashaydi. Sabrsiz odam o‘z boshiga falokat keltiradi. Uning otasi mahallaning tag-tugli, baobro‘ odamlaridan edi. El g‘amiga dardkash bo‘lgan inson hech qachon hayotda qoqilmaydi. Dardchil yuraklarga sevinchlar yog‘di.

191-mashq. Matnlarni o‘qing. So‘zlar tarkibida noto‘g‘ri qo‘llangan qo‘shimchalarni aniqlab, to‘g‘risiga almashtiring.

Bir kuni Suqrot dan so‘radilar:

—Boodob bilan noodobning o‘rtasidagi farq nimada? U javob berdi:

—Gapiradigan hayvon bilan gapirmaydigan hayvon kabi. Bir hakimdan: «Ko‘rkam xulqdor kishi kim?» — deb so‘radilar. U: «Yomon xulqqa sabr qilgan», — deb javob berdi.

Vatan mening jon-u tanim sajdaxonamdir,
U mening to‘lin oyim, tinch-omonim,
Izzatim, sharafim, Ka‘bam, qiblam
Hamda gulistonimdir.

(*Fitrat*)

192-mashq. Asosdosh so‘zlarga misollar keltiring. Ular ishtirokida gaplar tuzib, daftaringizga ko‘chirib yozing.

Namuna: *tinch, tinim, tinimsiz, betinim...*

Qarigan chog‘da halovat istasang, yoshlikda tinimsiz ilm o‘rganish payida bo‘l. Tinch bo‘lay desang, nafsingni tiy. Tinim bilmay kitob o‘qigan kishi bir kuni farog‘at topadi. Ilm ishtiyoqida betinim bo‘lgan tolibning ko‘ziga mol-dunyo ko‘rinmas.

QO‘SHIMCHALARDA ZID MA‘NOLILIK

Nutqni ravon, ta‘sirchan, emotsional-ekspressiv jihatdan bo‘yoqdor bo‘lib chiqishida zid ma‘noli qo‘shimchalardan foydalanishning ahamiyati katta. Masalan, *-li* qo‘shimchasi *-siz, be- no-* qo‘shimchalariga nisbatan qarama-qarshi qo‘yiladi. Aqlli — aqlsiz, iboli — beibo, o‘rinli — noo‘rin kabi.

Bunday qo‘shimchalar, asosan, sifat so‘z turkumida ishlatiladi. *Ser-* qo‘shimchasi *be-* qo‘shimchasiga, *ba-* qo‘shimchasi *-siz* qo‘shimchasiga, *bo-* qo‘shimchasi *-siz* va *be-* qo‘shimchalariga, *-dor* qo‘shimchasi *-siz* va *be-* qo‘shimchalariga nisbatan zid ma’nodir.

Bunday qo‘shimchalarni ikki guruhga bo‘lish mumkin: biror belgi-xususiyatga, shakl-shamoyilga yoki rang-tusga egalikni bildiruvchi qo‘shimchalar (*-li*, *bo-*, *ser-*, *ba-*, *-dor*); shunday belgiga ega emaslikni ifodalovchi qo‘shimchalar (*-siz*, *be-*, *no-*).

Masalan:

badavlat — davlatsiz

shirador — beshira, shirasiz

sero‘t — o‘tsiz

baobro‘ — beobro‘, obro‘siz

ko‘ngilli — ko‘ngilsiz

Qo‘shimchalar shakldoshligi, ma’nodoshligi va zid ma’nodligi nutqni ko‘rkam qiladi, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, uning uslubiy jihatdan rang-barang bo‘lishini ta’minlaydi, ta’sirchanligini oshiradi.

193-mashq. Gaplarni o‘qing. Qo‘shimchalarga xos xususiyatlarni aniqlang va tushuntirib bering.

Odobni beodobdan o‘rgan. Bemaza qovunning urug‘i ko‘p. Do‘stsiz boshim — tuzsiz oshim. Aqlsiz do‘stdan aqlli dushman afzal. Serdaraxt qishloqni suv olmas. Oriyatsiz odamdan qoch. Sababsiz kulgi — yomon tarbiya natijasidir. Mevasiz shox osmonga tirmashur, mevali shox yerga engashur.

O‘z nafsini mag‘lub etgan marddir,

G‘iybatlardan uzoq ketolgan marddir.

Nomard tegib o‘tar yiqilganlarga,

Ojizlar qo‘lini tutolgan marddir.

(Rudakiy)

194-mashq. Nuqtalar o‘rniga kerakli qo‘shimchalarni qo‘ying va gaplarni ko‘chirib yozing. Qo‘shimchalardagi zid ma’nodliklarni izohlang.

Bola... uy — bozor, bola... uy — mozor. Samara... o‘tgan yoshlik umrni uzaytiradi. Samar... o‘tgan vaqtingga achin. Hisob... do‘st ayrilmas. Hisob... boylik topma, aql top. Vijdon... bo‘lish chinakam insoniylik belgisidir. Vijdon... do‘st boshga kulfat keltiradi. Aql..., keng fikrlovchi bo‘ling, har bir ishning ketini o‘ylab turib amalga oshiring. Aql...lik balosiga yo‘liqmang, u sizni xonavayron qiladi.

195-mashq. O‘zbek xalq maqollaridan zid ma’noli qo‘shimchalar ishlatilgan misollar toping va izohlang. Ularni daftaringizga ko‘chirib yozing.

NUTQDA BIR ASOSLI SO‘ZLARDAN FOYDALANISH

Tildagi soʻzlar yangi paydo boʻlgan soʻzlar hisobigagina emas, balki oldindan muomala-munosabatda mavjud boʻlib kelgan soʻz asosida yangi leksemalarni hosil qilish yoʻli bilan koʻpayib boradi. Bitta asos vositasida bir nechta yangi soʻz yasalishi mumkin: *suvli, sersuv, suvsizlik*.

Bir asosli soʻzlarga asosdosh soʻzlar deyiladi.

Namunalar: *tinch, tinim, tinimsiz, notinch, notinchlik; gulli, guldor, gulchi, gulchilik, sergul; shoxli, shoxdor, shoxsimon, sershox; obroʻli, obroʻsiz, baobroʻ, beobroʻ* va h.k.

196-mashq. Gaplarni oʻqing. Asosdosh soʻzlarni aniqlab, ularni izohlab bering.

Oʻzbek xalqi, oʻzbek tuprogʻi umrini paxtaga baxshida etdi. Qish demadi, yoz demadi — paxta, dedi. Tun demadi, kun demadi — paxta, dedi.

— Onaxon, ism-sharifingiz, kasb-koringiz? Onaxon kamtarlik ila javob berdi:

— Ismi sharifim — Paxtaxon! Paxtaoy desangiz ham boʻlaveradi! Kasb-korim — paxtakor!

Ona tabiatimizda necha xil rang boʻlsa, barcha-barchasi paxtazorda mujassamdir...

(Togʻay Murod)

197-mashq. Quyidagi asosdosh soʻzlar ishtirokida gaplar tuzing va ularni daftaringizga koʻchirib oling.

meva-mevali-mevazor-mevasiz; osh-oshpaz-oshxoʻr-oshamoq; koʻngil-koʻngilli-koʻngilsiz-koʻngilchan; doʻppi-doʻppidoʻz-doʻppili-doʻppisiz; ish-ishchi-ishchan-ishsiz-ishsizlik-beish-ish-la-ishlov.

Namuna: Anor butasimon mevali daraxtlar oilasiga kiradi. Qaqrab yotgan qirlar bagʻri bir yil ichida mevazor bogʻga aylandi-qoldi. Mevasiz daraxt faqat oʻtinlikka yaraydi.

198-mashq. Uyga vazifa. Matnni oʻqing. Asosdosh soʻzlarni topib, ularni izohlang.

Oʻzbekistonni oʻzbek xalqi oʻz mehnati, aql-idroki bilan yaratgan! Oʻzbekistonni moʻjizalar diyori, jannatdek mamlakat deydilar. Bu goʻzal Vatan osmondan tappa-tayyor holda oʻzicha yerga tushib qolmagan. U tinimsiz xatti-harakat va fidokorona mehnat ila, xalq dahosi ila bunyod etilgan.

Oʻzbek xalqi azaldan oʻz Vataniga — Oʻzbekistoniga, Turkistoniga, Turoniga ega boʻlgan, hech qachon bewatan boʻlgan emas. Vatanparvarlik, fidokorlik xalqimizning qon-qoniga singib ketgan xislatlardan sanaladi.

(«Vatan tuygʻusi» kitobidan)

Savol va topshiriqlar

1. Qoʻshimchalarda shakldoshlikni izohlang.
2. Qoʻshimchalarda maʼnodoshlik deganda nimani tushunasiz?
3. Qoʻshimchalarda zid maʼnolilik deganda nimani tushunasiz?
4. Asosdosh soʻzlar qanday yasaladi?

SO‘Z YASALISHI

34-DARS. SO‘Z YASALISHI HAQIDA UMUMIY MA’LUMOT

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida o‘zbek tilida so‘z yasalishi yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni sharm-hayoli va andishali bo‘lish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *Tarbiyali, tarbiyasiz, tarbiyalanmoq* so‘zlaridagi so‘z yasovchi qo‘shimchalarni toping. Ulardagi umumiy holatlarni izohlang.

2-topshiriq. *Qo‘lbola, qo‘lqop, qo‘larra* so‘zlaridagi so‘z yasalish hodisasini tushuntiring.

Tilning lug‘at tarkibi doimo o‘zgarishda, rivojlanishdadir.

Ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalarida paydo bo‘lgan yangi-yangi tushunchalarni nomlash ehtiyoji tufayli tilda yangi so‘zlar paydo bo‘ladi.

Yangi so‘zlar ikki xil yo‘l bilan vujudga keladi: 1. Har bir tilning o‘z ichki imkoniyati asosida. 2. Boshqa tillardan so‘z olish asosida.

Har bir tilning ichki imkoniyati asosida yangi so‘zlarning hosil qilinishida shu tilda oldin mavjud bo‘lgan so‘zga qo‘shimcha qo‘shish usuli yoki so‘z qo‘shish usuli katta ahamiyatga ega. Masalan, kompyuter hayotimizga kirib kelishi munosabati bilan uning nomi ingliz tilidan to‘g‘ridan to‘g‘ri olingan. Endi «kompyuter bilan ishlovchi shaxs» tushunchasini ifodalash ehtiyojini qondirish uchun kompyuter so‘ziga o‘zbek tilida oldindan «ma’lum mashg‘ulot bilan shug‘ullanuvchi shaxs» ma’nosini ifodalovchi *-chi* qo‘shimchasidan foydalanildi. *Kompyuterchi* «kompyuter bilan shug‘ullanuvchi shaxs» ma’nosini bildirdi.

Tilda oldin mavjud bo‘lgan so‘zga ma’lum yasovchi vositalar qo‘shish bilan yangi so‘z hosil qilinishiga so‘z yasalishi bodisasi, shunday hodisani o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limiga esa so‘z yasalishi deyiladi.

Demak, so‘z yasalishi atamasi ikki ma’noda: a) so‘z yasalishi hodisasi ma’nosida va b) so‘z yasalishi hodisasini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi ma’nosida qo‘llaniladi.

Savol va topshiriqlar

- 1. Tilning lug‘at tarkibi qanday boyib boradi?
- 2. So‘z yasalishi deganda nimani tushunasiz?
- 3. *Temirchi, dutorchi, xizmatchi* so‘zlarini ma’noli qismlarga bo‘lib, bu so‘zlar uchun umumiy bo‘lgan qismni toping va ma’nosini tushuntiring.

SO‘Z YASALISHINING TUZILISHI

1. *Ter, terim, terimchi*. 2. *Tara, taroq, taroqchi* soʻzlariga eʼtibor bersangiz, shuni sezasizki, birinchi guruhdagi soʻzlarning hammasida *ter* soʻzi takrorlanadi, ikkinchi guruhdagilarida esa *tara* qismi hammasi uchun umumiy sanaladi.

Koʻrinadiki, soʻz yasaliishi hodisasi oʻzining ichki tuzilishiga ega boʻladi va ikkita tarkibiy qismni oʻz ichiga oladi: a) yasashga asos qism; b) yasovchi vosita. Yasashga asos qism bilan yasovchi vosita birgalikda yasalmanni tashkil qiladi. Masalan, yuqorida keltirilgan *terim* soʻzida *ter* qismi yasashga asos, *-im* qismi yasovchi vosita, ikkala qismning qoʻshilishidan hosil boʻlgan hosila esa — *terim* yasalma hisoblanadi. *Terimchi* soʻzida esa *terim yasashga asos qism, -chi yasovchi vosita, terimchi* esa *yasalma* sanaladi.

Soʻzning yasaliish tuzilishi bilan morfemik tuzilishi bir-biridan farqlanadi. Soʻzning maʼnoli qismlarga boʻlinishi uning morfemik tuzilishi sanaladi.

Soʻzda nechta maʼnoli qism boʻlsa, uning morfemik tuzilishi shuncha qismga ajraladi. Masalan, *terimchi* uchta maʼnoli qismdan tashkil topgan: *ter-im-chi*. *Terimchilar* soʻzi esa toʻrtta maʼnoli qismdan iborat: *ter-im-chi-lar*. *Ter-imchilarga* soʻzi beshta maʼnoli qismdan iborat: Shuning uchun u morfemik tuzilishga koʻra besh qismga boʻlinadi: *ter-im-chi-lar-ga*.

Koʻrinadiki, soʻzning morfemik tuzilishi yasovchi qoʻshimchalarni ham, soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalarni ham oʻz ichiga oladi. Soʻzning morfemik tuzilishini belgilashda maʼnoli qismlarning soʻz yasovchi yoki soʻz oʻzgartiruvchi ekanligining ahamiyati boʻlmaydi. Qanday maʼnoli qismlardan — morfemalardan iborat ekanligi eʼtiborga olinadi.

Soʻzning yasaliish tuzilishi esa faqat yasovchilarnigina oʻz ichiga oladi. Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar soʻz yasaliishi tuzilishiga kirmaydi.

Soʻz yasaliishi tuzilishi doimo ikkita tarkibiy qismni — yasashga asos va yasovchi vositani oʻz ichiga oladi. Agar soʻzda birdan ortiq yasovchi qoʻshimchalar ishtirok etsa, eng oxirgisi yasovchi vosita sanaladi, oldingilari esa yasashga asos qism tarkibiga kiradi. Masalan, *taroqchi* soʻzida *-chi* yasovchi vosita, *taroq* yasashga asos, *taroqchi* yasalma, *taroq* soʻzida esa *-q* yasovchi vosita, *tara* yasashga asos, *taroq* yasalma hisoblanadi.

Shuni taʼkidlash kerakki, soʻz yasaliishi tuzilishida yasashga asos qism bilan yasalma oʻrtasida mazmuniy bogʻliqlik, mazmuniy davomiylik boʻladi. Yasalmada yasashga asos davom etadi. Masalan, *tepki* soʻzida yasalma boʻlib, *-ki* yasovchi vositasida *tep* soʻzidan yasalgan. *Tepki* yasashga asos qism maʼnosini davom ettiradi: 1. *Tepki uchun xoslangan moslama* (otish qurolida). 2. *Tepki zarbasi* (tepki yedi).

199-mashq. Hikmatli gaplarni oʻqing, soʻzlardagi yasaliish hodisalarini aniqlab, ularni izohlang.

HAYO VA ANDISHA HAQIDA

Andishali odam yaxshilik doyasidir.

Hayo bilan andisha — qoʻsh ziynat.

Andisha — yaxshilik yoʻliga poyandoz.

Andisha — kelajak yoʻllarini munavvar etuvchi mashʼala.

Hayosiz oʻzining uyalmasligi bilan doʻstini uyaltiradi.

Andishali odam iffatli boʻladi.

Andishali muloqot — ulugʻlik belgisi.
Odamning hayo va andishasi — uning koʻrkidir.
Vafo yoʻq yerda hayo yashamaydi.
Uyalish — insoniylikdan.
Oʻrinsiz uyalib, maqsadni roʻyobga chiqara olmaslik — noshudlikdir.
Uyat — boshni yerga egadi.
Andishasizlikning hosili — xijolat.

200-mashq. Matnni oʻqing. Dor soʻzi bilan bogʻliq holatda hosil boʻlayotgan yangi soʻzlarga diqqat qiling, ularning yasash oʻrinlarini izohlang.

Dor soʻzi hozirgi oʻzbek adabiy tilida quyidagi maʼnolarda ishlatiladi:

1. Arqon va yogʻochlardan iborat dorvozlik qurilmasi. Masalan: Men dor deganda mutlaqo boshqa bir narsani koʻz oldimga keltirgan ekanman. Oʻrda ustiga qurilgan dor Toshpoʻlat dorvozchining qurilgan doriga sira ham oʻxshamasdi. (N. Safarov)
2. Kishini osib oʻldirish uchun oʻrnatiladigan maxsus qurilma. Masalan:

Qahr ila Xabbozni bardor etar.

Dor boshina oni sangsor etar. (Durbek)

3. Kiyim quritish uchun tortiladigan arqon. Masalan:

Shoyi-shalpar koʻylagim yuvmay ilingan dorga,
Toleyimning yoʻqligidin yolgʻonchi boʻldim yorga.

(Fargʻona xalq qoʻshiqlaridan)

4. Kiyim-boshni ilish uchun shipga parallel ravishda tortiladigan ip yoki arqon. Masalan:

Roʻmolimni olibsan,
Olib dorga solibsan.
Roʻmolimni berolmay,
Uvolimga qolibsan.

(Fargʻona xalq qoʻshiqlaridan)

Eski oʻzbek tilidagi *dor* maʼnosi uy, hovli (masalan: «Boburnoma» da... safe dorlar tikibdurlar) va shaxs otini yasovchi qoʻshimcha *-dor*, chunonchi, *amaldor*, *jahondor*, *xazinador* soʻzlaridagi holatlar bunga aloqador emas.

201-mashq. Uyga vazifa. Matnni oʻqing, tagiga chizilgan soʻzlardagi yasash oʻrinlariga izoh bering.

Hozirgi maymunlar ichida shimpanze oʻzining fikr ifodalash va uni tushunish borasida boshqa maymun turlaridan ajralib turadi.

Amerikalik olimlar — Uosho ismli 11 oylik maymun bolasini olib, uning intellektual, psixologik va nutq jarayonini tekshirib koʻrishgan. Tadqiqotchilar Uosho uchun yosh

bolalarga normal hisoblangan sharoit va muhit yaratganlar hamda o'zlari doimo u bilan birga bo'lganlar.

Uosho nutqining takomili juda sekin borgan. U besh yoshida *kim? nima? qayer? kimniki?* kabi so'roqlarga 2 yoshli bola darajasida, ko'proq imo-ishoralar bilan javob bergan. Keyinchalik ham uning fikr ifodalashda nutqdan foydalanishi natijasiz bo'lgan. Tadqiqotchilarning ta'kidlashiga ko'ra, maymunlarning nutq apparati fiziologik jihatdan inson nutq apparatidan uzoq va nomutanosibdir. Bu borada to'tilar ustun turadi. Lekin shimpanzeda fikrlay olish qobiliyati, intellektual xususiyatlari birmuncha yuqoridir.

Olimlar Uoshoning belgi va imo-ishora bilan fikr ifodalashini tekshirganlarida, u salkam uch yil ichida ingliz tilidagi 132 ta ishora belgilarini o'rgangan va o'rinli ishlatgan.

Uoshoning sevimli o'yinchoqlarini yashik ichiga berkitib qo'yganda, u «och» ishorasini ifoda etgan. Keyinchalik esa bu ishorani u yopiq eshikka nisbatan, so'ngra esa, chanqaganda suvga nisbatan ishlatgan. Ishoraviy takomil natijasida u suv ichmoq ishorasini barmoqlarini yumib, bosh barmog'ini yuqoriga ko'tarib og'ziga tomon olib kelish bilan ifoda etgan, ma'lum davr o'tgach, bu ishora boshqa turli suyuqliklarni ichish maqsadining ifodasi tarzida namoyon bo'lgan (sut, kofe va boshq.).

Ma'lum ishoraviy belgilarni o'zlashtirgandan 2 yil o'tgach, Uosho 2 ishora belgisini qo'shish orqali o'z maqsadini ifoda eta boshlagan. «Ochish» va «ichish» dan iborat ishoraviy birikmalarni ixtiro etgan. Shimpanze muallimi bilan sayrga chiqib, oqqushni ko'rganda beixtiyor «suyuqlik» va «qush» ishoraviy belgisini qilganligi, sovuqxonadagi yemishga «kalit — ochish — ovqat» ishoralari bilan murojaat qilganligi aytiladi.

Shunisi xarakterliki, kichik Uosho bir qancha odamlar va hayvonlar (yo'lbars, bo'ri, it va boshq.) rasmlarini aralashtirib qo'yganda, ularni odamlar va hayvonlar guruhiga ajratib, o'zining rasmini ham insonlar guruhiga qo'shgan.

(«*Fan va turmush*»dan)

Savol va topshiriqlar

1. So'z yasallishining tuzilishi qanday qismlarni o'z ichiga oladi?
2. So'z yasallishining tuzilishi bilan so'zning morfemik tuzilishi o'rtasidagi farqni ayting.
3. *O'roq, kurak, suvchi* so'zlaridagi yasashga asos bilan yasalma o'rtasidagi mazmuniy bog'lanishni tushuntiring.

35-DARS. SO'Z YASALISH USULLARI

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida so'z yasallish usullari yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o'quvchilarni turli-tuman kasb-korlarga qiziqtirish ruhida tarbiyalash.

1-topshiriq. *-dosh, -kor, -shunos* qo'shimchalari ishtirokida so'zlar yasang va ulardagi umumiylikni izohlang.

2-topshiriq. *Bo'tako'z* va *ko'zoynak* so'zlaridagi so'z yasallishini izohlang.

Soʻz yasashga asos qismning qanday xususiyatga ega ekanligiga koʻra soʻz yasashining bir necha usullari bor: 1) yasashga asos qismga qoʻshimchalar qoʻshish orqali (affiksatsiya); 2) soʻzlarni qoʻshish orqali (kompozitsiya). Masalan, *ishla* soʻzi *ish* qismiga (yasashga asos) *-la* qoʻshimchasini qoʻshish yoʻli bilan hosil boʻlgan. *Qoʻshma korxona, ishlab chiqarish* singari soʻzlar esa ikki soʻzni bir-biriga qoʻshish asosida hosil qilingan.

Hozirgi oʻzbek tilida soʻz yasashning mahsuldor usuli qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli bilan soʻz yasash — affiksatsiyadir. Bu usul tilda mavjud boʻlgan muayyan soʻz yasash qoliplari asosida yuzaga chiqadi. Shuning uchun ham soʻzlovchi xotirasida soʻz yasashning qoliplari mavjud boʻladi. Masalan, ot+chi «shaxs oti yasovchi» (*ishchi, temirchi, suvchi*); ot+li «belgining mavjudligi yoki ortiqligi» (*suvli, mevali*) va boshq. Ana shu soʻz yasash qoliplari asosida turli-tuman yasama soʻzlar hosil qilinadi.

Soʻzlovchi xotirasida, soʻz yasash qoliplari va ularning maʼnolari haqida koʻnikmaning mavjud boʻlishi har qanday yangi yasalmaning oson tushunilishiga imkon beradi.

Soʻz yasash qoliplari va ularning maʼnolari bir xil yasovchi qoʻshimchali soʻzlarni maʼlum uyalarga birlashtirish asosida aniqlanadi. Masalan:

traktorchi	yigʻla	binokor
kombaynchi	sizla	gʻallakor
suvchi	qoʻlla	paxtakor
ekskavatorchi	oqla	oʻymakor
tikuvchi	ishla	sholikor

202-mashq. Matnni oʻqing, soʻzlarning yasash oʻrinlariga eʼtibor berib, ularni izohlang.

«QOZON» TOPONIMI HAQIDA

Yer yuzida hamma joyning oʻz atamasi mavjud. Geografik joyning nomi kishilik jamiyati uchun katta ahamiyat kasb etadigan faktordir.

Toponim — yer atamasi. Shuning uchun ham koʻp adabiyotlarda joy nomlari grekcha toponim (*topos* — joy, yer; *onoma* — soʻz) soʻzi bilan almashinib ishlatiladi. Geografik nomlarning kelib chiqishini, ishlatilishini, hosil boʻlish qonuniyatlarini, grammatik qurilishini toponimikada oʻrganamiz.

Toponimlar turli soʻz turkumlaridan, har xil mazmundagi soʻzlar va ularning qoʻshilmasidan hosil boʻlishi mumkin. Toponimlar ichida xoʻjalik terminlari ham oʻziga xos oʻrin egallaydi.

Qozon turkcha soʻz boʻlib, rus, ukrain, belorus va bolgarlar toponimikasida keng uchraydi. Bu toponim garchi bir maʼnoda uchramasa-da, lekin geografik nom sifatida mavjuddir.

Qozon — Tataristonning poytaxti, Turkmanistonda **Qozonjik** shahri, Ozarbayjonda **Qozonbuloq** va **Qozonkoʻl** gidronimlari, Kavkazda va Qrimda **Qazantip** qoʻltigʻi va burni, Olatovda **Qozon** daryosi mavjud.

Qozon soʻzining toponim holida ishlatilishi chet el joy nomlarida ham uchraydi: Bolgariyadagi Bolqon togʻlarida **Qozonliq** shahri va vodiysi bor. Jahonga mashhur **Qozonlik** gullar plantatsiyasi ham Dunaydagi **Qozon** oraligʻida joylashgan.

Yana shunga oʻxshash bir qancha geografik nomlarni Turkiya va Eronda uchratish mumkin.

(A. Ishayev)

203-mashq. Matnni oʻqing. Yasama soʻzlarni aniqlang, ularning yasallish holatlarini izohlang.

Mening bolalik yillarim Fargʻona vodiysining Yaypan, Nursuq, Qudash, Buvayda, Tolliq, Olqor, Yulgʻunzor, Oqqoʻrgʻon degan qishloqlarida oʻtgan. Oʻttizinchi yillarning oʻrtalarida, bolaligimni oʻylaganimda chalakam-chatti tush koʻrganday boʻlar edim: dumli yulduz chiqqan edi; Babar (Bobur boʻlsa kerak) degan yigitni otqorovul miltiq bilan otganda oʻlmagan edi, shunda otqorovul odamlarga yuzlanib: «Yopiray, bunaqa battol oʻgʻrini birinchi marta koʻryapman, men unga oʻq uzibman-u, kiprik qoqmadi-ya!» — degan edi.

Zehnimda shunga oʻxshash qalqib yurgan xotiralardan tashqari, qalqimasdan toshdek choʻkib yotgan xotiralar hali hisobsiz ekanidan uzoq vaqt bexabar ekanman. Bundan meni Anton Pavlovich Chexov domla xabardor qildilar.

Bundan oʻttiz yil burun men u kishining 22 tomlik toʻplamini qoʻlimdan qoʻymay oʻqib chiqdim. Shunda alomat bir hodisa yuz berdi: shu bilan muhtaram ustod menga goʻyo muborak koʻzoynaklarini berdilar-u: «Ma, buni taqib, oʻz xalqingning oʻtmishiga nazar sol!»— dedilar.

(Abdulla Qahhor)

204-mashq. Soʻzlarni qoʻshish orqali yasalgan leksik birliklarni aniqlang, ularga tavsif bering.

Ammamning eri moʻynadoʻz-kosib. Bola-chaqalari boʻlmaganidan, uylari biznikiga oʻxshash toʻs-toʻpolon emas — yigʻinchoqli, innaykeyin, bularning uyi salkam ajoyibxona. Unda dunyodagi hamma narsa bor.

Ovga kirishadigan sohibchanga qushlardan: qarchigʻay, miqqiy, qirgʻiy; urishadigan qushlardan: dakan xoʻroz, oddiy xoʻroz, amirxon xoʻroz, kaklik, bedana (bu soʻnggi ikkisi sayrash uchun ham boqilib, choʻpqafasda, toʻrqafasda saqlanadi); sayraydiganlardan: qumri, saʻva, bulbul, mayna va boshqalar.

Ularning uyidagi gullarning-ku son-sanogʻi yoʻq...

Gulbahor, gulraʻno, gulsafsar, gulhamishabahor, qalampirgul, nomozshomgul, sambitgul, atirgul, kartoshkagul, qashqargul — ishqilib sanab tugatib boʻlmaydi. Pochcham bilan ammam bu gul, bu hayvonotlarning har bittasini nuridiydalaridek parvarish qiladilar.

(Gʻ. Gʻulom)

205-mashq. Maqollarni oʻqing. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida yasalgan soʻzlarni aniqlab, ularni izohlang.

Daraxt ildizi bilan kuchli, inson — do'stlari bilan. Qalbaki do'st ochiq dushmandan yomon. Yo'ldoshini tashlagan yo'lda qolur. Yiqilganda bo'lmasa tirak, vafosiz do'st nimaga kerak? Rejasiz ish — qolipsiz g'isht. Hushyorlik — mustahkam qo'rg'on. Ezgulikning cheki yo'q. Bahorgi harakat — kuzgi barakat. Go'zallik ilm-u ma'rifatda. Mard maydonda bilinadi, nomard — ishda. Do'stlik barcha boylikdan afzal. Qo'rqoqda uyat bo'lmas. Aqlli o'zini ayblar, aqlsiz — do'stini. O'qigan o'qdan oshar, nodon turtkidan shoshar. Qo'yni qassob so'ysin, oshni oshpaz pishirsin. Nomard non ustida ham nolishini qo'ymas. Itni qopag'on qilgan egasi. Novvoyga non aziz, tegirmonchiga — un. Yer — don, dehqon — xazinabon.

206-mashq. Kompozitsion usul bilan yasalgan so'zlarni namunadagidek ko'chirib yozing.

Qo'shma otlar: oqqush...

Qo'shma ravishlar: har yerda...

Qo'shma sifatlar: sheryurak...

Qo'shma fe'llar: borib kelmoq...

bilaguzuk, olachipor, tamom bo'lmoq, shirinso'z, achchiqtosh, sakkizoyoq, bodomqovoq, oltingugurt, tillaqo'ng'iz, e'lon qilmoq, kamunum, obod aylamoq, olib kelmoq, sarson etmoq, tumanlararo, biryo'la, umumxalq, bir zumda, kinonigoh, sadarayhon, o'zibo'larchilik, tekintomoq, ikkiyoqlama, ta'zim aylamoq, kinoyulduz, olibsotar, g'ayrat qilmoq, kirib chiqmoq, havorang, oshpichoq, kamsuv, biokimyo, umumshahar.

207-mashq. Uyga vazifa. Matnni o'qing. Morfologik usul bilan yasalgan so'zlarni topib, ularni izohlang.

VAZIR TUTISH TUZUGI

Amr qildimki, vazirlar ushbu to'rt sifatga ega bo'lgan kishilardan bo'lishi lozim: birinchisi — asillik, toza nasllilik; ikkinchisi — aql-farosatlilik, uchinchisi — sipoh-u raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalada bo'lishlik; to'rtinchisi — sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik.

Kamolotga erishgan vazir ulkim, davlat muomalalarini tartibga keltirib, mulkiy va moliyaviy ishlarni to'g'rilik bilan, asli-nasli tozaligini ko'rsatib, ajoyib tarzda bajaradi. Olgulik joyidan olib, bergulik yerga beradi. Dushmanlik va jabr-zulm qilmaydi. Birovdan yomonlik axtarmaydi, aytsalar eshitmaydi...

Qaysi vazir g'iybat gaplarni aytsa, uydirma gaplarga quloq solsa, jabr-zulm qilsa, o'ziga yoqmagan kishilarni yo'qotish payiga tushsa, uni vazirlikdan tushirish lozim. Nasli-yu zoti yomon, hasadchi, gina, kek saqllovchi, qora ko'ngillik kishilarga zinhor vazirlik lavozimi berilmasin.

Aqlli, bilimdon va hushyor vazir shunday bo‘lurki, bir to‘g‘ri tadbir qo‘llab g‘anim dushmanini parokanda qilib yubora oladi, murosas-yu madora, xushmuomalalik bilan sipohni birlashtirib, dushman lashkarlarini o‘ziga rom qiladi.

(«Temur tuzuklari» dan)

Savol va topshiriqlar

1. So‘z yasashning qanday usullarini bilasiz?
2. Affiksatsiya usuli haqida so‘zlang.
3. So‘z yasash qolipi nima?
4. So‘z yasash qolipi qanday aniqlanadi?

36-DARS. SO‘Z YASASH JARAYONIDA RO‘Y BERADIGAN O‘ZGARISHLAR

Darsning maqsadi:

- a) ilmiy maqsad: o‘quvchilarning ongida so‘z yasash jarayonida asosda ro‘y beradigan o‘zgarishlar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;
- b) o‘quvchilarni ezgulik, yaxshiliklarga hamisha shaylik ruhida tarbiyalash.

Topshiriq. *Yumala, sayra, qayna* so‘zlariga -q yoki -qi qo‘shimchasi qo‘shilganda asosda qanday tovush o‘zgarishi sodir bo‘ladi? Shu haqda o‘ylab ko‘ring.

Turkiy, jumladan, o‘zbek tili morfologik jihatdan agglutinatив tillar qatoriga kiradi. Agglutinatив tillar quyidagi xususiyatlari bilan flektiv tillardan ajralib turadi: 1) nechta grammatik ma‘no bo‘lsa, ularni ifodalovchi shuncha grammatik shakl qo‘llaniladi. Masalan, *yoza-ma-say-di-m*; 2) grammatik shakllarning chegarasi bir-biridan aniq ajralib turadi; 3) grammatik ma‘noning ko‘payishi bilan, so‘zning grammatik shakllari ham chapdan o‘ngga qarab cho‘zilib boradi; 4) grammatik qo‘shimchalarning qo‘shilishi asos qismning fonetik tuzilishini o‘zgartirmaydi.

O‘zbek tilida so‘z yasash jarayonida so‘z yasash asosiga yasovchi qismning qo‘shilishi natijasida asos qismning tovush tarkibida ba‘zan o‘zgarish ro‘y berishining guvohi bo‘lamiz. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. *Sust, past* singari so‘zlarga -ay yasovchi vositasi qo‘shilganda, yasashga asos qismda mavjud bo‘lgan oxirgi «t» undoshi tushib qoladi. Masalan, *susay, pasay* kabi.

2. *Qizil, sariq* kabi ikki bo‘g‘inli so‘zlardan -ar, -ay yasovchi vositalari yordamida yangi so‘z yasalganda, yasashga asos qism bo‘lgan *qizilning* «il» qismi va *sariq* ning ikkinchi bo‘g‘indagi «i» unlisi tushib qoladi. Masalan, *qizil+ar — qizar, sariq+ay — sarg‘ay* kabi.

3. *So‘ra, sayla, quvna, to‘qi, o‘qi* kabi ikkinchi bo‘g‘ini «a» bilan tugagan so‘zlarga -q,-v yasovchi qo‘shimchalari qo‘shilganda, yasashga asos qism oxiridagi «a» unlisi «o» unlisiga, «i» unlisi «u» unlisiga aylanadi. Masalan, *so‘ra+q — so‘roq, sayla+v — saylov, quvna+q — quvnoq, to‘qi+v — to‘quv, o‘qi+v — o‘quv* kabi.

4. *O'yin, qiyin* kabi ikki bo'g'inli so'zlarga *-a* yasovchi qo'shimchasi qo'shilganda, yasashga asos qismning ikkinchi bo'g'inidagi «i» unlisi tushib qoladi. Masalan, *o'yin+a* — *o'yna, qiyin+a* — *qiyna* kabi.

5. *Son, yosh, ong* kabi so'zlarga fe'l yasovchi *-a* yoki *-la* qo'shimchasi qo'shilganda, asos qismda tovush o'zgarishi ro'y beradi: Masalan, *sana, yasha angla* kabi.

Shu ko'rsatilgan o'zgarishlarning o'ziyoq o'zbek tilida ba'zi hollarda fuziya (fleksiya) elementlari ham mavjud ekanligini ko'rsatadi.

208-mashq. Gaplarni o'qing. Qo'shimchalar tarkibida sodir bo'layotgan tovush o'zgarishlarini belgilang.

Inson o'z umrining hisobli ekanligini hamisha kech anglaydi. Jo'jani kuzda sanaydilar. Gulla, yashna, mustaqil O'zbekiston! Respublikamiz iqtisodiyoti o'z taraqqiyotining eng qiyin bosqichlarini ortda qoldirib, bugungi kunda yangicha takomil bosqichiga chiqib oldi. Mamlakatimizda mana bir necha yildirki, saylovlar muqobillik asosida o'tkazilmoqda. Salimjon qilgan ishidan uyalib, qizarib ketdi. Davr qiynoqlari o'tkinchi — hali hamma narsa oldinda... Kuz kelishi bilan daraxtlarning barglari sarg'a-yib, oltin rangini ola boshladi. Radiodan o'ynoqi musiqa yangradi.

209-mashq. Quyidagi so'zlarni o'qing, ularning ichidan qaysi birlarida tovush o'zgarishlari sodir bo'layotganini belgilang.

Ozaymoq, ko'paymoq, qizarmoq, bo'zarmoq, pasaymoq, susaymoq, sayramoq, yig'loqi, dumaloq, toshloq, pishloq, qishloq, boshla, ishla, tashla, angla, sana, jo'na, uxla, qiyma, qiyna, gapir, chaqir, tinchi, qarmoq, yashar.

210-mashq. Uyga vazifa. «Akademik litsey o'quvchisi qanday bo'lishi kerak?» mavzusida yozma ish yozing. Matnda ishlatilgan so'zlar ichidan yasama so'zlarni aniqlang va ularga tavsif bering.

INSHO NAZARIYASI VA AMALIYOTI

37-DARS. INSHO HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida insho yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni sinchkovlik ruhida tarbiyalash.

Savodxonlik darajasini tekshirishning sinalgan usullaridan biri INSHO sanaladi. Shu o'rinda insho va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida biroz to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. Insho so'zi aslida arabcha so'z bo'lib, «paydo qilish», «ijod», «yuzaga keltirish», «yozuv», «sochma asar», «xat» singari ma'nolarni bildiradi.

Insho quyidagi ikki bosqichni o'z ichiga oladi.

1. Inshoning qoralama (xomaki) nusxasini tayyorlash.

2. Uni oqqa ko'chirib yozish.

Inshoning qoralama nusxasi ishning dastlabki bosqichi bo'lganligi uchun unda o'chirilgan, so'zlarning o'zni almashtirilgan, jumlar tuzatilgan o'rinlarning bo'lishi tabiiy. Qoralama nusxadagi bunday tuzatishlar ish tekshirilayotganda xato hisoblanmaydi va ular hisobga olinmaydi. Insho tekshiruvchi, hatto ba'zi bir paytlarda oq nusxadagi jumlalarining g'alizligini aniqlashtirish maqsadida qoralama nusxaga uni solishtirishi, agar unda jumla to'g'ri tuzilgan bo'lsa, oq nusxadagi xatoni hisobga olmasdan ketishi ham mumkin. Bu esa amaldagi qoidalarga muvofiq bo'ladi. Qoralama nusxada ham insho uchun reja tuziladi. Fikrlar izchillik asosida, aniq va lo'nda shakllarda bayon qilinadi. Qoralama nusxani haddan tashqari bo'yab, inshoni o'ta e'tiborsizlik bilan yozish maqsadga muvofiq emas.

Xomaki nusxani yozishda quyidagi holatlarga diqqatni qaratish tavsiya etiladi.

INSHONING XOMAKI NUSXASINI TAYYORLASH UCHUN TAVSIYALAR

1. Qaysi mavzu bo'yicha insho yozishingizni puxta o'ylab oling. Nimalar haqida yozish lozimligi ustida bosh qotiring.

2. Insho mavzusiga oid materiallarni, masalan, yozuvchi, uning hayoti va ijodi, yozgan asarlari, siz insho yozmoqchi bo'lgan asar va uning yozuvchi ijodida tutgan o'zni, asarning mavzusi va g'oyaviy yo'nalishlari, bosh qahramonlari, asardagi voqealar, asar qahramonlarining xarakteri yuzasidan insho yozish uchun birinchi galda kerak bo'ladigan holatlarni eslang, so'ngra ularni qog'ozga tushira boshlang.

3. Insho bo'yicha eng ko'p ishlatiladigan so'zlarni yig'ib chiqing.

4. Insho mavzusini yoritish uchun o'zingizga ma'qul kelgan usulni tanlang.

5. Insho uchun reja tuzib oling va mazkur reja asosida insho yozishga kirishing.

6. Insho yozayotganda fikrlarning izchilligiga, insho materiallarining aniq va lo'nda shakllarda berilayotganligiga alohida e'tibor berib boring.

7. Inshoning qoralama nusxasi tayyor bo'lgach, uni diqqat bilan o'qib chiqing. O'qiyotganingizda quyidagi holatlarga e'tibor qiling. Insho mavzusi yetarlicha yoritilganmi? Inshoning mazmuni talabga javob bera oladimi yoki yo'qmi? Inshoda ortiqcha so'z va gaplar uchramaydimi? Agar shunday so'z va gaplarga duch kelsangiz ularni insho matnidani chiqarib tashlang, bo'sh ko'ringan o'rinlarni to'ldiring.

8. Inshoning tiliga alohida e'tibor qiling.

9. Yozganlaringizni oqqa ko'chiring.

Inshoning qoralama nusxasi but bo'lgach, uni oqqa ko'chirish jarayonida amaldagi husnixat qoidalariga va insho yozishning o'ziga xos tartibotlariga qat'iy rioya qilish kerak. Inshoning oq nusxasida o'chirilgan va ustiga yozib qo'yilgan joylar bo'lmasligi lozim.

Inshoning sarvarag'iga o'quvchining ism-sharifi yoki unga aloqador bo'lgan so'zlar amaldagi tartib-qoidalar asosida yozib qo'yilishi shart. Insho ustiga turli xil belgilar qo'yilmaydi.

Agar talaba tomonidan maqsadli ravishda yuqoridagi qoidalarga amal qilinmagan bo'lsa, bunday insholarga «qoniqarsiz» baho qo'yiladi.

Insho yozib bo'lingandan so'ng u o'quvchi tomonidan diqqat bilan o'qib chiqiladi va har ikkala nusxa sarvaraq bilan birgalikda o'quvchiga topshiriladi.

O'quvchilarga belgilab berilgan insho mavzularidan tashqariga chiqish, insho mavzularini o'zboshimchalik bilan o'zgartirish, o'zlari xohlagan mavzu bo'yicha insho yozish huquqlari berilmaydi. Inshoni baholash paytida oq nusxadagi mazmun va savodxonlik hisobga olinadi.

38-DARS. INSHO YOZISH UCHUN ASOSIY YO'L-YO'RIQLAR

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida insho yozish uchun asosiy yo'l-yo'riqlar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni o'z fikrini izchil, aniq bayon qila olish ruhida tarbiyalash.

O'quvchilarga insho yozish uchun 4 akademik soatdan iborat vaqt beriladi. Ular mana shu vaqt mobaynida tavsiya qilingan insho mavzularidan birini tanlab, mazkur mavzu bo'yicha o'zlarining fikr va mulohazalarini qoralab olishlari kerak. Qoralama nusxa ustida obdan o'ylab, fikrlar nihoyasiga yetgach, qoralama nusxadagi matnni shoshmasdan, chiroyli yozuv bilan oqqa ko'chirib yozish tavsiya etiladi. Insho mavzusini yoritishda iloji boricha o'rinsiz so'z va iboralardan qochish, mujmal hamda noaniq fikrlarni bayon qilmaslik lozim. Sodda va ixcham so'zlardan, gaplardan foydalanish, bayon qilingan fikr va mulohazalarni dalillar bilan isbotlash inshoning qadr-qimmatini oshirish uchun xizmat qilishi tabiiy. Inshodagi fikrlar, albatta, xulosalanishi shart.

Aziz o'quvchilar, inshoni yozish paytida quyidagi holatlarga e'tibor berib ketsangiz, bularning sizga foydasi tekkan bo'lar edi:

1. Tuzilayotgan jumalarning lo'nda va aniq bo'lishiga alohida e'tibor berib borish kerak.

2. Insho mazmuni materiallarni bayon qilish uslubi bilan chambarchas bog'liq ekanligini hech qachon unutmang.

3. Insho mavzusi bilan bog'liq materiallarni bayon qilayotganingizda izchillikka qattiq rioya qiling. Insho mavzusiga aloqador shaxslarning nomlarini, badiiy asarlardan olingan parchalarni, tarixiy faktlarni, toponimik atamalarni yozishda amaldagi imlo qoidalaridan kelib chiqqan holda ish ko'ring.

4. Inshoni yuksak savodxonlik bilan yozishga harakat qiling.

5. Tinish belgilarning ishlatilish o'rinlariga diqqat qiling. Ularning shakllari aniq va ko'rinarli bo'lsin.

6. Insho husnixat qoidalariga muvofiq ravishda yozilsin.

Inshoning hajmi 4—5 sahifadan (varaqa emas) iborat bo'lsa, yetadi. O'ta ixcham shakllarda yozilgan yoki mazmuni huda-behuda so'zlar bilan to'ldirilib yuborilgan cho'ziq insholar ishning umumiy bahosiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Har qanday insho quyidagi uch bo'limdan iborat bo'ladi. Buni foiz nuqtayi nazaridan quyidagicha ko'rsatish o'rinlidir.

Kirish	Asosiy qism	Xulosa
10—15%	70—80%	10—15%

Foiz nuqtayi nazaridan inshodagi qismlar o'rtasida nomuvofiqliklar uchrasa, xususan, kirish va xulosa qismi kengaytirilib yuborilgan bo'lsa-yu, asosiy qism o'ta tor bo'lib qolgan bo'lsa, bu narsa inshoning mazmuniga jiddiy darajada putur yetkazishi mumkin. Inshoni baholayotganda, albatta, bular ham hisobga olinadi.

7. Insho mavzusi aniqlab olingach, mazkur mavzudan kelib chiqqan holda insho rejasi tuziladi. Tuziladigan reja insho mazmunini o'zida to'la-to'kis ravishda namoyon qilib turmog'i, u izchillik asosida mavzudan chetga chiqmagan holda tuzilmog'i darkor. Insho rejasi tuzib olingandan so'ng mavzuga har tomonlama mos keladigan muqaddima so'z(epigraf) tanlab olinadi.

8. Insho boshqalarga xalaqit bermasdan, umumiy tartib-intizomga qattiq rioya qilgan holda yoziladi.

9. Tayyor yozilgan, trafaret usulidagi insholardan foydalanishga sira ham harakat qilmang. Ular sizni adashtiradi, fikrlaringizdan chalg'itadi.

Yuqoridagi aytilganlarga rioya qilsangiz, o'z mulohazalaringizni dadil va qo'rqmasdan bayon qilsangiz, Sizning yaxshi baho olishingizga biz kafolat bera olamiz.

39-DARS. INSHO REJASI VA UNGA QO'YILADIGAN ASOSIY TALABLAR

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida insho rejasi va unga qo'yiladigan talablar yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni har bir ishni aniq reja asosida bajarish ruhida tarbiyalash.

Reja inshoning tarkibiy qismlaridan biri sanaladi. Dengizda ketayotgan kemalar qirg'oqdagi mayoqqa qarab o'zlariga yo'l belgilaganlari singari insho yozayotgan shaxslar ham ma'lum bir reja asosida o'zlarining fikr va mulohazalarini qog'ozga tushira boshlaydilar. Yaxshi tuzilgan reja inshoning izchilligini ta'minlaydi, o'quvchi reja asosida qaysi fikrdan keyin qaysisini bayon qilishni aniq his qilib turadi. Har tomonlama o'ylab tuzilgan, o'zida insho mavzusining hamma jihatlarini yaqqol aks ettirib turgan reja yarim insho demakdir. U inshoning nihoyatda ixcham, lo'nda shakllardagi o'ziga xos ko'rinishidir.

Insho rejasi ikki xil: sodda va murakkab ko'rinishda bo'ladi.

Odatda, erkin va ijodiy mavzulardagi insholar yozilayotganda yoki aniq bir yozuvchining ijodiga baho berilayotganda sodda shakldagi insho rejalaridan foydalaniladi. Bunda rejadagi har bir band ixcham va sodda gaplardan iborat bo'ladi. Sodda shakldagi insho rejasi tuzilayotganda mavzuga har tomonlama mos keladigan materiallardan, xalq maqollaridan va ibratli gaplardan, hikmatli so'zlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Sodda ko'rinishlardagi reja namunalarini insho mazmunining nihoyatda ixchamlashtirilgan shakllari deyish ham mumkin, negaki, yaxshi tuzilgan sodda rejalar inshoning yo'nalishi, tarkibiy qismlari, mavzuning izchilligi haqida aniq bir tasavvurlarni berishi turgan gap.

SODDA KO'RINISHDAGI REJA NAMUNALARI

Bunday tipdagi insho rejalaridagi tartib arab raqamlari bilan belgilanadi va ulardan keyin nuqta qo'yiladi.

Namuna: «Do'st bilan obod uying...»

Reja:

1. Do'stlik so'zining ma'nosini men qanday tushunaman?
2. Do'st boshga kulfat tushganda sinaladi.
3. Do'stlik, birodarlik insoniyatni taraqqiyotga yetaklaydi.

Sodda ko'rinishdagi insho rejalari tuzilayotganda, undagi gaplar tarkibini 1), 2), 3) ... shaklida arabcha raqamlar bilan belgilash va ulardan keyin yopiluvchi qavsni qo'yish, shuningdek, ularni a), b), d) tarzida belgilash tavsiya etilmaydi. Tartibni belgilashning eng maqbul yo'li arab raqamlarini qo'yib, ulardan so'ng nuqtani ishlatishdir.

O'quvchilar tomonidan tuzilgan rejalarda undan keyin qanday tinish belgisini ishlatish kerakligi ham haligacha hal etilmagan masalalardan biridir. Sababi o'quvchilar «Reja» deb yozganlaridan so'ng ba'zan hech qanday tinish belgisini ishlatmaydilar, gohida esa undan keyin nuqta belgisini qo'yadilar. Shuningdek, rejadan so'ng ikki nuqtani ishlatish ham tez-tez uchrab turadi. Shu o'rinda «Mazkur holatning qaysinisi amaldagi qoidalarga to'g'ri keladi?» degan savolning paydo bo'lishi turgan gap. Hozirgi o'zbek adabiy tilining imlo qoidalaridan kelib chiqadigan bo'lsak, ya'ni «**Sarlavhadan keyin hech qanday tinish belgisi ishlatilmaydi**», «**Xabar, darak ma'nosidagi atov gaplarning oxirida nuqta qo'llaniladi**» degan qoidalarga asoslanadigan bo'lsak, har uchala holatda ham to'g'ri va qonuniy yo'l tutgan bo'lamiz. Biz mazkur tavsifnomamizda «Izoh ma'nosidagi so'zlardan keyin ikki nuqta qo'yiladi», degan qoidaga rioya qilgan holda reja deb yozgandan keyin ikki nuqta ishlatishni (Reja:) ma'qul ko'rdik. Zero, har qanday reja umumlashtiruvchi so'z, uning ostidagi gaplar esa rejaning izohi, uning maqsadiga bo'ysunuvchi mantiqiy davomidir.

Namunalar:

Mavzu: «Mustaqillik deganda men nimani tushunaman?»

Reja:

1. Ozodlik va erk uchun kurashish xalqimizning azaliy xususi-yatlaridan biridir.
2. Mustaqillik bayraming qutlug' bo'lsin, ona O'zbekiston!
3. Istiqbol va istiqbol.

Mavzu: «Boburnoma — memuar asar»

Reja:

1. «Boburnoma» ning yaratilish tarixi haqida.
2. Asardagi tarixiy joylar tasviri.
3. Tarixiy shaxslarga xos bo'lgan sifatlarning «Boburnoma»da berilishi.
4. Asarda moziyga aloqador faktlarning bayon etilishi.
5. «Boburnoma» ning tili haqida.

Mavzu: «Uyg'un lirikasida ona-Vatan madhi»

Reja:

1. Uyg'un lirikasining g'oyaviy yo'nalishlari haqida.

2. Uyg'un she'rlarida go'zal ona tabiatimizning tarannum etilishi.
3. Shoirning asarlarida vatandoshlarimizga xos bo'lgan sifatlarning ulug'lanishi.
4. Uyg'unning she'riy asarlarida Vatanimiz kuch-qudratining madh qilinishi.

Eslatma

Yuqoridagi mavzular bo'yicha o'quvchining istak-xohishiga ko'ra murakkab ko'rinishdagi insho rejalari tuzish ham mumkin.

Insho yozilayotganda sodda ko'rinishdagi insho rejalari bilan bir qatorda, insho mavzularining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda murakkab ko'rinishlardagi insho rejalari ham tuzilishi kuzatiladi. Bunday tipdagi reja namunalari tuzilayotganda o'quvchilar insho mavzulariga alohida diqqat-e'tibor bilan yondashmoqlari lozim, chunki adabiy-badiiy va adabiy-ijodiy xarakterlardagi insholarning aksariyati voqealarga boy, rang-barang timsollar galereyasiga ega bo'lgan, g'oyaviy hamda badiiy jihatdan pishiq-puxta, mukammal asarlarning mazmuniga asoslangan bo'ladi. Bu esa insho yozilayotgan paytda o'ziga xos murakkab vaziyatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

MURAKKAB KO'RINISHDAGI REJA NAMUNALARI

Murakkab ko'rinishdagi reja namunalari sodda rejalaridan o'zining «Kirish», «Asosiy qism», «Xulosa» tarzida o'ziga xos tarkibiy qismlarga bo'linishi bilan keskin farqlanib turadi. Bundan tashqari, har bir qismning o'zi bo'lakchalarga bo'linib ketishi mumkin. Murakkab rejalarda tinish belgilarining qo'llanilishi ham birmuncha e'tiborni jalb qiladi.

Quyidagi murakkab ko'rinishdagi reja namunasiga diqqat qiling.

Mavzu: «Alisher Navoiy lirikasida insonni sevish va adolatparvarlik g'oyasining berilishi»

Reja:

I. Kirish. Alisher Navoiyning lirik merosi haqida ma'lumot.

II. Asosiy qism:

1. Alisher Navoiy lirikasining g'oyaviy yo'nalishlari to'g'risida.
2. Shoir asarlarida chinakam insoniy fazilatlarining ulug'lanishi.
3. Shoir she'rlarida inson timsoli.
4. Navoiy asarlarida adolatparvarlik g'oyalarining tarannum etilishi.

III. Xulosa. Shoir g'oyalari amalda.

Ko'rinib turibdiki, yuqoridagi insho rejalarida tinish belgilarining ishlatilishi sodda ko'rinishdagi insho rejasiga qaraganda birmuncha murakkabroq.

Murakkab ko'rinishdagi insho rejalari uchun rejaning quyidagi tiplarini namuna sifatida tavsiya qilish mumkin.

Mavzu: «Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidagi Anvar obrazi»

Reja:

I. Kirish. Abdulla Qodiriyning nasriy asarlari haqida ma'lumot.

II. Asosiy qism:

1. Anvar timsoli orqali ilm olishga ishtiyoqmand, qobiliyatli yoshlar xarakterining berilishi.

2. Anvar — o‘z so‘zida sobit turadigan sadoqatli do‘st.
 3. Anvar timsolida vafodorlik va pokdomonlik tuyg‘ularining ulug‘lanishi.
 4. Anvar timsoli yordamida ijtimoiy tuzumdan norozilik kayfiyatlarining berilishi.
- III. Xulosa. Anvar timsolining tarbiyaviy ahamiyati.

Mavzu: «Abdulla Oripov she’riyati va zamonamiz»

Reja:

I. Kirish. «Abdulla Oripovning she’riy asarlari haqida ma’lumot».

II. Asosiy qism:

- a) Abdulla Oripovning she’rlarida ona O‘zbekiston go‘zalliklarining ulug‘lanishi;
- b) shoir asarlarida zamondoshlarimiz obrazi;
- d) Abdulla Oripov she’rlarida istiqlof mavzusining yoritilishi.

III. Xulosa. Abdulla Oripov asarlari bizni hayotni sevisga chaqiradi.

Yuqoridagi insho rejalarining sxemasini quyidagicha qilib ko‘rsatish mumkin.

1-mavzu: « _____ »

Reja:

Kirish. _____.

Asosiy qism:

1. _____.

2. _____.

3. _____.

Xulosa. _____.

Bunda tartib bildiruvchi 1, 2, 3 singari arab raqamlaridan va har bir gapdan so‘ng nuqta belgisi qo‘yish lozimligini hech qachon unutmaslik lozim.

Agarda «Asosiy qism» dagi bandlarning tartibi a), b), d) kabi harfiy shakllar bilan belgilanib, ulardan keyin yopiluvchi qavs qo‘yilsa, shunga muvofiq ravishda gaplarning oxiriga nuqtali vergul qo‘yiladi. Oxirgi bandda kelayotgan gap bundan mustasno.

Sxemasi:

2-mavzu: « _____ »

Reja:

Kirish. _____.

Asosiy qism:

a) _____;

b) _____;

d) _____.

Xulosa. _____.

Bundan tashqari, insho rejalarini yana ham murakkablashtirilib, «Asosiy qism» dagi arab raqamlari bilan belgilangan har bir band o‘z ichida mayda bo‘lakchalarga bo‘lib yuborilishi mumkin.

Mavzu: «Nodira ijodiga tavsif»

Reja:

I. Kirish. Nodiraning adabiy merosi haqida qisqacha ma'lumot.

II. Asosiy qism:

1. Nodira ijodida chinakam insoniy tuyg'ularning ifodalanishi.

2. Shoir she'rlarida xalqparvarlik g'oyalarining aks ettirilishi.

3. Nodira — vafodor yor va sevimli ona.

III. Xulosa. Nodira asarlarining tarbiyaviy ahamiyati.

Xulosa qilib aytganimizda, insho rejasini tuzishda o'zbek tilining imlo qoidalariga rioya qilgan holda ish tutishni tavsiya qilamiz. O'rni kelganda shuni ham alohida ta'kidlashni istardikki, ayrim ro'znoma va oynomalarimiz, xususan, «Yosh kuch», «Mushtum», «Guliston» jurnallarining tahririyati, «O'zbekiston Adabiyoti va san'ati» haftanomasining jamoasi, «Turkiston» gazetasidagi xodimlar, shuningdek, nashriyotlardagi mutaxassislar davr talablaridan kelib chiqqan holda ko'plab ruscha-baynalmilal so'zlarni etimologik (grafik) tamoyilda emas, fonetik tamoyilga ko'ra ular qanday aytilsa, yozuvda shunday shaklda bermoqdalar. Masalan, *sex*, *aprel*, *sirk*, *oktabr* singari. Bundan tashqari, nomlarning — atamalarning ishlatilishida xilma-xilliklar juda ko'payib ketdi. Bunday paytlarda o'quvchilarda, qaysinisi to'g'ri: «Klassik adabiyotmi, mumtoz adabiyotmi?», «Samolyot deb yozsak to'g'ri bo'ladimi yoki tayyora?», «Internatsional o'rniga baynalmilalni qo'llasak, tog'rimi?» degan qator savollarning paydo bo'lishi tabiiy.

Bu o'rinda tilimiz uchun qayg'urayotgan, uning obro'si uchun jon kuydirayotgan hamyurtlarimizning til borasidagi har qanday xatti-harakatlarini qo'llab-quvvatlasak arziydi, lekin ular tomonidan tavsiya qilinayotgan holatlar hali mutaxassislar tomonidan imlo qoidalariga muvofiq ravishda qonunlashtirib berilganicha yo'q. Shuning uchun ham o'quvchilar o'z insholarida hozirgi imlo qoidalarimizdan chetga chiqqan misollarga murojaat etadigan bo'lsalar, buni alohida raqam bilan belgilab, so'ng varaqning pastiga izohlab ketishlarini, ya'ni ongli ravishda o'sha so'z yoki iboradan foydalanganliklari haqida belgi qo'yib yozishlarini so'rardik. Shundagina tekshiruvchi tomonidan bunday so'zlar xato hisoblanmasligi mumkin, aks holda ikki o'rtada kelishmovchiliklar kelib chiqishi mumkin.

INSHOGA EPIGRAF TANLASH

Odatda, insho yozayotgan o'quvchi o'zining keng mulohazaga, teran fikrga, aniq bir dunyoqarashga egaligini anglatish uchun mavzuga har tomonlama mos keladigan, unga ohangdosh tarzda jaranglovchi hikmatli so'z hamda gaplardan, maqol va matallardan muqaddima (kirish) so'zi sifatida ustalik bilan foydalanadi.

Epigrafning qo'yilishi ixtiyoriy, lekin qo'yilayotgan epigraf mavzuga g'oyaviy nuqtayi nazardan to'la-to'kis ravishda mos kelmog'i lozim. Yaxshi topib yozilgan epigraflarning o'ziyoq o'quvchining qanday dunyoqarashga ega ekanligidan, uning bilim va malakalari o'lchovidan yaqqol dalolat berib turadi.

Epigraflar uchun yuqorida aytib o'tganimizdek, xalq maqollaridan, matal va hikmatli so'zlardan, buyuk kishilarning fikrlaridan, shuningdek, badiiy asarlardan olingan sitata (parcha)lardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Olingan epigraflarda aniqlik va

qisqalik, lo'ndalik bo'lmog'i darkor. Yarim yoki bir sahifalik epigraflar inshoning mazmuniga salbiy ta'sir ko'rsatishi tabiiy.

Keltirilgan epigraflar imlo qoidalariga mos ravishda varaqning yarmidan oxiriga qarab yoziladi. Aksariyat holatlarda ular qo'shtirnoqqa olinmaydi, biroq undan so'ng epigraflar olingan manba yoki muallifning ism-familiyasi, albatta, ko'rsatilishi shart. Masalan: «Avaz o'tar ijodida ozodlik, ilm-fan va madaniyatning targ'ib qilinishi», degan mavzu uchun quyidagicha fikrni epigraflar sifatida tanlash mumkin: Ilm baxt keltiradi (*xalq maqoli*)

40-DARS. INSHONING ASOSIY MATNI USTIDA ISHLASH

Darsning maqsadi:

a) ilmiy maqsad: o'quvchilarning ongida inshoning asosiy matni yuzasidan bilim va malakalar hosil qilish;

b) o'quvchilarni xushmuomalalik, shirinso'zlik ruhida tarbiyalash.

Inshodagi «**Asosiy qism**» ishning butun mazmunini, g'oyaviy uyg'unliklarini va yo'nalishlarini, o'quvchilarning dunyoqarashini, fikrlash doirasini o'zida yaqqol ifodalab turuvchi bo'lim sanaladi.

Odatda, inshoning «**Kirish**» qismida yozuvchining hayoti va ijodi bo'yicha umumiy, qisqa va aniq gaplarni bitish maqsadga muvofiqdir, shuningdek, bu qismda ma'lum bir asarning yaratilish tarixi yoki g'oyaviy yo'nalishlari haqida ham yozilishi mumkin.

Asosiy matnda esa o'quvchining ma'lum bir insho mavzusi yuzasidan mulohazalari, fikrlari o'z aksini topmog'i darkor bo'ladi, shuning uchun ham insho yozayotgan shaxslarga o'zlari uchun aniq bo'lmagan, mavhum mavzular bo'yicha yozma ish yozish tavsiya etilmaydi. Shunisi qiziqki, aksariyat o'quvchilarimiz adabiyotimiz tarixida muhim o'rin tutgan mashhur asarlarni o'qimasdan turib ham ulardagi timsollar yoki asarning mazmuni haqida insho yozishga kirishaveradilar. Natijada ular asarni yaxshi bilmaganliklari uchun ko'plab chalkashliklarga, noaniqliklarga yo'l qo'yadilar. Bunday salbiy holatlarga duch kelmaslik uchun o'quvchilar birinchi navbatda, darsliklardagi materiallardan yaxshi xabardor bo'lishlari lozim. Shundagina o'quvchilar inshoning asosiy qismida mavzu yuzasidan o'zlarida hosil qilingan bilim va ko'nikmalarni hech qiynalmasdan, batafsil bayon qila oladilar.

Yozuvchining ijodi bo'yicha fikr va mulohazalar bildirilayotganda, timsollarga tavsif berilayotganda shoshma-shosharlik bilan ish tutish, chala fikrlarni bayon etish yaramaydi. Aytilayotgan fikrlar she'riy va nasriy parchalar bilan asoslangan taqdirdagina insho mazmuni risoladagidek bo'lishi mumkin.

Har bir so'zni o'z o'rnida qo'llash, og'zaki so'zlashuv uslubiga va shevaga xos so'zlardan qochish, adabiy til me'yorlariga rioya qilish inshoning qimmatini oshiradi.

Yozilayotgan har bir gapda o'quvchining ijodkorligi, mustaqil fikrlashi barq urib turmog'i kerak.

Inshoning «**Xulosa**» qismida esa o'quvchining insho mavzusi bo'yicha umumiy xulosalari, mazmunning hozirgi davr bilan bog'liq jihatlari, asarning tarbiyaviy ahamiyati, timsollarning zamondoshlarimiz uchun namunaviy tomonlari haqida fikrlar yuritiladi.

Xullas, insho yozish o'quvchidan, birinchi navbatda, bilim va malaka, e'tibor, mustaqil fikrlash hamda ijodkorlikni talab qiladi.

Namuna

Namuna uchun berilayotgan mazkur inshoni ideal insho deb qabul qilmaslik lozim.

Yaxshi so'z — jon ozig'i

Reja:

1. So'zlashish madaniyati haqida.
2. Yaxshi gap bilan ilon ham inidan chiqadi.
3. Yomon so'z kishiga kulfat keltiradi, yaxshi so'z — baxt.

Tilingni asragin, tishing sinmasin
(*xalq maqoli*)

Inson yer yuzidagi eng oliy darajada taraqqiy etgan mavjudot sanaladi. Insonga tabiat tomonidan ato etilgan sifatlar, imkoniyatlar juda ko'p, behisob. Ana shunday imkoniyatlardan biri bu uning tilidir.

Til aloqa-aralashuvning eng muhim va betimsol vositasi sifatida insonlar hayotida qiyossiz darajada amaliy ahamiyatga ega. Odamlar ana shu til vositasida bir-birlari bilan suhbatlashadilar, fikr berib, fikr oladilar. Ming afsuski, hamma ham o'zi uchun berilgan bu cheksiz imkoniyatdan — tildan o'rinli foydalana olmaydi. Hayotimizda xushmuomala, shirinso'z odamlar bilan birgalikda so'zlashish madaniyatidan yiroq, dag'al va qo'pol so'zli kimsalar ham tez-tez uchrab turadi. Odamning ular bilan suhbatlashishdan yuragi bezillaydi, chunki bu toifadagi kishilar o'rinsiz gap-so'zlari bilan suhbatdoshining diliga ozor yetkazadi. Shu o'rinda xalqimiz tomonidan aytilgan «Tig' yarasi bitadi, ammo til yarasi bitmaydi» degan maqolda olam-olam ma'no yotganligiga ishonasan kishi.

Hazrati Alisher Navoiyning qalamiga mansub «Yaxshi so'z — jon ozig'i» degan ibratli gapda ham buyuk hikmat yotganligini his qilishimiz mumkin.

Har bir inson so'zlash va tinglash madaniyatiga ega bo'lmog'i lozim. Zero, shirinsuxan va xushmuomala insonlarni hamma hurmat qiladi. Ular bilan bir marta suhbat qurgan odamning ruhi yengil tortadi.

Yaxshi so'zlash degani o'zining gaplarini maqol-u matallar, she'riy parchalar bilan bezab gapirish degani emas, balki ko'ngliga kelgan gaplarni o'rinli va foydali tarzda, yumshoqlik hamda bosiqlik bilan so'zlash deganidir.

Har narsaga jahli chiqaveradigan, og'zidan bodi kirib, shodi chiqadigan, o'zini tuta bilmaydigan odamlarni hech kim hurmat qilmaydi. Xalq unday odamlarni kinoya bilan «biroz fe'li torroq», «yengilroq» deb ataydi. Shuning uchun ham insonlar bir-biri bilan gaplashganda xushmuomala bo'lmog'i darkor.

Tili zahar, hamisha atrofdagilarning diliga ozor yetkazadigan kimsalarning hayotda qoqilishi tabiiy bir holdir.

Hayotning bir qonuniyatiga qoyil qolish kerak. Shirinzabon, yuksak muomala madaniyatiga ega bo'lgan shaxslarning xarakterlarida insof va diyonat, poklik va adolat tuyg'ulari kuchli bo'ladi. Ularning tilidan bol tomib turishi bejiz emas. «Yaxshi gap bilan

ilon ham inidan chiqadi», degan maqolning tagida ma'no ko'p. Buning aksi o'laroq, doimo zaharxandalik bilan so'zlaydigan, tili achchiq kimsalarning zolim va mansabparast, johil bo'lishlarida ham hayotiy bir mantiq borga o'xshaydi.

O'rni kelganda shuni ham alohida ta'kidlab o'tmog'imiz kerakki, har bir inson o'zining ona tilida aniq va sof, talaffuz qoidalariga rioya qilgan holda gapirmog'i lozim. Har ikki so'zining birida «chao», «privet», «koroche govorya» degan xorijiy so'zlarni qo'shib gapiradigan shaxslar o'zlarini o'ta madaniyatli deb hisoblasalar ham, aslida, ular g'irt madaniyatsiz, muomala odobidan yiroq kimsalardir. Ularga ergashish bizni to'g'ri yo'ldan adashtirishi mumkin. Bugungi davr talabi, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilganligi ham bizdan xuddi shu narsani taqozo qilmoqda.

Xalqimizning «Yaxshi topib gapiradi, yomon — qopib» degan maqolida ham jon bor. Yaxshi so'z insonlarga baxt keltiradi. Barcha kulfatlarning boshi kishining yomon tilidir. Xalqimiz o'rtasida obro'-e'tibor topgan, shuhrat qozongan kishilarning barchasi bunday yuksak nomga o'zlarining so'zi, ishi bilan erishganlar. Shunday ekan, bizning har birimiz tilimizdan chiqayotgan har qanday so'zga nisbatan diqqat-e'tibor bilan yondashmog'imiz lozim. Qachon va qayerda, kimga, qaysi gapni qay yo'sinda ayta bilishga odatlanish odob-axloqning o'ziga xos me'yoridan darak berib turadi.

Bizning kelajagimiz, istiqlol g'alabalarini saqlab qolmog'imiz, mustaqil O'zbekistonimizning shon-shuhratini qaytadan butun dunyoga yoyishimiz uchun yurtimizga xushfe'l va suxandon, xushmuomala, madaniyatli insonlar kerak bo'ladi. Bunga esa insonlar o'zining shirin so'zi orqali erishishi mumkin. Har qanday holatda ham avval o'ylab turib, keyin so'zlashga o'rganaylik.

INSHONI BAHOLASH METODLARI

Yozilgan insholarni baholashda Respublika ta'lim markazi tomonidan tavsiya etilgan yo'riqnomadan foydalaniladi.

Insho mavzusi to'la-to'kis ravishda, hech qanday imloviy xatolarsiz, izchillik asosida, yetarlicha faktlar yordamida ochilgan bo'lsa, ishga ijodiy yondashish, mustaqil fikrlash yaqqol sezilib tursa, bunday insholarga «a'lo» baho qo'yiladi. Mazmuni o'ta yaxshi bo'lgan, 1 ta imloviy va 1 ta ishoraviy xatolikka yo'l qo'yilgan insholarga ham «a'lo» baho qo'yish mumkin.

Insho mavzusi to'liq ochib berilgan bo'lsa, ishda aniqlik hamda izchillik sezilsa, ijodkorlik ustun bo'lsa, imloviy xatolarning nisbati ishoraviy xatolarga qaraganda ozroq, umumiy miqdori 6 tagacha bo'lgan insholarga «yaxshi» baho qo'yish tavsiya etiladi.

Insho mavzusi oxirigacha ochib berilgan bo'lsa, lekin unda ayrim chalkashliklar, noaniqliklar uchrab tursa, ko'pi bilan 4 ta imloviy, 4 ta uslubiy, 2 ta ishoraviy, jami 10 ta xatosi bo'lgan (imloviy, uslubiy, ishoraviy xatoliklarning nisbati o'zgarishi mumkin, biroq umumiy ko'rsatkich qat'iy qoladi) ishlarga «qoniqarli» baho qo'yiladi.

O'quvchi tomonidan mavzu yetarlicha yoritilmagan, qo'pol xatolarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, fikrlashda noaniqliklar sezilib tursa, jumlar bir-biri bilan bog'lanmasa, ijodkorlik sezilmasa, xatolarning soni yuqoridagi nisbatlardan ortiq bo'lsa, unday ishlarga «qonuqarsiz» baho qo'yiladi.

Shuningdek, o'quv yurtlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yozilgan insholar sinov tariqasida «qoniqarli» yoki «qoniqarsiz» deb baholanishi mumkin.

«FONETIKA» BO‘LIMIGA DOIR QIZIQARLI GRAMMATIK TOPSHIRIQLAR

«DOMINO» o‘yini

Bu o‘yinni quyidagicha o‘tkazish maqsadga muvofiq. Bir necha o‘quvchi sinf taxtasiga chaqiriladi. Ular tartib bilan so‘z aytadilar. Birinchi o‘quvchi aytgan so‘z qaysi tovush bilan tugasa, ikkinchi o‘quvchi shu tovush bilan boshlanuvchi so‘z aytishi va o‘yin shu tarzda davom etishi talab etiladi. Bu o‘yin 5—6 o‘quvchi orasida o‘tkazilib, ikki-uch davra davom etishi mumkin.

Namuna: axloq — qalb — bebaho — ona — a‘lo — odam — ma‘no — ota — alam — ma‘mur — ra‘no — oila — aql — lola — adolat — ta‘lim — ma‘rifat — tanlov — vafo — odob — baho.

«TALAFFUZDAN ADASHMANG» o‘yini

O‘qituvchi o‘quvchilarga x va h , f va p tovushlari ishtirok etgan so‘zlardan aytishni topshiradi. O‘quvchilar 2 guruhga bo‘linib topshiriqni bajaradilar. Shunda kim so‘zni noto‘g‘ri aytsa o‘yindan chiqadi. Mavzu asosida so‘z sinf taxtasiga yoziladi va imlosi bilan taqqoslanadi. Belgilangan vaqtda eng ko‘p to‘g‘ri so‘z aytgan o‘quvchi o‘yinda g‘olib hisoblanadi.

Namuna:

shoh — davlat boshlig‘i;
shox — novda, daraxt shoxi;
xil-xil — saralangan, tanlangan;
hil-hil — ezilib pishgan;
hol — ahvol (hol so‘radi);
xol — odam tanasidagi xol.

«SO‘Z JUFTLARINI DAVOM ETTIR» o‘yini

O‘quvchilarga san‘at — sanat, Tal‘at — talat, qa‘la — qala, ta‘na — tana, ta‘b — tab singari so‘zlar berilib, shunday so‘z juftlari tuzishni davom ettirish va ularning ma‘nosini sharhlash topshiriladi. Berilgan so‘z juftlarini belgilangan miqdor (masalan, 15—20 ta so‘z jufti)ga yetkazgan o‘quvchi g‘olib deb topiladi. Bu o‘yin o‘quvchilar guruhi o‘rtasida ham o‘tkazilishi mumkin. Qatordagi har bir o‘quvchi sinf taxtasiga chiqib bitta so‘z jufti yozadi va bo‘rni ikkinchi o‘quvchiga tutqazadi. O‘yin shu tarzda davom ettiriladi.

LEKSIKOLOGIYA BO‘LIMI YUZASIDAN TASHKIL ETILADIGAN TA‘LIMiy O‘YINLAR

«NUQTALAR O‘RNINI SO‘Z BILAN TEZ TO‘LDIR» o‘yini

O'qituvchi o'quvchilar hukmiga ma'lum bir umumiste'moldagi so'zni beradi-da, shu so'zning barcha ma'nodoshlari o'rniga nuqtalar qo'yib chiqadi. O'quvchilar nuqtalar bilan ajratilgan joyni so'zlar bilan to'ldirishadi. Masalan:

Tabrikladi, ...

Sezdi, ...

Yorug', ...

Nuqtalar o'rnini tez to'ldira olgan o'quvchi g'olib sanaladi.

«MAZMUNAN QARINDOSH, SHAKLAN BEGONA» o'yini

Bu o'yinni tashkil etishda ham o'quvchilar guruhlariga ajratiladi. O'yinni boshlovchi guruh muayyan mavzuda gaplar tuzadilar, ikkinchi guruh mazmunni saqlagan holda so'zlarni ma'nodoshlari bilan almashtirish orqali gap shaklini o'zgartiradilar. Keyin o'yinda vazifalar almashtiriladi. O'qituvchi har bir shakli o'zgartirilgan gap uchun ball qo'yib boradi va o'yin oxirida eng ko'p ball olgan guruh g'olib sanaladi.

«DOMINANTA» o'yini

Bu o'yinni ham ma'nodosh so'zlar mavzusi o'rganilgach o'tkazilishi maqsadga muvofiq. O'qituvchi dominanta so'zga izoh bergach, bir qator so'zlarni berib ular ichidan «dominanta» so'zni alohida ro'yxat qilishni topshiradi. Kim xatosiz aniqlab chiqsa, shu o'quvchi o'yin g'olibi bo'ladi.

Berilgan so'zlar:

1. Sovg'a, hadya, tuhfa, tortiq, armug'on, in'om.
2. Ovoz, tovush, un, sado, nido.
3. Begona, yot, o'zga, notanish, birov.
4. Ziyo, shu'la, nur, yog'du.

«MEN BOSHLAYMAN, SEN DAVOM ETTIR» o'yini

O'quvchilar ikki guruhga ajratilib birinchi guruhdan qarama-qarshi ma'noli so'zning birinchi qismini aytish, ikkinchi guruhdan esa shu so'zning qarama-qarshi ma'nosini topish talab etiladi (masalan: do'st—, baland—, yosh—, tez—, qattiq— va hokazo).

Bu o'yin partadoshlar orasida ham o'tkazilishi mumkin. Shunga o'xshash o'yinlardan yana biri boshlanish qismi berilgan xalq maqollarini mustaqil davom ettirishdir. Masalan:

1. Ko'z — qo'rqqoq...
2. Egri ozadi...
3. Birlashgan o'zar...

MUNDARIJA

Kirish..... 3

Takrorlash

1-dars. Fonetika yuzasidan o‘tilganlarni takrorlash	5
2-dars. Leksikologiya yuzasidan o‘tilganlarni takrorlash	7
3-dars. Grammatika yuzasidan o‘tilganlarni takrorlash	9

Hozirgi o‘zbek adabiy tili ta’limi asoslari

4-dars. Dunyo tillari tizimida o‘zbek tilining tutgan o‘rni.....	12
5-dars. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da hozirgi o‘zbek adabiy tili ta’limining tutgan o‘rni	19
«Hozirgi o‘zbek adabiy tili» fanining mundarijasi.....	22

O‘zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari

6-dars. Qadimgi turkiy til.....	26
Eski turkiy til.....	28
7-dars. Eski o‘zbek adabiy tili.....	31

Fonetika

8-dars. O‘zbek tilining tovush tizimi (fonetikasi).....	34
Nutqiy faoliyat	34
9-dars. Nutq tovushlarining uch tomoni	37
10-dars. Tovushlarning farqlovchi va birlashtiruvchi belgilari...	41
11-dars. Tovush va fonema.....	43
12-dars. Fonemalar tasnifi.....	46
Unlilar tasnifi	46
13-dars. Undoshlar tasnifi	50
Fonema va harf.....	55

Grafika

14-dars. O‘zbek yozuvi tarixi.....	57
15-dars. Hozirgi alifboda unlilarning ifodalanishi.....	60
Hozirgi alifboda undoshlarning ifodalanishi.....	62
16-dars. Undoshlarning talaffuzi va yozilishi	64
17-dars. Fonetik hodisalar.....	66
So‘z boshi, so‘z o‘rtasi va oxirida undoshlarning ishlatilishi, ularning imlosi	68

Ohang

18-dars. Ohang va uning nutqdagi ahamiyati.....	76
Urg‘u va uning nutqdagi ahamiyati.....	76
Bo‘g‘in va uning turlari.....	80

Orfografiya va punktuatsiya

19-dars. O‘zbek tilining yangi imlo qoidalari	82
Unlilar imlosi	83
Undoshlar imlosi	83
20-dars. Asos va qo‘shimchalar imlosi	85
21-dars. Qo‘shib yozish va ajratib yozish	87
22-dars. Bosh harflar imlosi.....	89
23-dars. Chiziqcha bilan yozish va ko‘chirish qoidalari.....	90
24-dars. Nuqta, vergul va ularning qo‘llanilishi	92
25-dars. So‘roq va undov belgilari, ularning qo‘llanilishi	96

26-dars. Qavs, ko‘p nuqta va ularning qo‘llanilishi.....	100
27-dars. Tire, qo‘shirnoq va ularning qo‘llanilishi	103
28-dars. Ikki nuqta, nuqtali vergul va ularning qo‘llanilish o‘rinlari	108
Tinash belgilarining qo‘shaloq holda ishlatish o‘rinlari.....	111

Morfemika

29-dars. So‘zlarning morfem tarkibi	114
Yetakchi morfema.....	116
30-dars. Ko‘makchi morfemalar (qo‘shimchalar).....	119
31-dars. Morfemalarning agglutinatib tabiati	124
32-dars. Old qo‘shimchalar va ularning xususiyatlari	127
33-dars. Qo‘shimchalarda shakldoshlik.....	129
Qo‘shimchalar ma‘nodoshligi.....	131
Qo‘shimchalarda zid ma‘nolilik	132
Nutqda bir asosli so‘zlardan foydalanish	133

So‘z yasalishi

34-dars. So‘z yasalishi haqida umumiy ma‘lumot.....	135
So‘z yasalishining tuzilishi	136
35-dars. So‘z yasalishining usullari	138
36-dars. So‘z yasash jarayonida ro‘y beradigan o‘zgarishlar....	142

Insho nazariyasi va amaliyoti

37-dars. Insho haqida umumiy ma‘lumot	144
Inshoning xomaki nusxasini tayyorlash uchun tavsiyalar.....	144
38-dars. Insho yozish uchun asosiy yo‘l-yo‘riqlar	145
39-dars. Insho rejasi va unga qo‘yiladigan asosiy talablar.....	147
Sodda ko‘rinishdagi reja namunalari	147
Murakkab ko‘rinishdagi reja namunalari.....	149
Inshoga epigraf tanlash	152
40-dars. Inshoning asosiy matni ustida ishlash	152
Inshoni baholash me‘yorlari.....	155
Ilova	156

Nurmonov Abdulhamid.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili: akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning 1-bosqich talabalari uchun darslik. /A. Nurmonov, A. Sobirov, N. Qosimova; O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi; O‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi markazi. Qayta ishlangan, to‘ldirilgan uchinchi nashri. — T.: «ILM ZIYO», 2010. — 160 b.

I. Sobirov Abdulhay. II. Qosimova Nazira.

BBK 81.2O‘zb

Abdulhamid Nurmonov, Abdulhay Sobirov, Nazira Qosimova

**HOZIRGI O‘ZBEK
ADABIY TILI**

*Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarining
1-bosqich talabalari uchun darslik*

Qayta ishlangan, to‘ldirilgan uchinchi nashri

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2010

Muharrir *R. Rahmatullayeva*
Rassom *Sh. Odilov*
Tex. muharrir *F. Samatov*
Musahhih *M. Ibrohimova*

2010-yil 2-avgustda chop etishga ruxsat berildi. Bichimi 60S90¹/16.
«Tayms» harfida terilib, ofset usulida chop etildi. Bosma tabog‘i. 10,0.
Nashr tabog‘i 10,0. Adadi 3784 nusxa.
Buyurtma №

«ILM ZIYO» nashriyot uyi, 100129, Toshkent,
Navoiy ko‘chasi, 30-uy. Shartnoma № 6–10.

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa
ijodiy uyi. 100128, Toshkent,
Shayxontohur ko‘chasi, 86.